

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

РУДЮК АНДРІЙ ВАЛЕНТИНОВИЧ

УДК 94(477):929.6"1991/2016"

ДИСЕРТАЦІЯ
РОЗВИТОК ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ТА МУНІЦИПАЛЬНОЇ ГЕРАЛЬДИКИ
В УКРАЇНІ (1991 – 2016 рр.)

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні
дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів
мають посилання на відповідне джерело

А. В. Рудюк

Науковий керівник

Войцехівська Ірина Нінелівна,

доктор історичних наук, професор

Київ - 2017

АНОТАЦІЯ

Рудюк А. В. Розвиток територіальної та муніципальної геральдики в Україні (1991 – 2016 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 - Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. - Київ, 2017.

Проголошення незалежності України відкрило новий етап у дослідженні національних традицій та символів. Українське суспільство отримало змогу побудувати культурне та суспільне життя на нових засадах. Складовою цього процесу є відродження національної геральдики, що мала свій безпосередній прояв у затвердженні нових знаків для областей, районів, міст, селищ та сіл.

У дисертації проаналізовано історіографію проблеми та сформовано джерельну базу дослідження. Виявлено, що на даний момент у вітчизняній геральдиці відчувається брак комплексного дослідження, присвяченого сучасному етапу герботворення в Україні. Окреслено теоретичні та практичні проблеми побудови нової геральдичної системи. Джерельна база дослідження включає писемні та зображальні джерела. Вони мають різну природу походження, структуру, спосіб зберігання, форму фіксації матеріалу, інформативність та методи роботи з ними. Методологічну основу дослідження склали загальнонаукові, загальноісторичні підходи, принципи та методи дослідження. Геральдика як наука підпорядкована певним правилам, що мають чітку структуру та вимагають їх дотримання як при складанні гербів, так і при їх дослідженні. Також залучено теоретичні розробки суміжних історичних дисциплін.

Досліджено, що активний процес затвердження нових територіальних та муніципальних гербів став можливим завдяки існуванню відповідної нормативно-правової бази. Основним законом держави є Конституція України, яка у своїх положеннях закріпила існування та використання державних символів. Для територіальної та муніципальної геральдики важливого значення набуло прийняття 1997 р. Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», який надав право територіальним громадам затверджувати власні символи. На найвищому державному рівні питаннями геральдики опікується глава держави, тому саме за його ініціативи у 2000 р. був прийнятий Закон України «Про державні нагороди України». Нормативний акт передбачав створення Комісії державних нагород та геральдики як дорадчого органу при Президентові України. Низка указів глави держави регламентує діяльність комісії та її склад. Основним завданням дорадчого органу є сприяння розвитку нагородної справи та геральдики в Україні. Система геральдичного законодавства включає також інші положення та норми, які регламентують процес створення, затвердження та використання символіки. Проте в державній політиці в сфері геральдики є суттєві недоліки, які негативно впливають на геральдичний процес. Зокрема, це відсутність Державного геральдичного реєстру, відсутність загальнообов'язкових норм і правил складання гербових проектів та втручання некомпетентних органів і структур у процес затвердження символів.

Доведено, що теоретичну основу для формування територіальних та муніципальних геральдичних знаків складають чіткі правила та традиції, успадковані з попередніх історичних епох. Історіографічні розробки вітчизняних вчених покликані заповнити прогалини у теоретичних та методологічних питаннях геральдики та символіки. Упорядковані правила складання геральдичних проектів містяться у методологічних рекомендаціях УГТ. Проте, залишаються відкритими деякі питання: складання словника

символів українською мовою, унормування використання кольорів та фігур та нанесення позащитових елементів на герб.

Після Другої світової війни українська геральдика розвивалася в рамках УРСР та в діаспорі. Радянська геральдика виробила своєрідні приклади міської емблематики, які відрізняються від загальноприйнятих практик. Проаналізований сучасний вклад державних академічних та науково-освітніх інституцій, серед яких необхідно виділити Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Інститут історії України НАН України. До вирішення питань геральдики залучені вищі навчальні заклади, в яких досліджуються проблемні теми у форматі дисертаційних досліджень, підготовки спеціалістів у галузі СІД, видання довідників та посібників з теоретичних та практичних питань гербознавства. Помітним явищем у вітчизняній геральдиці є заснування та діяльність УГТ. Члени товариства активно займаються науково-дослідною діяльністю, аналізом та експертизою підготовлених геральдичних проєктів, проводять щорічні наукові конференції. Аналіз розвитку сучасної геральдики свідчить, що наукова розробка та популяризація геральдичних знань неможлива без видання публікацій та матеріалів досліджень. Вагомий внесок в розвиток геральдики на місцях зробили історико-краєзнавчі спілки та окремі дослідники, які безпосередньо займались відновленням місцевої геральдики.

Аналіз зображень, що міститься на сучасних гербах свідчить, що найбільш знакові історичні символи відносяться до наступних періодів: Галицько-волинської держави (початок формування геральдичної системи), литовсько-польської доби (наявність значних європейських впливів на розвиток геральдики), козацької доби (відображення світоглядних поглядів українського населення), період російсько-австрійського панування (формування централізованої символічної системи), радянська доба

(геральдика під значним впливом ідеології) та сучасна доба (формування геральдичної системи в умовах незалежності).

Доведено, що в сучасній українській геральдиці зросла кількість історичних зображень, які віддзеркалюють національні традиції світосприйняття. Проаналізовані символи сучасних знаків на муніципальних та територіальних гербах дали змогу сформувати та виокремити наступні групи: а) природні фігури: зображення тварин (фауна), зображення рослин (флора), антропоморфні зображення (зображення людей, або частин людських тіл), астральна символіка (сонце, зорі та ін.), зображення інших природних об'єктів (гори, ріки та ін.); б) штучні фігури: споруди (оборонні, цивільні, культові), зображення предметів побуту (народного, промислового), зображення зброї, клейнодів та інших військових атрибутів, елементи орнаменталістики; в) релігійна символіка: патронажні символи (зображення святих-покровителів), християнські символи: хрест, півмісяць; г) шляхетська символіка; г) зображення фантастичних істот; д) «промовисті» герби та сигли. Сучасна українська міська та територіальна геральдика виглядає як певний комплекс світоглядних впливів та нашарувань, що ввібрали в себе сюжети та символи різних історичних епох, географічних регіонів та культур.

До новітніх тенденцій у міській емблематиці відносять поширення нових типів знаків, зокрема логотипу. Це новітнє поняття, яке прийшло в суспільну сферу із маркетингу та може бути віднесено до сфери міської емблематики та символіки.

Запропоновано при характеристиці локальних особливостей геральдичних знаків згрупувати області України у 7 історико-географічних регіонів: Карпатський (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська і Чернівецька обл.); Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька обл.); Північно-Західний (Волинська, Рівненська обл.); Північно-Центральний (Житомирська, Київська, Кіровоградська, Черкаська,

Полтавська обл.); Східний (Донецька, Луганська, Харківська обл.); Північно-Східний (Сумська, Чернігівська обл.); Південний (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим). Кожна історична епоха привнесла в українську геральдику неповторні елементи, які відображали історичні реалії свого часу. Чимало символів збереглися до наших днів і відображають регіональну історію та колорит, що збагачує вітчизняну культуру.

Спільність історичного минулого позначилась на геральдичних зображеннях України, Польщі, Литви та Білорусі. Значення та трактування деяких символів в українській геральдиці відрізняється від західноєвропейських практик.

У часи незалежності України сформувалася нова геральдична система, яка продовжує розвиватись, позбавляючись радянських ідеологічних штампів та символіки. Геральдика як витвір суспільної свідомості є елементом патріотичного виховання населення, адже знаки відображають національні особливості та риси української духовності.

Теоретичне та практичне значення результатів дисертаційної роботи полягає у тому, що авторські узагальнення, висновки, теоретичні та практичні результати можуть бути використані при удосконаленні системи геральдичного законодавства, впорядкуванні термінологічного та понятійного апарату сучасної геральдичної науки. Матеріали роботи стануть у нагоді при розробці нормативних курсів із геральдики, символіки, інших спеціальних історичних дисциплін, підготовці довідкових та бібліографічних покажчиків, навчально-методичних посібників з історії України та краєзнавства.

Ключові слова: герб, геральдика, символ, символіка, знак, зображення, логотип.

SUMMARY

Rudyuk A. V. Development of Territorial and Municipal Heraldry in Ukraine (1991 - 2016). – As a manuscript.

Thesis for a candidate degree in historical sciences in specialty 07.00.06 - Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines. - Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine; Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. - Kyiv, 2017.

Proclamation of Ukraine`s independence has opened a new stage in the study of national traditions and symbols. Ukrainian society has been able to build cultural and social life on a new basis. The component of this process is the revival of the national heraldry, which had its direct manifestation in the approval of new signs for the regions, districts, cities, villages and rural areas.

The dissertation analyzes the historiographic basis of the problem and establishes the source of the research. It is revealed, that at the moment in the domestic heraldry there is a lack of a comprehensive study, devoted to the modern stage of herbage production in Ukraine. The theoretical and practical problems for building a new heraldic system are outlined. The reference base of the study includes written, pictorial and material sources. They have different nature of origin, structure, method of storage, form of fixation of material, informative and methods of work with them. The methodological basis of the study consisted of general scientific, general-historical approaches, principles and methods of research. Heraldry as a science is subject to certain rules that have a clear structure and require their observance both during the drawing up of coats of arms and in their study. Also involved in theoretical development of related historical disciplines.

It was investigated, that the active process of approval of new territorial and municipal emblems became possible due to the existence of the relevant regulatory and legal framework. The main law of the state is the Constitution of Ukraine,

which in its provisions has established the existence and use of state symbols. For the territorial and municipal heraldry, the adoption of 1997 was of great importance. The Law of Ukraine "On local self-government in Ukraine", which empowered territorial communities to approve their own symbols. At the highest state level, the head of state cares about issues of heraldry, therefore, on his initiative in 2000, the Law of Ukraine "On state awards of Ukraine" was adopted. The normative act provided creation of the Commission of state awards and heraldry as an advisory body under the President of Ukraine. A number of decrees of the head of state regulate the activities of the commission and its composition. The main task of the advisory body is to promote the development of awards and heraldry in Ukraine. The system of heraldic law also includes other provisions and norms, governing the process of creating, approving and using symbolism. However, in state policy in the field of heraldry, there are significant disadvantages that negatively affect the heraldic process. In particular, this is the absence of the State heraldry register, the absence of mandatory rules and rules for drafting stamped projects and the intervention of incompetent bodies and structures in the process of approval of symbols.

It is proved, that the theoretical basis for the formation of territorial and municipal heraldic signs are clear rules and traditions, inherited from previous historical epochs. Historiographical developments of domestic scientists are intended to fill gaps in theoretical and methodological issues of heraldry and symbols. The ordered rules for composing heraldic projects are contained in the methodological recommendations of the UHT. However, some questions remain open: compilation of the dictionary of symbols in Ukrainian, the normalization of the use of colors and figures and the application of protective elements on the coat of arms.

After the Second World War, Ukrainian heraldry evolved within the framework of the USSR and the diaspora. The Soviet heraldry has produced peculiar examples of urban emblems, that are different from generally accepted

practices. The modern contribution of the state academic and scientific-educational institutions, among which it is necessary to allocate the Institute of Ukrainian archaeography and source studies named after M. S. Grushevskiy, the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine is analyzed. Higher education institutions are involved in solving heraldry issues, in which problem topics are investigated in the format of dissertation research, training of specialists in the field of SIDs, the publication of reference books and manuals on theoretical and practical issues of heraldry. A notable phenomenon in the national heraldry is the establishment and operation of UHT. Members of the organization are actively engaged in research, analysis and expertise of prepared heraldic projects, hold annual scientific conferences. Analysis of the development of modern heraldry shows, that scientific development and popularization of heraldic knowledge is impossible without publishing publications and research materials. Significant contribution to the development of heraldry on the ground was made by historians of local lore and individual researchers, who were directly involved in the restoration of local heraldry.

An analysis of the images, contained in modern coats of arms indicates, that the most significant historical symbols refer to the following periods: The Galician-Volyn state (the beginning of the formation of the heraldic system), the Lithuanian-Polish era (the presence of significant European influences on the development of heraldry), the Cossack era (reflection of the worldview views of the Ukrainian population), the period of Russian-Austrian domination (the formation of a centralized symbolic system), the Soviet era heraldry under the influence of ideology) and the modern day (the formation of a heraldic system in the conditions of independence).

It is proved, that in modern Ukrainian heraldry the number of historical images, that reflect the national traditions of world perception has increased. The analyzed symbols of modern signs on municipal and territorial emblems made it possible to form and distinguish the following groups: a) natural figures: images of

animals (fauna), images of plants (flora), anthropomorphic images (images of people or parts of human bodies), astral symbolism (sun, stars, etc.), images of other natural objects (mountains, rivers, etc.); b) artificial figures: structures (defense, civil, religious), images of household items (national, industrial), images of weapons, Hetman regalia and other military attributes, elements of ornamentalistics; c) religious symbols: patronage symbols (image of saints patrons), christian symbols: cross, crescent; g) noble symbolism; e) images of fantastic creatures; e) "loud" coats of arms and sigli. The modern Ukrainian urban and territorial heraldry looks like a certain complex of world-wide influences and layers, that have embraced the plots and symbols of different historical epochs, geographical regions and cultures.

The latest trends in urban emblems include the spread of new types of signs, in particular the logo. This is the latest concept, that has come into the public sphere of marketing and can be attributed to the field of urban emblems and symbols.

It is proposed to group regions of Ukraine in 7 historical and geographical regions at the characterization of local features of heraldic signs: Carpathian (Zakarpattia, Ivano-Frankivsk, Lviv and Chernivtsi region); Podolsky (Vinnytsia, Ternopil, Khmelnytskyi region); North-West (Volyn, Rivne region); North-Central (Zhytomyr, Kiev, Kirovograd, Cherkasy, Poltava region); East (Donetsk, Luhansk, Kharkiv region); Northeast (Sumy, Chernihiv region); Southern (Dnipropetrovsk, Zaporizhia, Nikolaev, Odessa, Kherson regions and the Autonomous Republic of Crimea). Each historical epoch brought unique heraldry elements into Ukrainian heraldry, reflecting the historical realities of their time. Many of the characters have survived to the present day and reflect the regional history and color, that enriches the national culture.

The commonality of the historical past has affected the heraldic images of Ukraine, Poland, Lithuania and Belarus. The meaning and interpretation of some characters in Ukrainian heraldry differs from Western European practices.

During the independence of Ukraine, a new heraldic system was formed, which continues to evolve, depriving Soviet ideological stamps and symbols. Heraldry as a product of social consciousness is an element of the patriotic upbringing of the population, because the signs reflect the national peculiarities and features of Ukrainian spirituality.

The theoretical and practical significance of the results of the dissertation work is that author`s generalizations, conclusions, theoretical and practical results can be used in the improvement of the system of heraldic legislation, the ordering of the terminological and conceptual apparatus of modern heraldic science. Materials of work can be used in the development of standard courses on heraldry, symbols, other special historical disciplines, the preparation of reference and bibliographical indexes, teaching aids on the history of Ukraine and regional studies.

Keywords: coat of arms, heraldry, symbol, symbolism, sign, image, logo.

Список публікацій здобувача:

1. Рудюк А. В. Геральдичне законодавство в Україні / А. В. Рудюк // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»: Харк. нац. пед. Ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: Колегіум, 2015. – Вип. 52. – С. 31-37.
2. Рудюк А. В. Вітчизняні писемні джерела про козацьку символіку: інформаційний потенціал / А. В. Рудюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка., 2015. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 122-127.
3. Рудюк А. В. Патронажні символи в міській геральдиці України / А. В. Рудюк // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки / Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - 2015. – Вип. 8(297). – С. 57-64.
4. Рудюк А. В. Теоретичні проблеми територіальної та муніципальної геральдики на сторінках Віснику Українського геральдичного товариства

«Знаю» / А. В. Рудюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2016. - Вип. 45. – Т. 2. - С. 71-74.

5. Рудюк А. В. Символіка територіальної та муніципальної геральдики: історіографія / А. В. Рудюк // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. - 2017. - № 6 (311). - С. 40-51.

6. Рудюк А. В. Символ Архангела Михаїла в міській геральдиці України / А. В. Рудюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип.116 (1). – С. 91-94.

7. Рудюк А. В. Інтернет-ресурси геральдичної тематики: міська символіка України / А. В. Рудюк // «Перспективи розвитку сучасної науки» (м. Харків, 04-05 грудня 2015 р.). — Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2015. – С. 95-98.

8. Рудюк А. В. Огляд періодичних видань з історії міської геральдики України / А. В. Рудюк // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 р. – Київ: Інститут історії НАН України, 2015. – С. 69-71.

9. Рудюк А. В. Геральдична тематика на шпальтах часопису «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» / А. В. Рудюк // Шістнадцяті джерелознавчі читання. “Архівна наука і освіта в незалежній Україні”: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (24 листопада 2015 р. КНУ). – К., 2015. – С. 51-53.

10. Рудюк А. В. Основні знакові системи в міській геральдиці України / А. В. Рудюк // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 28-29 жовтня 2016 року). – У 3-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – Ч. 2. – С. 77-79.

11. Рудюк А. В. Герб і логотип міста: особливості співвідношення / А. В. Рудюк // Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М. Грушевського): матеріали IX Міжнародної наукової

конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), І. Г. Адамська (заст. голови), О. Р. Магдич (відпов. редактор) – К., 2016. – С. 454-456.

12. Рудюк А. В. Архангел Михаїл – захисник Києва (до 20-ї річниці затвердження герба міста) / А. В. Рудюк // Дні науки історичного факультету: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» / Редкол.: проф.. І. К. Патриляк (голова), доц. А. О. Руккас (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – К.: Логос, 2015. – С. 106-110.

13. Рудюк А. В. Логотипи українських міст: практика використання / А. В. Рудюк // Сімнадцяті джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 16 листопада 2016 р.). – К., 2016. – С. 58-60.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР.....	15
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	22
РОЗДІЛ 2. ЗАКОНОДАВЧІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОЦЕСУ ГЕРБОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ	45
РОЗДІЛ 3. ВНЕСОК НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ ЦЕНТРІВ У РОЗВИТОК ГЕРАЛЬДИКИ УКРАЇНИ	70
РОЗДІЛ 4. ВТІЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ В СИМВОЛІЦІ СУЧАСНИХ ГЕРБОВИХ ЗНАКІВ.....	96
РОЗДІЛ 5. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ТА МУНІЦИПАЛЬНОЇ ГЕРАЛЬДИКИ.....	134
ВИСНОВКИ.....	170
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	175
ДОДАТОК А.....	216
ДОДАТОК Б.....	219
ДОДАТОК В.....	224

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ТА АБРЕВІАТУР

- АН СРСР – Академія наук Союзу Радянських Соціалістичних Республік
- АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки
- АРК – Автономна республіка Крим
- БВ – журнал «Бібліотечний вісник»
- ВВР – Відомості Верховної Ради України
- ВКЛ – Велике князівство Литовське
- ВНЗ – вищий навчальний заклад
- ДАК – Державний архів міста Києва
- ДАКО – Державний архів Київської області
- ЗМІ – засоби масової інформації
- КНУ імені Тараса Шевченка – Київський національний університет імені Тараса Шевченка
- МАУ – Міжнародна асоціація українців
- НАН України – Національна академія наук України
- НаУКМА - Національний університет «Києво-Могилянська академія»
- НБУВ – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
- НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
- НТШ – Наукове товариство імені Т. Шевченка
- ОГК – обласна геральдична комісія
- РФ – Російська Федерація
- Раднаркомом УСРР – Рада народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки
- СІД – спеціальні історичні дисципліни
- УГГТ – Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство
- УГТ – Українське геральдичне товариство
- УРУ – Українська Родовідна Установа

ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків)
України

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і
управління України

ВСТУП

Актуальність теми. Здобуття Україною незалежності та розбудова власної держави на національних засадах є необхідною умовою історичного розвитку нашої країни. Український народ впродовж багатьох століть боровся за право самостійно розпоряджатися своєю долею. Переломним моментом цього процесу став рубіж 1980-х – 1990-х рр., коли українці починають все більше усвідомлювати себе окремим народом, що підтвердила Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) та Всеукраїнський референдум (1 грудня 1991 р.).

Проголошення незалежності України є доленосним актом для кожного свідомого українця. З цього часу починається формування нової політичної та соціальної системи, зміни в економічній та культурній сфері. Поступово суспільство відходить від радянських ідеологічних стереотипів та формує нову національно-державницьку свідомість. Складовим етапом цього процесу є відродження історичних традицій національної символіки.

Актуальність теми зумовлена вимогами часу та ментальною потребою підведення певного підсумку герботворення в незалежній Україні. Необхідно визначити історичне місце герба як знакового символу окремої території чи населеного пункту. Територіальна та міська геральдика в сучасних умовах сприяє діяльності та розвитку місцевого самоврядування. Врегулювання практичного використання символічних знаків неможливе без розуміння основ та витоків геральдики, її еволюційного поступу. Цей процес має два аспекти розвитку: теоретичний та прикладний. До проблем теоретичної геральдики традиційно відносять питання основ герботворення, її засадничих принципів та канонів, правила упорядкування гербових елементів, використання кольорового ряду тощо. Теоретична парадигма геральдики уможливила осмислення усього шляху герботворення та побудову власної геральдичної системи. Прикладна складова відповідає реально затвердженим

проектам територіальної та муніципальної геральдики, в яких відобразився процес відродження національних традицій та символів. Науковий аналіз та оцінка обох аспектів герботворення територіальної та муніципальної геральдики є завданням даного дисертаційного дослідження. Тому робота має як історіографічне так і джерелознавче спрямування, що продиктовано необхідністю сукупно дослідити усі сторони геральдичного процесу в Україні.

Особливості розвитку локальної геральдики засвідчили вияв місцевої культури та традицій, що відобразилося у затвердженні гербів окремих територій та населених пунктів. Проте, окрім місцевого історичного колориту, геральдичний процес відображає і сучасний поступ українського герботворення в цілому.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано у межах програми науково-дослідницьких робіт «Розвиток архівознавства, джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін в Україні та світі», затвердженої вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (державний реєстраційний номер 16КФ046-07).

Метою роботи є комплексне вивчення територіального та муніципального герботворення в умовах незалежної України, висвітлення здобутків, проблем та шляхів подальшого удосконалення герботворчого процесу.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати наступні **завдання:**

- проаналізувати ступінь наукової розробки проблеми, визначити рівень її джерельного забезпечення та методи дослідження;
- розглянути законодавчу та нормативну базу сучасного герботворення;
- охарактеризувати теоретичні засади формування територіальної та муніципальної геральдики;

- показати процес розвитку геральдики в державних та громадських наукових інституціях;
- встановити традиційно історичні та модерні символічні зображення на територіальних та муніципальних гербах;
- з'ясувати регіональні особливості створення та використання гербових зображень.

Об'єктом дослідження є сучасна територіальна на муніципальна геральдика в Україні.

Предметом дослідження є процес герботворення в незалежній Україні, закономірності його розвитку на основі національних традицій з урахуванням регіональних особливостей територіальних та муніципальних гербів.

Методологічну основу дослідження склала система принципів, методів та підходів, які дозволили всебічно та комплексно дослідити історіографічний та джерельний матеріал. У дисертаційній роботі використані загальнонаукові (аналіз, синтез, історичний, системний та логічний), загальноісторичні принципи та підходи (джерелознавчий, ретроспективний, хронологічний, історико-географічний, порівняльно-історичний), а також спеціальні методи геральдики, що дозволили розкрити визначену проблему як комплексне історичне явище.

Хронологічні рамки роботи включають 25 років незалежності України (1991 – 2016 рр.). Проте історіографічний та джерельний матеріал вимагає ретроспективного погляду на герботворчий процес в попередні історичні періоди, зокрема внеску українських вчених радянського періоду та дослідників діаспори.

Географічні межі включають територію України в її сучасних межах, визначених адміністративно-територіальним поділом, закріпленим в Конституції України.

Наукова новизна дисертації полягає у тому, що вперше комплексно досліджено процес територіального та муніципального герботворення в незалежній Україні. Проаналізовано законодавчу та нормативну базу геральдики, що включає Конституцію України, закони та підзаконні акти. Досліджено теоретико-методологічні праці, що лежать в основі практичного втілення геральдичних проектів. Висвітлено внесок академічних, науково-освітніх, громадських установ у розроблення проблем геральдики. Упорядковано символічний ряд зображень сучасних гербів та простежено їхній еволюційний історичний розвиток. Систематизовано гербові символи за зовнішніми ознаками та змістовим наповненням. Проведено історіографічно-джерельний аналіз геральдичного ряду сучасних територіальних та муніципальних знаків. Встановлено регіональні особливості розвитку геральдики в Україні.

Теоретичне та практичне значення результатів дисертаційної роботи полягає у тому, що авторські узагальнення, висновки, теоретичні та практичні результати можуть бути використані при удосконаленні системи геральдичного законодавства, впорядкуванні термінологічного та понятійного апарату сучасної геральдичної науки. Матеріали роботи можуть бути використані при розробці нормативних курсів із геральдики, символіки, інших спеціальних історичних дисциплін, підготовці довідкових та бібліографічних покажчиків, навчально-методичних посібників з історії України та краєзнавства.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаною працею, яка дає комплексну характеристику процесу територіального та муніципального герботворення в Україні за часи незалежності. Усі висновки та узагальнення, викладені у дослідженні, отримані дисертантом самостійно. Укладені додатки також є самостійним доробком і доповнюють роботу.

Апробація результатів дослідження. Отримані в ході роботи над дисертацією результати обговорювалися на засіданнях кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки КНУ імені Тараса Шевченка. У вигляді доповідей основні положення і висновки дисертації були оприлюднені на 8 конференціях: VIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, КНУ імені Тараса Шевченка, 23 квітня 2015 р.); IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: міжнародна науково-практична конференція (Київ, 28 жовтня 2015 р.); Шістнадцяті джерелознавчі читання “Архівна наука і освіта в незалежній Україні”: всеукраїнська наукова конференція (Київ, КНУ імені Тараса Шевченка, 24 листопада 2015 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Перспективи розвитку сучасної науки» (м. Харків, 04-05 грудня 2015 р.); IX Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, КНУ ім. Тараса Шевченка, 21 квітня 2016 р.); XXV Наукова геральдична конференція (Львів, 7-8 жовтня 2016 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (м. Київ, 28-29 жовтня 2016 р.); Сімнадцяті джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського: всеукраїнська наукова конференція (м. Київ, 16 листопада 2016 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано шість наукових статей, які вийшли друком у фахових виданнях, серед них дві – у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз та 7 праць апробаційного характеру, які додатково розкривають тему дисертаційної роботи.

Структура дисертації зумовлена змістом досліджуваної проблеми, метою та завданнями. Робота складається зі вступу та 5 розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та літератури (40 с., 387 позицій), 3-х додатків. Загальний обсяг дисертації становить 248 с., з них основного тексту – 158 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Відродження національної символіки, емблематики та геральдики в часи незалежності України відбувається в умовах становлення та розвитку громадського, культурного, суспільного та політичного життя, в тому числі і його складових: становленні державного адміністративного та судового апарату, розвитку місцевого самоврядування, вихованні нової політичної культури та свідомості. Для кожної складової було вироблено та впроваджено свою систему цінностей, що відобразилася у зовнішніх атрибутах: символах, емблемах та гербах. Перебудова суспільства відбувається у складних умовах, які пов'язані з низкою зовнішніх та внутрішніх факторів, ускладнених непростим військово-політичним становищем нашої держави.

Наукове осмислення процесу герботворення в незалежній Україні відбувалося одночасно з його розбудовою та становленням. Через це важко виділити окремі періоди накопичення емпіричного матеріалу та його опанування. Процес затвердження символів в Україні триває, тому вивчення джерельного та історіографічного матеріалу є практично безперервним. Він продиктований потребою дослідження витоків та історії геральдики окремого регіону чи населеного пункту. Проте, історіографічне дослідження потребує виділення певних етапів, що мають значення при становленні нової системи геральдики в часи незалежності. За основу для виокремлення етапів було взято роль державних інституцій у геральдичному процесі та затвердження знакових проектів на всіх рівнях.

Історіографію розвитку територіальної та муніципальної геральдики в Україні можна умовно розділити на два періоди: перший - межа 1980-х-1990-х рр. - поч. 2000-х рр.; другий - поч. 2000-х рр. – 2016 р.

Перший період є часом формування нової геральдичної системи в Україні. Він характеризується: а) початком відновлення національної символіки, зокрема в геральдиці, що пов'язано із здобуттям незалежності; б) очищенням геральдичної науки від ідеологічних впливів минулого, радянської символіки; в) закладанням основ правового регулювання у галузі геральдики; г) відновленням історичних гербів для міст, селищ; г) інституціональним становленням в галузі геральдики загалом: створення та діяльність інститутів, товариств, наукових спілок та гуртків; д) пошуком витоків національної геральдики та символіки, вивченням геральдичного досвіду литовсько-польської, козацької, імперської доби; е) розробкою та впровадженням теоретичних основ територіальної та муніципальної геральдики; є) долученням вчених діаспори до національного геральдичного процесу; ж) активізацією краєзнавчого руху у відновленні та затвердженні місцевої символіки.

Другий період характеризується розбудовою та розвитком вітчизняної муніципальної та територіальної геральдики: а) спробою впорядкування геральдичного процесу на державному рівні; б) завершенням процесу затвердження гербів областей; в) активним процесом затвердження гербів для сіл та селищ; г) історіографічним осмисленням геральдики радянського періоду; г) поглибленням досліджень регіональних особливостей геральдики в Україні; д) створенням та впровадженням нових явищ в міській емблематиці – логотипів.

Якщо перший період фактично є відправною точкою самого дослідження, а відтак має об'єктивний характер, то початок другого періоду пов'язаний із прийняттям ряду законодавчих актів, які були покликані впорядкувати геральдичну справу в Україні. Разом з цим відбувається наукове осмислення створених сучасних гербів, в той час як віднайдення історичних коренів символіки постійно відбувається, в тому числі і на регіональному рівні. Зрозуміло, що неможливо вписати весь процес

теоретичного опрацювання та практичного втілення у тісні рамки декількох етапів. Також варто врахувати те, що часові межі є розмитими, що спричинено постійним пошуком наукового дослідження та прикладного втілення геральдики.

На нашу думку, роль держави в геральдичному процесі заключається в тому, щоб створити відповідні умови для розвитку територіальної та муніципальної геральдики, унормувавши правове поле та залучивши до цієї справи провідні наукові та державні установи. Щоправда, державну політику в геральдиці необхідно посилити в рамках впровадження комплексної системи фіксації затверджених символів. З початку 2000-х рр. активізувався процес законодавчого регулювання геральдичної справи, що позначився в декількох факторах, які не стали визначальними для історіографічного осмислення, проте мали значення для практичної сторони геральдики.

Як свідчать архівні документи, до 2000-х рр. Комісія державних нагород та геральдики при Президентіві України, займалась розробкою державних нагород, відзнак Президента України, а не питаннями геральдики. Лише після прийняття ряду нормативних документів вона почала опікуватись і питаннями територіальної та муніципальної символіки та геральдики. До складу Комісії були включені фахівці в цій галузі, зокрема члени УГТ А. Гречило, М. Чмир, М. Дмитрієнко, В. Бузало та ін. [6-13].

Перші намагання обґрунтувати теоретичні питання геральдики у новітніх умовах припадають на 90-ті рр. ХХ ст., коли побачили світ довідники та посібники, в яких досліджуються теоретичні проблеми геральдичної науки. Ми зупиняємося на найбільш знакових роботах. Першим виданням в незалежній Україні став довідник зі спеціальних історичних дисциплін підготовлений за редакцією В. Замлинського [250], куди увійшов матеріал, присвячений теоретичній геральдиці. Праця була опублікована російською мовою, що може свідчити про відсутність усталеного термінологічного апарату та відповідних напрацювань українською мовою.

Проте, через 4 роки вчені з м. Одеса підготували видання, яке значною мірою було присвячено теоретичним основам геральдики [143]. Цього разу видання повністю україномовне, хоча необхідно зазначити, що воно містить низку положень, які дещо відрізняються від загальноприйнятих у науковій літературі і є новаторськими. Автори виклали основи геральдики, правила побудови та опису гербових зображень. Необхідно віддати належне цій праці, оскільки вона стала чи не першим дослідженням, яке було покликане заповнити прогалину в теоретичних знаннях з геральдики. Як дослідники міської геральдики, зокрема південного регіону, І. Калмакан та М. Ємельянов видають ще одну спільну роботу, присвячену методологічним та теоретичним проблемам практичної геральдики [142].

Теоретичні аспекти, зокрема, питання розвитку і становлення термінології і понятійного апарату геральдики присутні у навчальному посібнику Г. Бондаренка [59], виданому у Луцьку для студентів історичних факультетів. У підрозділі "Основні правила складання гербів" автор подає стисло інформацію стосовно основ геральдики. У 2015 р. вийшло доповнене та розширене видання автора, яке також не оминуло увагою питань теоретичної геральдики [60].

У передмові до науково-популярного видання «Символіка Броварщини» [248] член Національної спілки художників України та УГТ О. Кохан публікує у вступній частині теоретичні напрацювання під назвою «Мова геральдики» [148], де на декількох сторінках дає коротку характеристику основним правилам складання гербів.

Неможливо залишити поза увагою довідник, який став результатом спільних зусиль фахівців Інституту історії України НАНУ, історичного факультету КНУ ім. Тараса Шевченка, НБУ ім. В. І. Вернадського, який побачив світ у 2008 р. [252]. У статті, присвяченій геральдиці висвітлено основні історичні, теоретичні питання геральдики: виникнення та поширення гербів в Західній Європі, гербові традиції в Україні, основні правила

складання гербів (форми щитів, метали та фініфті, геральдичні та негеральдичні фігури та їх значення тощо). Довідник містить дотичні статті, які можуть допомогти у розумінні та трактуванні певних теоретичних питань, зокрема мова йде про статті, присвячені емблематиці та символіці. Видання є сучасним і покликаним заповнити прогалину у знаннях з питань спеціальних історичних дисциплін. Щоправда, короткі статті не можуть відповісти на всі запитання та дати вичерпну інформацію з низки геральдичних проблем. Безумовно, згаданий довідник є актуальним науковим проектом, який був реалізований завдяки творчим зусиллям вчених провідних академічних наукових інституцій та вищих навчальних закладів [115].

До загальних посібників із спеціальних історичних дисциплін, які включають в себе статті з геральдики, слід віднести розробку викладача з НаУКМА М. Яременка [255]. Автор обрав для себе нетиповий спосіб викладу матеріалу, розбивши його на своєрідні підрозділи: «Герби як декларація устремлінь» та «Геральдика як джерело для вивчення ідеології». Посібник розроблено на основі лекційних текстів нормативного курсу на кафедрі історії і він слугує навчальним посібником для студентів.

Однак загальні довідкові видання та посібники не вирішують теоретичних прогалин в галузі муніципальної символіки і геральдики загалом, вони не можуть претендувати на повноту висвітленого матеріалу, але покликані розширити знання з даної проблеми.

Для розвитку науки виняткове значення мають підготовлені та видані дисертації, монографії та інші подібні дослідження, що мають значну джерельну та історіографічну базу. Серед перших досліджень в сучасних умовах є роботи Ю. Савчука, що були підготовлені автором самостійно та у співавторстві [239, 108, 109]. Монографія в якості дисертації вченого була однією із перших робіт, присвячена міській геральдиці в незалежній Україні [314]. У ній комплексно досліджено міські герби, що функціонували

впродовж XIV–XIX ст. на теренах Поділля, показано витоки вітчизняної геральдики, її розвиток та еволюцію. Вперше представлено і проаналізовано надзвичайно цінний геральдичний матеріал з самобутньою українською символікою [103]. Територіально дослідження охоплює історичне поняття «Поділля», хоча деякі висновки та зауваги автора є корисними для розуміння загальних тенденцій розвитку української територіальної та муніципальної геральдики. Загалом дослідник опублікував більше півтора десятка наукових статей, присвячених символіці, геральдиці, сфрагістиці.

Дисертаційне дослідження А. Гречила «Українська міська геральдика: тенденції розвитку» [298] була однією із перших спроб ґрунтовного комплексного дослідження муніципальної геральдики в часи незалежності. Практично вперше було досліджено витоки міської геральдики, історіографічну та джерельну базу, запропоновано періодизацію розвитку міської геральдики в Україні та проаналізовані основні знакові системи, розкрита еволюція розвитку міської геральдики як комплексного явища. Результати наукового дослідження були покладені в основу монографії «Українська міська геральдика» [83]. Дослідження питань територіальної геральдики, державних та земельних знаків, національних символів стали темою докторської дисертації вченого [85]. В монографії висвітлено еволюційний шлях розвитку територіальної геральдики та процес затвердження геральдичних знаків сучасних областей України. Значно менше приділено уваги районним символам. Проте це не зменшує історіографічної ролі праці, адже процес затвердження гербів районів ще триває.

Науково-популярна праця за авторства А. Гречила, Ю. Савчука, І. Сварника оприлюднює унікальну інформацію стосовно геральдики українських міст. Видання «Герби міст України» [94] стало можливим завдяки колективній роботі фахівців з геральдики. У передмові подана теоретична частина та загальна історія використання гербових зображень в Україні. Ілюстроване видання містить понад 450 зображень гербів міст,

селищ та сіл України. У коротких історичних довідках представлені основні факти та події побутування та затвердження відповідних символів в різні історичні епохи.

У довідковому виданні «Герби і прапори міст і сіл України» [81] за авторства А. Гречила, яке побачило світ у 2004 р., простежується спроба коротко охарактеризувати теоретичні питання стосовно муніципальної геральдики. Книга містить наступні розділи: «Сучасна муніципальна герботворчість в Україні та становлення геральдичної системи», «Законодавче регулювання питань про місцеву символіку», «Методичні рекомендації з питань геральдики і прапорництва територіальних громад міст, селищ і сіл (муніципальні символи)», «Формування української геральдичної та лексикологічної термінології», «Проблеми запровадження сучасних місцевих символів». Щоправда, на кількох сторінках навряд чи можливо розкрити всі аспекти запропонованих проблем. Важко переоцінити вклад автора у практичну складову геральдики, а саме у підготовку геральдичних проектів всіх рівнів. Як Голова УГТ, А. Гречило бере безпосередню участь у творенні нової геральдичної системи в Україні.

Вихованець Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. Панченко 1996 р. опублікував видання «Гербівник міст України» [193], що має науково-популярний та довідковий характер. А вже 1999 р. захищає кандидатську дисертацію на тему «Міська та містечкова геральдика Лівобережної України доби Гетьманщини» [312] (науковий керівник – доктор істор. наук Я. Калакура). Згодом, вже у 2000 р. автор публікує монографію під назвою «Міські та містечкові герби України» [203], яка є комплексною систематизованою роботою і вміщує інформацію з історії понад 400 гербів. Також В. Панченко являється автором численних статей присвячених міській та територіальній геральдиці України. Значний масив доробку автора був опублікований у журналі «Науковий світ» [185-191; 194-198; 200-202].

Фахівець в галузі сфрагістики, генеалогії та родової геральдики О. Однороженко розпочинав свої наукові дослідження з історії козацької територіальної геральдики і сфрагістики, захистивши на цю тему кандидатську дисертацію [307] та опублікувавши декілька монографій [177, 180]. Праці були підготовлені та опубліковані в м. Харків, де на кафедрі українознавства Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна і навчався О. Однороженко (науковий керівник – докт. істор. наук В. Кравченко). Пізніше, у межах Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського дослідником була підготовлена докторська дисертація під назвою «Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну (XIV-XVIII ст.)» [310].

Дослідниця радянського досвіду герботворення Я. Іщенко, готуючи дисертацію [304], спрямувала свої пошуки у бік дослідження радянської історіографії, визначення професійного фаху авторів геральдичних проектів, аналізу історичних традицій, які були використані творцями радянської геральдики. Сучасні тенденції в українському герботворенні також розкриті в матеріалах, підготовлених авторкою. Особливої уваги заслуговують численні додатки до дисертації Я. Іщенко, які у стислій формі відображають практично всі сторони процесу затвердження муніципальних символів 60-90-х рр. XX ст. Основною метою свого дослідження Я. Іщенко визначила дослідження місця, ролі та значення розвитку герботворення радянської доби в загальноісторичному українському геральдичному процесі, впливу на нього державної ідеології, системи нових символів і емблем та ступенем залучення до них знаків з вітчизняної спадщини [304]. Проте дослідниця не обмежує себе лише радянським спадком у геральдиці, вона опублікувала більше трьох десятків статей з української геральдики, присвячених теоретичним і практичним проблемам.

Територіальна та міська геральдика Донбасу знаходиться у сфері наукових інтересів Є. Максименко, яка підготувала дисертацію, що

висвітлює історію становлення та сучасний стан геральдики регіону [306] (науковий керівник – докт. істор. наук, проф. А. Гедьо). Авторка зосередила увагу на всіх найважливіших історичних етапах побутування гербів Донбасу: імперському, радянському та сучасному. Висновки та результати дослідження є корисними для розуміння загальної картини розвитку геральдики в нинішніх умовах.

Важливого значення для розвитку регіональних досліджень з геральдики мають видання, присвячені певним історичним чи адміністративним територіям [77, 84, 146, 150, 161, 163, 169, 248, 288]. Подібні роботи сприяють поглибленню вивчення місцевих герботворчих традицій та мають краєзнавчий характер, адже поряд із символікою неможливо оминати увагою історію краю та його долю в глобальних історичних процесах. Далеко не для кожного регіону була підготовлена відповідна робота, яка б розкривала геральдичні традиції краю, у цьому відношенні існує певна прогалина, яка вимагає доопрацювання науковцями. Підготовка та публікація низки видань часто приурочено до відзначення пам'ятних дат: ювілею заснування області, міста, річниці незалежності України тощо.

Довідкове видання «Україна: герби та прапори» [279], яке вийшло друком 2010 р. є певним підсумком 20-річного процесу місцевого герботворення. До книги включено майже 1200 гербів та прапорів. Однак видання не претендує на вичерпність, оскільки охоплює символи областей, районів і міст обласного значення. Територіальна та міська геральдика областей подана за абеткою, починаючи з АРК, закінчуючи Чернігівською областю. Окремо розглянуто символи міст Києва та Севастополя. Герби районів у містах не подані.

До кожної області додається коротка інформаційна довідка стосовно адміністративного центру, кількості населених пунктів та територіальних громад. Подано символи області, окремо герби районів і міст обласного

значення разом із описом (блазоном), але відсутні герби обласних центрів, крім того випадку, коли населений пункт є містом обласного значення. Книга є одним із найдетальніших збірників територіальних гербів. Повнішого комплексного довідкового видання з історії української геральдики поки що не існує. Книга не містить інформації стосовно історії символів, їх затвердження та долі, але це і не було основним завданням упорядників.

У дисциплінарному та джерельному відношенні геральдика є предметом вивчення суміжних історичних дисциплін, таких як символіка [319], сфрагістика [68, 69, 180, 316], генеалогія [176, 178, 179, 277], дипломатика, вексилнологія, боністика, нумізматики. При дослідженні територіальних та муніципальних гербів також необхідно послуговуватися здобутками перелічених дисциплін історичного циклу, не втрачаючи при цьому історичне тло, на фоні якого і відбувалися події пов'язані із символами, які відображені на гербах. При дослідженні давніх пам'яток особливого значення набувають розробки мовознавства та лінгвістики, що відкривають приховані образи, які завуальовані у мові [249].

Комплекс наукових розробок включає публікації, актуалізовані на сторінках збірників наукових праць освітніх та наукових установ, що відображають сучасний погляд наукової спільноти на джерелознавчі та наукові проблеми розвитку геральдичної творчості. Видання Інституту історії України «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», публікації Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, «Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка» презентують новітні дослідження з геральдичної проблематики.

Задля упорядкування історіографічного матеріалу виходять друком довідково-бібліографічні видання, які також покликані висвітлити прогалини у дослідженнях пропонованої теми [74, 120, 253].

Попри наявність значної кількості історіографічного матеріалу, існує потреба у підготовці комплексного дослідження з історії української геральдики всіх рівнів. Процес затвердження територіальних та муніципальних гербів ще триває, тому і розвиток цієї галузі знаходиться в стані накопичення матеріалів задля систематизації геральдичних символів і їх використання у герботворчості.

Для вивчення геральдичного процесу в Україні необхідно долучити широкий комплекс джерел, який має певну структуру та походження, і складається із документів державних, наукових, освітніх, громадських установ.

Джерельна база дослідження включає писемні та зображальні джерела. Вони мають різну природу походження, структуру, спосіб зберігання, форму фіксації матеріалу, інформативність та відрізняються методами роботи з ними. Найбільш інформативними джерелами з даної теми є писемні джерела, які в свою чергу можна умовно розділити на актові, наративні та публіцистичні. Їх також можна умовно розділити на опубліковані та архівні джерела.

Ми виокремимо групу неопублікованих джерел, які представлені матеріалами із збірок Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Тут зберігаються документи та матеріали Верховної Ради України, Президента України та інших вищих органів влади. Фонд 1 (Верховна Рада Української РСР Харків, Київ: 29 описів, 47456 справ) містить документи стосовно затвердження національної символіки на зорі незалежності України. Документи Комісії з питань державного суверенітету, міжреспубліканських та міжнаціональних відносин, що пов'язані з розробкою Постанови Української РСР «Про державну символіку Української РСР» [4]. Також містяться документи щодо проведення конкурсу на створення проекту Державного герба України (листи громадян, ескізи герба) [5]. Затвердження національних символів України

відображено у Постановах Верховної Ради України: Постанова Верховної Ради України № 1482-ХІІ від 4 вересня 1991 р. «Про підняття над будинком Верховної Ради України синьо-жовтого прапора» [1, арк. 71], Постанова Президії Верховної Ради України № 1567-ХІІ від 18 вересня 1991 р. «Про Прапор України» [2, арк. 81], Постанова Верховної Ради України № 2067-ХІІ від 28 січня 1992 р. «Про Державний Прапор України» [3, арк. 11], Постанова Верховної Ради України № 2137-ХІІ від 19 лютого 1992 р. «Про Державний Герб України» [3, арк. 170].

Фонд Адміністрації Президента України (Ф. 5233) містить документи та матеріали за 1991 – 2000 рр. (Адміністрації Л. Кравчука (Опис 1) та Л. Кучми (Опис 2). У фонді зберігаються Протоколи засідань Комісії по державних нагородах України при Президентів України (матеріали з питань нагородження, позбавлення нагород, видачі дублікатів нагород та документів до них); та документи Відділу державних нагород.

Для дослідження територіальної та муніципальної геральдики на місцях необхідно звернутися до відповідних обласних, міських архівів та архівних відділів селищних та сільських рад. Архівні установи містять актові документи (постанови, рішення) з питань затвердження геральдичних символів та матеріали до цього процесу. У Державному архіві Київської області (ДАКО) містяться Протоколи шостої сесії обласної ради та документи до них (рішення, додатки, доповіді) [14]. На пленарному засіданні ради було прийнято рішення № 71-06-ХХІІІ від 2 лютого 1999 р. «Про затвердження символіки Київської області». Документ містить положення про затвердження прапору та гербу області, а також додатки (Положення про зміст, опис та порядок використання символіки Київської області). Останній же документ розкриває інформацію про зовнішній вигляд символіки, його еталонне зображення та порядок використання символів обласною радою та з комерційною метою.

Важливим доповненням до актового матеріалу є додатки та стенограми, які додатково відображають питання стосовно ходу обговорення геральдичного проекту та його затвердження. Стенограма засідання [15] включає доповіді Голови обласної геральдичної комісії А. Грекова, депутата від Білоцерківського міського виборчого округу В. Власенка, канд. іст. наук, викладача Національного університету «Києво-Могилянська академія» Т. Лютої. Згадані документи мають значення в контексті дослідження підготовки геральдичних проектів, бо до них залучені конкретні особи: фахівці з історії та геральдики, художники та дизайнери тощо.

Архівні документи стосовно міських гербів зберігаються у відповідних міських архівах, чи архівних відділах при державних адміністраціях. Герб м. Києва, як і багатьох міст України, має затверджений проект радянського зразка. Державний архів міста Києва (ДАК), фонд (Р-1 Київська міська рада) містить Протоколи засідання виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих, що включає рішення «Про герб міста Києва» [16, арк. 402] від 27 травня 1969 р. Еталонне зображення герба та блазон (опис символу) міститься в додатках до актового джерела. Згаданий документ затвердив герб столиці радянського зразка. В сучасних умовах герб було затверджено Рішенням Київської міської Ради народних депутатів № 57 від 18 квітня 1995 р. «Про герб міста Києва» [17, арк. 87]. Рішення має лише один додаток – «Опис герба міста Києва», а Положення про символ столиці доручалося розробити голові Київської міської Ради народних депутатів. Тобто комплект необхідних документів (рішення, зміст, опис, положення) прийняті у різних актах, що є також можливим у практиці затвердження символіки. Необхідно відмітити те, що у справі також міститься стенограма засідання міської ради [17, арк. 91-96], яка зафіксувала обговорення проектів міського гербу у сесійній залі. В ході обговорення депутати вирішили прийняти рішення стосовно герба разом із його описом, без графічного варіанту. Доопрацювання еталонного зображення було доручено художникам

– авторам проекту. Кольоровий варіант символу був доданий до матеріалів справи пізніше. Це призвело до того, що графічне виконання символу піддавалося змінам і з`явилися нові варіанти герба (проекти 2009 і 2011 рр.).

Подібний перелік актових та супровідних документів не є вичерпним, проте, необхідно зазначити, що актові матеріали є лише одним із видів писемних джерел, що мають значний джерельний потенціал, але не є повним. Для більш детального розуміння перебігу усього процесу необхідно долучити інші види джерел: матеріали конкурсів, обговорення у пресі, рецензії та огляди, що можуть міститись в періодичній та науковій літературі.

До опублікованих джерел слід віднести збірники документів, вони представлені виданнями актових джерел [43-51] та матеріалами пов`язаними із діяльністю наукових та освітніх інституцій [31]. Актів джерела та матеріали з`являються внаслідок діяльності державних інституцій, вони набувають важливого значення для розгляду державної складової в геральдичному процесі.

Серед опублікованих джерел особливе значення мають публікації документів у періодичній галузевій пресі. Вони представлені у вигляді офіційних вісників державних органів, органів місцевого самоврядування та громадських установ та організацій та місцева преса. Джерельну інформацію умовно можна поділити на:

- публікації офіційних рішень вищих державних органів стосовно геральдичних питань (публікації законів, підзаконних актів, актів Президента України та Верховної Ради України у виданнях «Голос України», «Відомості Верховної Ради України»);
- оприлюднення рішень місцевих органів влади та місцевого самоврядування стосовно оголошення конкурсів на затвердження символіки, оголошення рішень стосовно геральдичних проектів;

Статті у періодичній пресі часто стають безпосередньою та найшвидшою реакцією суспільства на події, що відбуваються у царині затвердження та побутування символів. У них відбитий погляд наукових, громадських, культурних та політичних кіл суспільства. Це спричинено тим, що територіальна та муніципальна символіка не існує у замкнутому колі, а є відкритою для суспільства і викликає у нього певну реакцію.

Важливим доповненням до писемних джерел є зображальні, вони можуть міститись:

- у додатках до актових джерел як еталонне зображення;
- в ілюстрованих збірках територіальних та муніципальних гербів [145, 171];
- на поштових марках та поштових листівках*;
- у довідкових історіографічних виданнях.

Інформація зображальних джерел закодована у певних образах. Для повноцінного розкриття потенціалу таких джерел необхідно використати розробки спеціальних історичних дисциплін, таких як символіка та емблематика, а також скористатися методами, що пропонує мистецтвознавство. У геральдичній науці кожне символічне зображення має важливе значення, в тому числі його форма, колір, розташування на гербі, додаткові елементи. Кожен із перелічених елементів має відповідати історичним, символічним, іконографічним традиціям, адже в геральдиці не має бути випадкових знаків, чи незрозумілих символів. Тлумачення, або блазонування герба є досить складним процесом, що вимагає значної фахової підготовки. Правила складання гербів мають чіткі вимоги до форми щита, кольорової гами, положення фігур, поза щитових елементів. Теоретичні

* У 2016 р. Укрпошта разом із УГТ розробили поштові марки серії «Герби міст, селищ та сіл України». У 2017 р. поштові марки із зображеннями муніципальних гербів надійшли в обіг.

розробки геральдичної науки є актуальними для дослідження закодованої інформації у графічних символах.

Герб є складним символом, адже він є безпосереднім історичним джерелом та продуктом суспільної свідомості та ідеології у формі графічного символу. З цього випливає, що історичну джерельну складову необхідно досліджувати різними методами та під різними кутами зору для більш повної інформативної віддачі. Герб може відігравати роль як науково-дослідну, так і виховну та патріотичну, адже має національні та духовні символи.

На основі графічних символів можливо ідентифікувати герби за тематичною ознакою, що полегшує роботу з ними через упорядкування у певні групи. Історична іконографія є актуальною для розуміння та дослідження патронажних символів у геральдиці. Зображальні джерела в рамках дослідження мають важливе значення для виокремлення регіональних особливостей геральдики, саме через набір символів, які частіше зустрічаються в геральдиці відповідного історико-географічного регіону.

Для представленого дослідження речові пам'ятки мають факультативний характер, але їх також необхідно окреслити. Радянська практика зображення елементів гербів міст на стеллах при в'їзді на територію області чи у місто зберігається і в наш час. Проблемою у даному випадку є те, що більшість радянських гербів на подібних матеріальних пам'ятках не замінені на сучасні зразки. Символіка міст також зустрічається на сувенірній продукції. Джерельне значення речових пам'яток може бути використано для доповнення писемного та зображального матеріалу.

У сучасних інформаційних умовах неможливо обійтись без новітніх електронних методів та засобів. Спеціальні історичні дисципліни не можуть бути осторонь глобального інформаційного розвитку. Перспективи розвитку історичної науки в цьому напрямі є практично безмежні: від археографії до цілковитої історичної реконструкції. Використання електронних ресурсів в

геральдиці вимагає від дослідника-геральдиста вміння визначити достовірність матеріалу та його крайнього осмислення [217]. Електронні джерела можуть нести в собі декілька видів інформації:

- публікації актових документів на офіційних електронних ресурсах органів влади та управління (веб-представництва Верховної Ради України, Президента України; обласних, міських, районних, селищних та сільських рад);
- видання наративного матеріалу, пов'язаного із науковим, культурним життям (матеріали конференцій, з'їздів, круглих столів);
- газетні публікації в інтернет-мережі, електронні інформаційні вісники;
- електронні збірники геральдичної тематики із зображальними видами джерел (збірки гербів, емблем, прапорів).

Значна джерельна інформація представлена на веб-порталах державних органів, вона фактично є оприлюдненими документами та матеріалами та має офіційний характер. Що стосується сайтів обласних, міських, районних, селищних та сільських рад та адміністрацій, то переважна більшість із них містить відомості про адміністративну одиницю: географічні, природні, демографічні, економічні, соціальні та історичні. Поряд із документами вміщено еталонні зображення символів, що часто дублюються на основній сторінці відповідних сайтів, вони також можуть бути використані як джерельний матеріал. Зустрічаються випадки, коли міські символи подані разом із текстами та додатками офіційних документів, на основі яких їх було затверджено. Щоправда, із цим видом електронних джерел потрібно бути обережним, оскільки і вони містять неточності в зображеннях гербів та прапорів. Варто навести приклад сайту Київської міської державної адміністрації [335], який використовує незатверджений герб міста. Зображення не відповідає опису герба відповідно до рішення Київської міської ради народних депутатів від 18 квітня 1995 р.

Зображальний іконографічний матеріал, без якого неможливо обійтися в геральдиці, також представлений в електронній мережі. Серед таких інтернет-ресурсів варто назвати сайт УГТ, який функціонує з липня 2006 р. Ідея створення сайту належить голові УГТ А. Гречилу [381]. Сайт функціонує на двох мовах: українській та англійській. Міським гербам присвячений розділ «Муніципальні символи». Тут міститься стаття про історію виникнення та розвитку міської символіки та розміщені символи міст та містечок (сmt). Ще один розділ даного сайту «Територіальна символіка» містить герби областей України та Автономної республіки Крим та вміщує посилання на «Сучасні символи адміністративних районів». Загалом, сайт вражає своєю інформативністю та змістовим наповненням. Складовою частиною сайту є також «Форум», де можна обговорити всі нагальні та актуальні питання геральдичної науки. УГТ не є єдиною організацією, яка займається питаннями геральдики, вексилології та суміжних дисциплін. В інших країнах створені подібні товариства, посилання на сайти яких містяться в рубриці «Лінки».

Наступним інформаційним джерелом є сайт «Українська геральдика» [380]. Сайт також функціонує двома мовами: українською та англійською. Тематичне та змістове наповнення електронного ресурсу справді вражає: станом на 17 листопада 2015 р. на сайті містилося 4036 гербових зображень. Автор та упорядник сайту – В. Напиткін (мультимедійна енциклопедія «Українська геральдика» – патент № 101 від 15 березня 1996 р. та №1171 від 30 січня 1998 р. Державного агентства України з авторських та суміжних прав [169, с. 45]). Загалом авторський та художній склад достатньо потужний. Матеріали сайту впорядковані за двома рубриками, які містять різноманітні розділи, присвячені геральдиці: державній, міській, особистій, шляхетській, церковній, корпоративній тощо. Міська геральдика вміщена в розділі «Геральдика сучасної України» та «Історична геральдика». Для зручності користування сайт має навігацію, для швидкого знаходження

потрібного матеріалу. Кожне гербове зображення супроводжується описом та короткою історичною довідкою. Відсутній поділ на геральдику областей, районів, міст. Це електронне джерело в геральдиці можна назвати комплексним, тому що практично всім розділам побутування та використання гербів присвячено окрему рубрику [217].

Використання та впровадження інформаційних джерел є актуальним та виправданим з огляду на розвиток новітніх технологій. Подібні види джерел певний час є джерелами для вивчення в політології, журналістиці, правознавстві тощо. Тому необхідно включати електронні джерела до обігу, оскільки вони можуть не поступатися інформативністю, верифікацією та джерельним наповненням іншим видам джерел та включати їх як складову.

Отже, джерельна база дослідження досить різноманітна і включає писемні, зображальні та речові джерела. Найбільшою інформативністю володіє комплекс писемних та зображальних джерел.

Методологічну основу дослідження склала система принципів, методів та підходів, які дозволили всебічно та комплексно дослідити історіографічний та джерельний матеріал. Муніципальна та територіальна геральдика перебуває у постійному розвитку, що унеможливило його дослідження як сталої, незмінної системи. Разом з тим геральдика має чіткі складові, що мають сталий характер. У цьому і проявляється певний діалектизм дослідження, що проявляється у поєднанні історіографічних та джерелознавчих методів.

Загальнонаукові методи дослідження є універсальними при дослідженні геральдики як явища, що має численні складові та компоненти, вивчення яких потребує чітких методологічних підходів. *Аналіз* (виокремлення та вивчення окремих складових досліджуваного об'єкту) та *синтез* (поєднання складових у цілісну систему, дослідження зв'язків та принципів взаємодії між ними) застосовані при розкритті теоретичних та методологічних основ територіальної та муніципальної геральдики. Аналіз

законодавчих документів дав змогу виокремити складові, які мають безпосередній вплив на геральдичний процес, синтез як метод дослідження – в свою чергу дозволив об'єднати різні юридичні норми в певну структуру.

Історичний метод (дослідження витоків формування та розвитку явищ та подій у хронологічній послідовності) вимагає від дослідника проникнення у саму суть проблеми. Вітчизняна геральдика має багатовікову історію і не могла виникнути на порожньому місці, що виключає суто іноземну складову у процесі її становлення та розвитку.

Системний метод (вивчення досліджуваної проблеми як цілісного явища) покликаний визначити територіальну та муніципальну геральдику як сукупність символів, знаків та зображень, що утворюють собою певну структуру та комплекс.

Логічний метод (виклад матеріалу складає певну цілісну систему, що поєднана змістом, темою та загальною спрямованістю) необхідний для побудови викладу матеріалу, що буде об'єднаний метою та завданнями дослідження.

Загальнонаукові підходи та принципи впливають із самої суті наукового вивчення теми та підпорядковані необхідністю створення фахового нарративу геральдичного змісту. У дослідженні використані наступні підходи та принципи:

- *об'єктивності* (у дослідженні використаний значний комплекс верифікованих джерел та матеріалів);
- *узагальнення* (текстологічний виклад на основі зіставлення та протиставлення фактологічних даних, що викладено у висновках та умовиводах);
- *систематизації* (вивченні історіографічної та джерельної бази на основі виокремлених ознак);
- *формалізації* (відбиття наукових результатів у теоретичних поняттях).

Загальноісторичні методи вивчення дозволяють проаналізувати джерельний та історіографічний комплекс для побудови висновків та узагальнень, що матимуть виважене наукове підґрунтя.

Джерелознавчий метод (вивчення історичних джерел, що включає їх специфіку, спосіб викладу, збереження, застосування спеціальних методів дослідження) застосований при виокремленні видів історичних джерел та вибору методологічного інструментарію роботи з ними.

Ретроспективний метод (оцінка та формулювання висновків ґрунтується на аналізі та вивченні всього історичного відрізка, що досліджується) необхідний для побудови узагальнень, які відображають суть процесів, що відбулися за весь період; та унеможлиблює формулювання категоричних висновків на основі одного явища чи події.

Хронологічний метод (викладення матеріалу у послідовності подій на всіх етапах розвитку геральдики у часи незалежності) впливає із загальнонаукових методів: історичного та логічного, та дозволяє структурувати матеріал на основі послідовності подій та перебігу явищ.

Історико-географічний метод (виокремлення регіонів та областей, що мають історичні, етнологічні, соціальні, культурні особливості та специфіку розвитку місцевої геральдики) доцільний при аналізі регіональних та тематичних особливостей геральдики.

Порівняльно-історичний метод застосований у вивченні геральдичного досвіду сусідніх країн, що може бути корисним для переосмислення геральдичної справи у нашій країні.

Синхронний метод (вивчення джерельного матеріалу в одному хронологічному відрізку одночасно) необхідний для побудови висновків на основі співставлення символічних зображень різних історико-культурних регіонів чи країв.

Геральдична наука виробила свої методи дослідження та викладу матеріалу, пов'язаного із блазонуванням герба. Поряд із ним застосовується

певна система у трактуванні та тлумаченні символів та фігур. Геральдика як наука підпорядкована низці правил, що складають певну структуру та вимагають їхнього дотримання як при складанні символів, так і при їх дослідженні. Важливу роль у підготовці роботи відіграли методи суміжних спеціальних історичних дисциплін.

Лише комплексне використання запропонованих методів дозволяє зробити виважені висновки стосовно досліджуваної теми та комплексно оцінити територіальну та муніципальну геральдику як культурно-історичне явище.

Вивчення особливостей геральдичного процесу неможливе без розуміння понятійного апарату. Історія становлення та вивчення теоретичних та практичних основ в геральдиці налічує більше ніж сім століть. За цей час було вироблено чимало спеціальних геральдичних термінів та понять, що застосовуються у міжнародній та вітчизняній геральдичній справі. Відповідні напрацювання викладені у геральдичних словниках. Найдавніші поняття мають іноземне походження із старофранцузьким, німецьким, латинським корінням. У ході дослідження виникла необхідність упорядкування певної частини понятійного апарату викладеного у Додатку Б.

Наукове вивчення сучасного геральдичного процесу в Україні відбувалося безпосередньо в часи його становлення, тому кожен із запропонованих історіографічних доробків фіксував лише певний проміжний етап розвитку територіальної та муніципальної геральдики. Дослідження проводились в рамках діяльності академічних, освітніх та громадських установ, що дає можливість всебічно та неупереджено вивчити геральдичний процес.

На сьогодні існує практично-утилітарна потреба комплексного аналізу герботворення в Україні як явища. Також необхідно узагальнити досвід створення та впровадження геральдичних проектів та проаналізувати проблеми та помилки попередніх історичних епох у комплексі

територіальної та муніципальної геральдики. Історіографія геральдики має деякі прогалини в теоретичному плані, що відображено у відсутності значної кількості понять та термінів українською мовою, що призводить до неточностей у розробці та трактуванні символів.

Джерельний матеріал має декілька складових, що відрізняються способом фіксації інформації, її відтворенням, збереженістю та інформативною наповненістю. Архівні матеріали представлені документами з фондів Верховної Ради України та Адміністрації Президента України. Важливого значення для розкриття місцевого герботворення мають документи місцевих архівів та архівних підрозділів, які містять документи актового та зображального характеру. Опубліковані джерела представлені збірками документів. Матеріали з національно-державної символіки публікуються в окремих виданнях.

Закони України, прийняті Верховною Радою України, Укази Президента України, рішення обласних, міських, районних, селищних та сільських рад оприлюднюються та публікуються у чітко визначеному порядку. Доступ до таких документів є відкритим та є частиною вітчизняного законодавства.

Своєрідним є використання електронних джерел, що є наслідком розвитку науки та суспільства загалом. Методи роботи з великою кількістю джерел вимагають застосування різних методів, серед яких важливу роль відіграють загальнонаукові та історичні методи дослідження. Методологічний інструментарій дослідника не може обійтися без спеціальних методів геральдики, які мають давню історичну традицію.

РОЗДІЛ 2.

ЗАКОНОДАВЧІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОЦЕСУ ГЕРБОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

Початок правового регулювання норм використання гербових зображень в українському суспільстві дослідники відносять до часів Київської Русі, щоправда, це стосується лише основного символу – тризуба [154]. Норми, які регулюють питання міських та територіальних гербів сягають періоду ВКЛ та Речі Посполитої. Відповідне положення можемо знайти в тексті Третього Литовського статуту (Розділ 4, артикул 12) [37]. Незважаючи на те, що геральдичні питання намагалися регулювати з давніх часів, констатуємо, що державна геральдична традиція України не склалася, оскільки неодноразово переривалася через політичні причини, входження українських земель до складу інших державних утворень, що негативно вплинуло на геральдичну практику, змінило національну та соціальну психологію, а з нею призвело до прийняття емблем, які не відображали українську історію та національну культуру [154]. Цілком новий етап у творенні геральдичної системи почався із здобуттям Україною незалежності.

На початку 90-х рр. проблеми правових аспектів затвердження та використання нових гербів почали обговорюватися на наукових симпозіумах, круглих столах, геральдичних та краєзнавчих конференціях, присвячених проблемам місцевого самоврядування, герботворення, перейменування територій, вулиць тощо. Як одну з перших варто відмітити Міжнародну науково-практичну конференцію у Рівному (7-9 квітня, 1993 р.), де із проблемними доповідями виступили знані фахівці з геральдичних питань, такі як П. Стецюк [262] та І. Сварник [241], які поставили на порядок денний ряд важливих питань щодо затвердження гербів у нових історичних умовах. Також вони запросили до багатостороннього діалогу вчених-геральдистів,

фалеристів, нумізматів, що мало важливе значення в реалізації на практиці теоретичних напрацювань.

Сучасна правова система України передбачає використання містом або іншою територіальною громадою своєї символіки. Для нашої країни гостро постало питання розбудови системи місцевого самоврядування на демократичних та традиційно-історичних принципах. У цьому відношенні важливу роль відводили національній символіці та геральдиці. Верховна Рада України постановою Президії від 11 травня 1992 р. «Про печатки та вивіски місцевих Рад народних депутатів України та їх виконавчих комітетів» затвердила зразки та описи гербових печаток обласної, районної, міської, районної в місті, селищної, сільської Рад народних депутатів, які вміщено у додатку цієї постанови [110].

Важливо відмітити, що офіційна геральдика існує в певному правовому полі, що зафіксовано в основному законі держави – Конституції України [30]. Документ не містить положень стосовно гербів територіальних та муніципальних громад, але 20 стаття Конституції визначає, що Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. В Конституції передбачено і створення Великого Державного Герба України з урахуванням Малого Державного Герба України та герба Війська Запорозького. Останній вже може носити ознаки територіального символу. Також ст. 85, п. 24 Конституції України вказує, що до повноважень Верховної Ради України входить затвердження державних символів України, що встановлюються виключно законами (ст. 92, ч. 2, п. 4 [30]).

До середини 90-х рр. процес герботворення відбувався стихійно, для нього не було розроблено жодних законодавчих норм та методичних рекомендацій. При створенні місцевої символіки часто зверталися до спеціалістів УГТ, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інституту історії України НАН України, викладачів

профільних кафедр вузів. Перелічені установи могли надавати лише пояснення та рекомендації стосовно візуального та смислового наповнення окремого символу, трактування його історичного контексту, без будь-яких інших повноважень.

Наріжним каменем вітчизняного геральдичного законодавства став Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [28], який був прийнятий 1997 р. Потреба впровадження та застосування символіки в міському та територіальному самоврядуванні обумовлена стійкою історичною традицією використання відповідних знаків впродовж багатьох століть. У цьому документі вперше на законодавчому рівні закріплено право територіальних та муніципальних громад мати власну символіку. Стаття 22 передбачає, що з урахуванням пропозицій органів місцевого самоврядування сіл, селищ, міст районними, обласними радами може бути затверджена символіка відповідно району, області. Зміст, опис та порядок використання символіки територіальних громад сіл, селищ, міст, районів і областей визначаються відповідною радою згідно з законом.

Наступні пункти нормативного акту, які стосуються виключно компетенції сільських, селищних та міських рад визначають, що згадані органи державної влади затверджують відповідно до закону наступні документи: Положення про зміст, опис та порядок використання символіки територіальної громади (Ст. 26, п. 49). Схожим чином затверджується символіка районів (районів у містах) та областей (Ст. 43, п. 14).

Розвиваючи положення Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», Верховна Рада України 1999 р. приймає Закон «Про столицю України – місто-герой Київ» [27]. Столиця України отримала власну символіку рішенням Київської міської Ради народних депутатів №57 від 18 квітня 1995 р., герб із зображенням Архістратиґа Михаїла [17, арк. 87]. Стаття 3 закону констатує, що територіальна громада міста Києва має герб, прапор та іншу символіку. Райони в місті можуть мати і власну символіку.

Цим правом міські райони Києва скористалися сповна, затвердивши власні герби на початку 2000-х років. Подібно до інших міст, зміст, опис, порядок використання символіки визначаються Положенням про символіку, яке затверджується відповідно Київською міською радою та районними в місті радами. Ініціатива з боку інших районних міських рад не спостерігалася, тому і прийняття відповідних гербових зображень викликало певну дискусію в наукових колах [61]. Щоправда, слід зазначити, що Київ, як і Севастополь, має специфічний статус «республіканського підпорядкування», що ставить його на один рівень з адміністративними областями, також столиця є найбільшим містом України [91]. Це певною мірою збільшує значення міських районів, а нормативні документи визначають право кожної територіальної одиниці мати свою власну символіку.

Серед поточних проблем герботворення постало питання створення та використання символічних зображень, які вимагали певної організації та впорядкування. З цією метою у 2000 р. приймається Закон України «Про державні нагороди України» [24]. Законодавчий акт передбачав створення Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України, яка стала дорадчим органом і почала працювати на громадських засадах. Вона прийшла на зміну Комісії по державних нагородах України при Президентові України (Затвердженої Указом Президента України від 9 грудня 1994 р. N 747/94 [49]). В період 1994 – 2000 рр. Комісію в різні роки очолювали В. Литвин, Є. Кушнар'юв, М. Білоблоцький. Комісія по державних нагородах розглядала питання, пов'язані з державними нагородами України, відзнаками Президента України [8-13].

Персональний склад Комісії державних нагород та геральдики та порядок її роботи визначаються окремими указами. Голова комісії, заступники та персональний склад комісії призначається Указами Президента України. Першим Головою Комісії було призначено В. Брюховецького (докт. філолог. наук, проф., президент Національного

університету "Києво-Могилянська академія") [48]. Також Комісію очолювали В. Репринцев, В. Медведчук, Б. Олійник, Б. Ложкін. Останні зміни у склад комісії були внесені на основі Указу Президента України № № 431/2016 від 5 жовтня 2016 р. [51], згідно якого Комісію державних нагород та геральдики очолив Глава Адміністрації Президента України І. Райнін, Заступником Голови Комісії було призначено О. Дніпрова керівника апарату Адміністрації Президента України. Окрім нього до складу комісії включені народні депутати України, представники вишів та громадських організацій, в тому числі і УГТ. Відповідальним секретарем Комісії призначено А. Осідака, який одночасно є керівником Департаменту державних нагород Адміністрації Президента України.

Слід зазначити, що намагання створити консультативний орган з геральдичних питань простежується з радянських часів. Щоправда подібний орган був створений на всесоюзному рівні. У травні 1987 р. Відділення історії АН СРСР заснувало Координаційну комісію – консультативний орган – по створенню і пропаганді міських гербів. Цю інституцію очолив доктор історичних наук, член-кореспондент АН СРСР Ю. Поляков. У 1989 р. Координаційна комісія була реорганізована у Геральдичну. В умовах кризи тоталітарної системи дана інституція так і не змогла розгорнути своєї діяльності. Методичні рекомендації, які надсилала комісія, носили абстрактний характер і не давали можливості істотно вплинути на герботворчі процеси [124].

Оскільки питання геральдики вирішуються на найвищому державному рівні, тому зрозуміло, що більшість нормативних документів цієї сфери приймаються саме Президентом України. Першим правовим актом, який дозволив Президентові України впорядковувати та розвивати геральдичну та нагородну систему України була поправка до Конституції України 1978 р. від 13 лютого 1992 р. Пізніше повноваження Президента у нагородній справі були закріплені у Конституції від 28 червня 1996 р. [65, с. 11].

З метою забезпечення єдиних підходів до розвитку геральдичної справи в Україні, врегулювання питань, пов'язаних із використанням державних символів України, збереженням історичних традицій національного герботворення, 18 травня 2000 р. Президент видає Указ «Про впорядкування геральдичної справи в Україні» [46]. Глава держави доручив Кабінету Міністрів України вирішити питання щодо створення Державного геральдичного реєстру України; також рекомендовано заснування відповідної служби, яка б займалась питаннями внесення відомостей до реєстру; задум був достатньо амбітний, але робота в цьому напрямі велася дуже мляво, тому ми і досі маємо проблеми із затвердженням символіки на всіх рівнях [215].

Також Указом Президента України було затверджено «Положення про Комісію державних нагород та геральдики», яке визначило порядок роботи та функції дорадчого органу [48]. Згідно Положення, в геральдичній сфері Комісія має наступні повноваження:

- підготовка проектів нормативно-правових актів з питань державних нагород України та геральдичної справи;
- узагальнення практики нагородження державними нагородами України і розвитку нагородної та геральдичної справи, підготовка відповідних пропозицій Президентові України;
- проведення геральдичних експертиз форми одягу, знаків розрізнення Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, організаційне та методичне забезпечення процесів, пов'язаних із розвитком геральдичної справи.

Комісія розглядає геральдичні проекти, які були підготовлені та надіслані від територіальних громад та надає свій висновок. До складу комісії входять фахівці з УГТ, які можуть надати кваліфіковану допомогу, також можливе залучення спеціалістів Інституту історії України НАНУ, викладачів Львівського національного університету імені Івана Франка,

Національного університету "Києво-Могилянська академія", Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Загалом, виникає достатньо дивна ситуація, коли в структурі апарату Президента України функціонують два органи із схожими функціями: Комісія державних нагород та геральдики та Департамент державних нагород в структурі Адміністрації Президента України [43]. Стаття 17 Положення про Адміністрацію Президента України, затвердженого Указом Президента України № 504/2010 від 2 квітня 2010 р., свідчить, що до повноважень Адміністрації входить забезпечення опрацювання та подання в установленому порядку на розгляд Президента України пропозицій щодо нагородження державними нагородами, встановлення президентських відзнак та нагородження ними, присвоєння вищих військових звань, вищих дипломатичних рангів та інших вищих спеціальних звань і класних чинів, прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, надання притулку в Україні, здійснення помилування, розвитку геральдики [44].

Певно, що відповідний Департамент в Адміністрації Президента України покликаний виконувати документальну та адміністративну роботу для покращення процедурних питань. Проте виникає ситуація, коли Указом Президента України до складу Комісії державних нагород та геральдики включають В. Репринцева, який був Керівником Управління державних нагород та геральдики Адміністрації Президента України, і призначають його відповідальним секретарем вказаної Комісії [45]. Нормативні документи розмежовували повноваження органів наступним чином: Комісія державних нагород та геральдики здійснює експертизу підготовлених проектів, а контроль за виконаннями указів Президента України в геральдичній сфері здійснює Управління державних нагород та геральдики [47]. Однак, на практиці часто виникає ситуація, коли Департамент (Управління) державних нагород та геральдики приймає рішення, на які він не має права та

відповідної компетенції. Подібні випадки відзначав А. Гречило, який є постійним членом Комісії державних нагород та геральдики [87].

Фактично, герботворчий процес відбувався шляхом «знизу», коли територіальні громади надавали власні проекти для розгляду (впровадження геральдики шляхом «зверху» часто відбувався за російського імперського панування). З однієї сторони це є демократичною тенденцією та відповідає загальноєвропейській практиці. З іншої – склалася ситуація, за якої регулювання державними органами геральдичного процесу зводилось до мінімуму, що призводить до певного хаосу та відсутності обліку затверджених геральдичних проектів.

Для впорядкування процесу створення геральдичних знаків та емблем Президент України видає указ «Про геральдичні знаки – емблеми і прапори центральних органів виконавчої влади України» [47]. За цим документом міністерства та інші центральні органи державної влади України можуть мати власний геральдичний знак - емблему та прапор, а Міністр внутрішніх справ України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Голова Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Голова Державної прикордонної служби України, начальник Управління державної охорони України, начальник Генерального штабу та командувач виду Збройних Сил України, а також Голова Адміністрації Державної спеціальної служби транспорту та Голова Державної служби України з надзвичайних ситуацій також свій штандарт.

Створення геральдичних зображень всіх рівнів також перебуває у площині інтелектуального права. Конституція України гарантує громадянам захист інтелектуальної власності, інших авторських прав, моральних та матеріальних інтересів (ст. 54). Однак, механізм захисту інтелектуальної власності є чи не найслабшою ланкою нашого законодавства. Навіть якщо створення графічного зображення герба не приносить матеріальних дивідендів, інтелектуальна власність громадян повинна бути захищена [215].

Використання місцевої символіки також пов'язане з іншими нормативними документами, які розкривають положення із авторськими та суміжними правами. Загалом, питання інтелектуальної власності регулюють Цивільний кодекс України [52] та Закон України «Про авторське право і суміжні права» [22]. Зрозуміло, що це далеко не вичерпний перелік нормативних актів згаданої сфери права, існує ще ціла низка законів, положень та міжнародних угод, ратифікованих Верховною Радою України, проте вони лише дотично стосуються питань авторського права на геральдичні зображення.

Відповідно до ст. 433 Цивільного кодексу України об'єктами авторського права є твори живопису, архітектури, скульптури та графіки, останні з яких тісно пов'язані із створенням гербу. Твори є об'єктами авторського права без виконання будь-яких формальностей щодо них та незалежно від їх завершеності, призначення, цінності тощо, а також способу чи форми їх вираження. Документом передбачений перелік майнових та немайнових прав стосовно свого твору, він є чітко визначеним та охороняється законом.

Відповідно до Закону України «Про авторське право та суміжні права» в частині 2 ст. 11 вказано, що авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Для виникнення і здійснення авторського права не вимагається реєстрація твору, чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей. Тобто, кожен твір, або проект, який стосується затвердження символів територіальних та муніципальних громад охороняється авторським правом. Але в статті 10 вказаного закону наводиться перелік об'єктів, на які не поширюються авторські права; де з-поміж всього іншого вказані державні символи України, державні нагороди; символи і знаки органів державної влади, Збройних Сил України та інших військових формувань; символіка територіальних громад; символи та знаки підприємств, установ та організацій. Це положення

вказує, що після офіційного затвердження символіки громади, авторські права на графічний твір втрачаються. Але подібна ситуація нікого не лякає, оскільки участь у конкурсі на затвердження символіки є добровільною, і часто супроводжується грошовою винагородою за кращий проект.

До 2011 р., коли були прийняті зміни до Податкового кодексу України [38], діяв Декрет Кабінету Міністрів України «Про місцеві податки і збори» [21], яким був передбачений збір за дозвіл на право використання місцевої символіки. Рішення про введення збору за право користуватися місцевою символікою в комерційних цілях приймалось відповідною територіальною чи муніципальною громадою. Розмір збору залежав від загальної вартості виробленої продукції при використанні символіки та обчислювався за загальним правилом в 1 відсоток суми [80]. Але дію Декрету було скасовано, разом з ним було скасовано будь-яку дозвільну документацію, яка стосувалася права на використання місцевої символіки в комерційних цілях.

Таким чином, громадам надали право затверджувати власну символіку на своїх пленарних засіданнях. Місцеві ради затверджують зміст, опис та порядок використання символіки згідно з законом. Щоправда, вагомим недоліком геральдичного законодавства в Україні є відсутність чітких норм, які були б обов'язковими при розробці та використанні символів.

Так, провідний член УГТ Г. Матусовський [164], який є фахівцем в галузі застосування символіки [165], розширює нормативну базу геральдики, включаючи до неї наступні правові акти (документи вказані в новій редакції): Закон України «Про захист прав споживачів» [26], Закон України «Про громадські об'єднання» [23], Закон України «Про захист економічної конкуренції» [25], Постанова Кабінету Міністрів України «Про реєстрацію символіки громадського об'єднання» [35] (втратила чинність на підставі Постанови КМ № 280 від 30 березня 2016 р.). Прийняття перелічених документів має на меті захист графічних зображень, які можуть

використовувати державні органи, місцеве самоврядування, юридичні та фізичні особи.

Фахівці Інституту історії України НАН України, які займаються питаннями спеціальних історичних дисциплін (у відділі створений сектор генеалогії та геральдики, який очолює канд. істор. наук, ст. наук. співробітник В. Томозов) вважають, що прийняття Закону «Про місцеве самоврядування» підвело нормативну базу щодо вживання тих символів, які вже були на той момент затверджені. Позитивним зрушенням також вважають те, що стало можливим затвердження гербів не тільки для міст, а і для територіальних громад селищ та сіл, адміністративних утворень – областями, районами та районами у містах [134]. Закон унормовує відповідну законодавчу базу для функціонування гербів, однак перед геральдистами і всіма, хто причетний до герботворення стоять нелегкі завдання не тільки щодо створення гербів, але і правильного трактування та засвоєння правил геральдики, основних її блоків, а також опису головного знака адміністративної одиниці.

Вже під час роботи Комісії державних нагород та геральдики А. Гречилу, як чи не єдиному фахівцю із символіки в її складі, доручили розробити методичні рекомендації, що і було зроблено [134]. За основу були взяті рекомендації, затверджені УГТ [92]. Був зроблений великий крок уперед - напрацювання вчених-геральдистів було визнано на найвищому державному рівні. Відтоді творці нових гербів мали змогу ознайомитися із загальними вимогами до новотвору, що розміщені на сайті УГТ [381].

Науковці-геральдисти не раз звертали увагу на необхідність розробки пакету відповідних документів стосовно створення або перезатвердження зовнішніх міських атрибутів, у т. ч. герба, прапора, печатки. Фахівцями відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України була розроблена форма, за якою створюється такий пакет документів на місцях, а саме до неї входили

наступні складові: 1) Затверджене положення про герб міста; 2) Кольоровий та чорно-білий еталони-малюнки; 3) Опис (блазон) герба; 4) Опис символіки герба; 5) Відомості щодо авторства; 6) Дані про час затвердження герба; 7) Публікації про герб міста у пресі, історичній літературі, науковій періодиці. Пакет таких документів, на думку вчених, найкраще зберігати в музеї міста, як і еталон затвердженого герба [126].

Залишилися невітленими у життя пропозиції УГТ стосовно запровадження Державного геральдичного реєстру. Повний каталог гербів міст і сіл, областей, районів досі не укладено. І знову, на шляху впровадження державного регулювання у сфері геральдики стали бюрократичні перепони. Щоправда, не маючи значних повноважень, їхні рекомендації носять лише консультативний характер [134]. На жаль, у цьому питанні не запозичено досвіду Литви, де ще в 60-х рр. ХХ ст. була утворена та діяла спеціальна геральдична комісія при Міністерстві культури Литовської РСР. Цією комісією було напрацьовано методологічні основи герботворення в республіці, старі герби зберігалися, іноді позбуваючись різних невдалих елементів та політичних нашарувань, а нові знаки розроблялися за чіткими правилами [83, с. 139].

Характеристика наявної нормативно-законодавчої бази в Україні буде не повною, якщо не порівняти її з фаховою ситуацією найближчих до нас за історією, культурою та традиціями країн, а саме з Білоруссю, РФ та Польщею.

У Білорусі склалася досить чітка система геральдичного законодавства, яка подібно до нашої визначається Конституцією, законами та указами президента. Основою законодавства в геральдиці є Закон Республіки Білорусь від 26 травня 2012 р. №384-З "Аб афіцыйных геральдычных сімвалах" («Про офіційні геральдичні символи») [339]. Він регламентує питання створення, реєстрації та використання офіційних геральдичних символів (в законі це поняття визначено як герби, прапори адміністративно-

територіальних одиниць Республіки Білорусь, емблеми, штандарти, нагрудні і розпізнавальні знаки державних органів тощо). Проекти символів затверджуються відповідними місцевими органами з обов'язковим процесом реєстрації прийнятого проекту. Згідно закону в Білорусі діє Дзяржаўны геральдычны регістр (Державний геральдичний реєстр) – державний інформаційний ресурс, який займається питаннями обліку геральдичних символів. Ведення Державного геральдичного реєстру здійснюється Комітетом по архівах і діловодства при Раді Міністрів Білорусі. Також указом Президента Білорусі від 7 серпня 2002 р. №441 створено «Геральдический совет» – дорадчий орган глави держави, який проводить обов'язкову експертизу проектів заснування орденів, медалей, офіційних геральдичних символів. Саме цим органом приймаються «Методичні рекомендації по створенню гербів, емблем, та інших офіційних знаків». Тож ми бачимо достатньо чітку структуру та державне регулювання питань геральдики на найвищому рівні. Важливим і необхідним для України є діяльність державного Геральдичного реєстру. Попри значну формалізованість геральдичної справи у Білорусі залишається місце для створення символів, які мають історичне, графічне та культурне значення.

Подібно до інших країн пострадянського простору в РФ питання геральдики віднесені до компетенції президента. Основними законодавчими актами у сфері символіки є укази президента РФ. У 1999 р. було створено «Геральдический совет» як дорадчий орган при Адміністрації президента (в період з 1992-1994 рр. діяла Державна геральдична служба РФ [36], а з 1994 р. по 1999 р. працювала Державна герольдія [66]), до компетенції якої в тому числі включено ведення Геральдичного реєстру [359]. Очолює Геральдичну раду державний герольдмейстер, також до її складу входять 17 фахівців у різних галузях геральдики. Засідання ради по черзі проходять в Москві і Санкт-Петербурзі. Згаданим державним органом було опрацьовано цілу низку теоретичних та практичних питань по створенню, реєстрації та

використанню муніципальних та територіальних гербів. Слід відзначити значну формалізованість кожного із згаданих процесів: починаючи від первинного проекту зображення, закінчуючи використанням символіки на документах, офіційних заходах тощо. Хоча серед документів можна знайти чимало методичних рекомендацій для місцевих органів. Законодавством РФ визначено право створення геральдичних комісій у кожному із суб`єктів РФ. Комісії покликані сприяти становленню місцевої геральдики в руслі загальнодержавних тенденцій [323].

На думку польських істориків, початки геральдичного законодавства сучасної Польщі слід віднести до 1919 р., а саме до часу відновлення польської державності. Існувала низка законодавчих актів, які регулювали різні аспекти символіки та геральдики. Найбільш знаковим із них можна назвати закон від 1978 р., який дозволив створення і затвердження гербів міст та воєводств (*herbów miejskich i wojewódzkich*) [53]. Закон від 8 березня 1990 р. значно розширив повноваження місцевих рад у контексті затвердження власних символів [54]. Щоправда, не існувало чітких рекомендацій та правил використання символів, тому певний час польська геральдика розвивалася стихійно. Це, в свою чергу, призвело до ситуації, коли значна кількість затверджених проектів потребує виправлення чи доповнення. Важливою подією в польській геральдиці та вексилології стала поява Геральдичної комісії, створеної постановою Міністерства внутрішніх справ і Адміністрації від 20 січня 2000 р. [349]. Комісією було підготовлено документ «*Zasady tworzenia herbów, flag, sztandarów i pieczęci jednostek samorządu terytorialnego w Polsce*» («Правила створення гербів, прапорів, штандартів і штампів місцевих органів влади в Польщі»). Територіальні одиниці в Польщі також мають право затверджувати різні нагороди – почесні значки та медалі пошани. Слід зазначити, що геральдична система у Польщі не має вузьких меж, адже розвивається у демократичному суспільстві з високим рівнем правової культури.

Порівняння процесу розвитку геральдики в найближчих до нас країнах свідчить, що в кожній із представлених геральдичних систем при затвердженні проектів гербів надається перевага «історичним» гербам. Тим самим суспільство шанує національні традиції та історичні корені свого народу.

Отже, муніципальні та територіальні герби набувають важливого значення як вираження самоврядності тільки після затвердження їх представниками державної влади. В сучасних умовах ситуація із затвердженням символіки дещо змінилася, але як і раніше необхідною умовою є затвердження та прийняття відповідного рішення компетентними органами.

Аналіз нормативно-правової бази у галузі геральдики дає підстави констатувати, що попри недосконалість геральдичного законодавства в Україні, наявності значних пробілів та проблем, створення та використання гербів лежить у певному правовому полі, а саме офіційно визнане державою як суспільна необхідність та має державне значення. Зрозуміло, що комплекс нормативних актів необхідно доопрацювати, зокрема відчувається необхідність створення Геральдичного реєстру, адже без усвідомлення згаданих проблем неможливо навести лад в галузі символіки на всіх рівнях.

Геральдика як специфічна галузь теоретико-практичних знань також розвивається в загальному контексті історичної науки. Їй властиві подібні процеси перебудови та зміни, які спіткали практично всі галузі гуманітарного знання. Історики-геральдисти також переорієнтовувались на нові суспільні позиції та засади. Як зазначає відомий український історіограф Я. Калакура, методологічна переорієнтація історії проходила не в ізоляції від трансформації всього українського суспільства, від перемін в інших галузях суспільствознавства: філософії, політології, правознавства, літературознавства, культурології, соціології та ін [140, с. 430]. Геральдична

наука отримала змогу залучити закордонні здобутки, налагодити взаємовигідний діалог у теоретичній та практичній галузі герботворення.

Теоретичні проблеми української геральдичної науки починають активно обговорюватися на початку 90-х рр., саме тоді народжується нова геральдична система. Однак не можна сказати, що побідний процес відразу почав набувати якісних рис та будуватися на суттєво нових підходах. Потрібен час, щоб виробити нові поняття та зв'язати закономірності розвитку гербових зображень адміністративно-територіальних утворень. Намагання перебудувати суспільство на новий лад часто зустрічає супротив у всіх сферах життєдіяльності суспільства, особливо це стосується гуманітарних питань. Нове сприйняття геральдичних символів потребує перебудови та руйнації старих світоглядних імперативів [134]. Це проявилось в багатьох галузях людського знання, що знайшло відбиток у різноманітності існуючих дослідницько-предметних підходів до визначення поняття «символ»: філософському, історичному, семіотичному, логічному, літературознавчому, лінгвістичному, етнологічному. Таким чином, символ став предметом міждисциплінарних досліджень. Підвищена увага до проблем історії побутування символу зумовлена тим, що символічні форми опанування дійсності відіграють значну роль у становленні певної картини світу [153].

Важливе завдання в подоланні теоретичної «кризи» взяли на себе наукові державні та громадські установи. Починаючи з 1991 р. УГТ започаткувало практику проведення геральдичних конференцій, на яких піднімалися питання теоретичного та практичного розвитку геральдичної науки. Зокрема, на Другій геральдичній конференції (Львів, 19-21 листопада 1992 р.) ставилось питання створення Геральдичної служби як державного органу, який би контролював процеси герботворчості. До функцій служби потрібно було б віднести реєстрацію та юридичний захист відповідних гербів та емблем. Також необхідно використати передовий міжнародний досвід

(Польщі, Литви, Латвії) [93]. Схожі проблеми у своїй доповіді підіймав П. Стецюк, який наголошував, що питання необхідності створення Української Геральдичної служби на державному рівні сьогодні виступає як реальність, відтягування рішення якого наносить шкоду процесу утвердження української державності. На згаданий державний орган П. Стецюк покладав великі надії та пророкував достатньо велике коло повноважень, які б допомагали утвердити нову знакову та символічну систему не лише в питаннях адміністративно-територіальної символіки. В доповіді було визначено місце відповідної служби в системі державних органів та вироблено декілька варіантів назви для геральдичної служби (Герольдія України, Геральдична Палата, Генеральна геральдична комісія, Геральдична служба тощо). Слушною видається теза автора про необхідність належного законодавчого регулювання діяльності служби та прийняття відповідних законодавчих актів. У цьому відношенні не буде зайвим міжнародний досвід країн з глибокими державними традиціями регулювання геральдичних процесів [261]. Подібні думки автор висловлював вже зі сторінок Віснику УГТ «Знак» [263].

Проте, думки науковців не були почуті на державному рівні і відповідна геральдична служба не була створена, її місце в майбутньому зайняла Комісія державних нагород та геральдики. Проблема системності у створенні нових геральдичних знаків була обговорена на П'ятій геральдичній конференції (Львів, 10-11 листопада 1995 р.). Так, О. Потап та Л. Хохлович намагаються залучити до герботворчої діяльності науковців УГТ. У їхній доповіді наголошується на офіційному закріпленні основних правил, яких необхідно дотримуватись. Насамперед, необхідно абсолютно чітко висловитись на користь централізованого затвердження нових міських та земельних гербів з обов'язковою гербознавчою експертизою УГТ, або його регіональних відділень. Першочергову увагу слід також приділити розробці

та втіленню єдиної системи графічного оформлення територіальних гербів [209].

Своєрідне бачення розвитку геральдичних систем України, Білорусі та Росії запропонував відомий дослідник міської геральдики Білорусі А. Цітов [292-295]. Намагаючись відійти від постулатів радянської доби, автор наголошує на необхідності методологічного переосмислення процесу створення та затвердження міської символіки. Автор підкреслює, що для Білорусі, України і західних областей Росії характерна наявність двох геральдичних періодів: геральдичного, пов'язаного з Магдебурзьким правом, і пізньогеральдичного – зв'язаного з діяльністю Геральдичної контори Російської імперії [291].

Дещо інша позиція була у авторів статті «Українські земельні герби» [100], які зазначили, що українська геральдика не виникла на порожньому місці, вона увібрала усе найкраще, вироблене в попередні часи. За часів Київської Русі з'явилися певні емблеми, які можна вважати як протогерби, бо їхні функції ще не були чітко виражені. А. Цітов переконаний, що практика обрання і затвердження герба голосуванням на місцевих радах повинна припинитись. Ці органи мусять отримати тільки право ініціативи у пошуках доказів користування гербом міста. Також необхідно опрацювати урочисту процедуру підтвердження права міста на герб – підписання першою особою держави відповідного документу – грамоти-привілею (у якому були б подані як канонічне зображення герба, так і, окрім його мовного опису, коротка згадка про перше надання та наступні підтвердження) [291]. Ця думка автора іде цілком у розріз із положеннями Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [28], які передбачають право затвердження символіки місцевими радами (ст. 22, 23, 26, 43).

Загалом, в Україні ще до прийняття відповідного закону склалася практика затвердження символіки місцевими радами. Ще на початку 1990-х рр. при органах місцевого самоврядування створювались геральдичні комісії,

які готували проекти застосування можливих символів та вносили на розгляд відповідним державним органам. На потребу створення таких обласних (регіональних) геральдичних комісій (далі – ОГК) вказували В. Замлинський та М. Дмитрієнко у статті «Геральдика України» [116]. Вони вважали, що створення відповідних комісій позитивно вплине на розвиток практичної геральдики. Подібна комісія була створена при Вінницькій обласній державній адміністрації у вересні 1992 р. з ініціативи краєзнавчого товариства «Поділля» [152]. Її функції, завдання та напрями діяльності регламентувалися статтями спеціального положення, затвердженого рішеннями представника Президента по Вінницькій області. ОГК опікувалась всіма питаннями створення та затвердження символіки на всіх адміністративних рівнях. З початком її діяльності представники наукових кіл Вінниці пов'язували вирішення практичних питань герботворення, таких як: 1) створення координаційного центру для проведення дослідницьких робіт з вивчення гербових традицій Поділля; 2) вирішення певних кадрових проблем з професійного рівня дослідників геральдики у різних сферах (музейній, бібліотечній, архівній, краєзнавчій); 3) важлива роль ОГК у створенні централізованої системи міського герботворення.

Думка щодо надання символіки адміністративно-територіальним одиницям державним, або муніципальним органом вищого рівня є цілком слушною, адже Україна являється унітарною державою із чіткою адміністративною системою, за якою адміністративні одиниці нижчої ланки підкоряються рішенням вищої інстанції. Тобто районний герб теоретично міг би бути затверджений рішенням обласної ради. Щоправда, це могло б призвести до ще більших складнощів та перекручувань на місцях, що і без того часто трапляються при затвердженні символіки. Інший можливий варіант в такому випадку - це подання рекомендацій щодо затвердження відповідної символіки, і, як у нашій країні часто трапляється, задля економії часу, проект затвердять без детального розгляду. Обидва варіанти не

вирішують головних проблем щодо фахової підготовки проектів гербів адміністративних одиниць.

Проведенням щорічних геральдичних конференцій діяльність УГТ не обмежується, у травні 1993 р. побачив світ перший номер Вісника УГТ «Знак». Проблеми територіальної та муніципальної геральдики зайняли чільне місце в тематиці видання, це було зумовлено відсутністю вітчизняних теоретичних напрацювань в цій галузі.

Загалом, увесь матеріал, присвячений територіальній та муніципальній геральдиці можна умовно розділити на декілька груп:

- загальні проблеми теоретичної геральдики;
- упорядкування геральдичної термінології;
- практичні питання розвитку територіальної та муніципальної геральдики;
- урахування міжнародного досвіду організації геральдичної справи [224].

Під «загальними проблемами теоретичної геральдики» ми розуміємо коло питань, які є спільними для кожного підвиду геральдичної науки. Зокрема, це розміри та пропорції щитів [259], геральдичні кольори та метали [257], основні правила геральдики [258] тощо. Висвітлення цих проблем взяв на себе М. Стародубцев – відомий фахівець з питань теоретичної геральдики, упорядник ілюстрованого словника, який містить 1005 термінів [119]. Планувалося видання «Альбому гербових фігур» (I том – понад 2000 термінів, з кольоровими ілюстраціями), але задум так і не був втілений. Автор прагнув, так би мовити, створити "абетку" геральдиста, що містила б роз'яснення геральдичної термінології, пояснювала правила можливого поділу щитового поля герба, давала відомості про ті чи інші фігури, які вживаються у гербі і, що важливо, торкалася питання кольорової гами, її застосування, як однієї із суттєвих вимог класичної геральдики [126]. Видання стало у нагоді не тільки фахівцям із геральдики, а і краєзнавцям,

архівістам, студентам вузів і всім тим, хто займається герботворенням на сучасному етапі [136]. Розвідки М. Стародубцева побачили світ з самого початку заснування газети «Знак». Вони спрямовані на з'ясування ситуації з основними теоретичними складовими геральдики. Можна довго сперечатися на предмет запозичення основних ідей, але той факт, що автор використовував передовий європейський досвід в цих питаннях, є беззаперечним, адже він був членом не тільки УГТ, а і інших міжнародних геральдичних організацій. Розробками М. Стародубцева активно користувалися дослідники, зокрема Ю. Савчук помістив текст, який стосувався основних правил геральдики, у свою книгу замість прологу [239, с. 134].

У довідковому виданні «Иллюстрированный словарь по геральдике» вміщено малюнки, взяті із кращих зразків гербів європейської геральдики. До нього, на жаль, не увійшов цілий ряд символів і фігур вітчизняного походження. Чимало наведених у словнику українською мовою термінів ще вимагають уточнення [134]. На думку сучасних дослідників, видання містить чимало спірних питань, які повинні бути враховані в наступних подібних роботах. З моменту публікації словника, геральдична наука в Україні зробила помітний крок вперед і необхідною умовою її подальшого розвитку є узагальнення теоретичних та практичних знань. Важливою складовою цього процесу повинно стати укладання нового геральдичного словника, який би містив інформацію, зібрану на українському ґрунті, мав би чітку і зрозумілу структуру.

Із середини 1990-х рр. в історіографії з'являються комплексні роботи, присвячені теоретичним проблемам геральдики, тому актуальність даного питання на сторінках видання дещо спадає. Проте активно набирає обертів дослідження геральдичної термінології. Про ступінь розвитку кожної науки засвідчують передусім такі її суттєві ознаки, як спеціальна фахова термінологія, усталений понятійний апарат та розмаїття наявних дефініцій.

Практична геральдика на початковому етапі свого існування почала застосовувати при описі гербів терміни і поняття, які пізніше ввійшли до арсеналу мови наукової геральдики [126].

Зазначимо, що розвиток українського герботворення в XIV-XVIII ст. відбувався під впливом центрально-європейської геральдичної традиції і, відповідно, мало місце застосування існуючої термінології. Проте з радянських часів поширилося або невдале калькування термінів із західноєвропейської геральдики, принесене за посередництвом російської термінології, яка намагалася наслідувати західні зразки, або «вільне» використання будь-яких засобів при описах гербів. Очевидно, що сучасна українська терміносистема має зберегти лаконізм, виразність, класичну форму блазонування і назви геральдичних фігур, врахувавши тут різні впливи й історичну специфіку [81, с. 16].

До обговорення питання геральдичної термінології залучились провідні вчені УГТ. Дискусія спочатку розгорнулася на сторінках «Знаку», і в основному зводилася до правомірності вживання «лазурового» та «пурпурного» кольорів та вживання дієприкметникових форм для виразу стану та положення гербових фігур. Початок цього обговорення поклала стаття М. Стародубцева, М. Демського та Б. Якимовича [256]. Вони відстоювали думку «старшого» покоління дослідників, які спиралися на свій досвід та норми геральдичної науки. Але вже в наступному номері газети «молоді» вчені (О. Філіппов, О. Однороженко, І. Сварник) виклали своє бачення цього питання. Як влучно зазначив І. Сварник: «Дискусія, започаткована у ч. 7 «Знаку», стосується не лише геральдики, а й української філології, порівняльного мовознавства, культурології загалом» [285]. Обговорення також вказало на недоцільність вживання архаїзмів, які сліпо запозичені з термінології інших геральдичних систем.

До обговорення долучився і М. Медведєв (Санкт-Петербург, Російська Федерація), який обстоював думку, що геральдична термінологія та

блазонування герба повинні відповідати європейським нормам та правилам. Як зазначає автор: «... незмінна іконографічна сутність герба фіксується в його впорядкованому описі; всередині гербової культури склалася допоміжна культура блазонування, що відображала її. Впорядкування термінів інтегрує російську геральдику (це твердження можна застосувати і до української геральдики – А. Рудюк) до європейської спадщини. Необхідно використати передовий досвід наших західних сусідів (Польщі, Скандинавських країн) у вирішенні цього питання» [166].

Отже, до основних проблем термінології в галузі муніципальної та територіальної геральдики можна віднести наступні:

- назви основних складових частин герба (малого та великого);
- гербова колористика та назви відповідних барв;
- українські відповідники назвам основних та другорядних геральдичних фігур;
- перелік та використання позащитових елементів;
- правила складання опису (блазону) гербів.

Перелічена проблематика відноситься не лише до муніципальної та територіальної символіки, а також до української геральдичної науки в цілому.

На сучасному етапі формування понятійного апарату геральдики ще далеке від свого завершення. До наукового обігу вводяться нові поняття, які повинні мати чітке та зрозуміле пояснення, подібний процес відбувається на кожному історичному етапі (Див. Додаток Б).

Досить слушними видаються публікації О. Мазепи [155], в яких автор актуалізує розробки Українського генеалогічного та геральдичного товариства (1963-1972 рр., м. Маямі, США), присвячені проблемам геральдичної термінології. Наукові розробки товариства є досить цінними, оскільки вони зберігають національну складову у вітчизняній геральдиці в той час, коли її заступила радянська ідеологія. Поява «Заміток до української

геральдичної термінології» як довідкового видання мала на меті ознайомити та заповнити прогалини у знаннях теоретичної геральдики. Видання не мало великого поширення, оскільки видавалося на правах рукопису циклостилевим способом, або за допомогою копіювальної техніки (мімеограф), тому видання залишається маловідомим для дослідників проблем української геральдики [155]. Оскільки питання термінології національної геральдики досить активно та жваво обговорюється нині в Україні, то пропозиції Р. Климкевича та М. Битинського стосовно мовних аспектів геральдичних кольорів залишаються слухними і до сьогодні [305, с. 15]. Збереження та відродження національних традицій в історичній науці можливе, в тому числі, завдяки розробкам вчених діаспори.

Розробка нового гербового зображення можлива і на конкурсній основі, при цьому повинні бути враховані всі історико-культурні особливості населеного пункту, його розташування, історична доля, легенди, перекази про заснування чи історію міста. Чіткі вимоги сформульовані і для самого герба. А. Гречило обґрунтував найбільш прийнятну, на нашу думку, форму для міських гербів: "Герб подається у півкруглому щиті. Вибір саме цієї форми щита обумовлений двома причинами: історичною - дослідження сфрагістичного матеріалу з XV-XIV ст. показали, що саме у таких щитах зображувалася більшість найдавніших українських міських гербів на печатках; та практичною – такий щит найвигідніший із композиційних міркувань [92]. Вчений переконаний, що досить безпідставними є так зване «національне» трактування форми щита (як французький, іспанський і т.п.), оскільки конкретні форми зовсім необов'язково виникли чи вживалися у цих країнах. Правильним буде використання термінів, що характеризують саму форму (наприклад, заокруглений, тристоронній, овальний тощо) [81].

Дослідники з Інституту історії України НАН України вважають, що необхідно створювати еталонне зображення герба, щоб не повторювати помилок радянської геральдичної доби, і не допускати створення гербів-

двійників. Позитивно відзначено визнання єдиної форми геральдичного щита, це зроблено для того, щоб вирізнити муніципальні символи від решти геральдичних зображень. Проте існують певні позащитові елементи, які також мають смислове і графічне значення, мова йде про декоративний картуш, щитотримачі тощо. Важливим елементом герба є корона, яка покликана вирізнити герб адміністративній структурі, для кожної ланки повинно бути обрано конкретне зображення даного елемента герба [134].

Отже, можна констатувати, що в Україні розроблене таке геральдичне законодавство, що надає право адміністративним одиницям мати власну символіку. Ця можливість зафіксована нормативними документами вищого державного рівня. Проте існує чимало перешкод та недопрацювань у сфері геральдичного законодавства, що спричиняють історичні, методологічні та практичні неточності. Створені державні органи, основна мета яких є регулювання геральдичної політики, часто не виконують своїх функцій. Це призводить до того, що консультативну допомогу, а часто і розробку відповідних геральдичних зображень, беруть на себе державні та громадські наукові установи. У тих випадках, коли подібна консультативна допомога не надана, рівень виконання символічного образу часто залишається незадовільним.

Теоретико-методологічні розробки муніципальної та територіальної геральдики потребують подальшого розвитку та уточнення. Подібні питання необхідно об'єднати та впорядкувати у детальному довіднику з метою використання його матеріалів для розробки і затвердження місцевої символіки.

Підсумовуючи стан дослідження теоретичних проблем геральдики та розроблення термінологічного та понятійного апарату, можна засвідчити, що на даний момент відсутнє узагальнююче видання з теоретичних проблем, куди б мали бути включені питання термінології методологічні та практичні

правила складання гербів, їхніх описів, упорядкування супровідних документів.

РОЗДІЛ 3

ВНЕСОК НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКИХ ЦЕНТРІВ У РОЗВИТОК ГЕРАЛЬДИКИ УКРАЇНИ

Національна символіка та геральдика повноцінно може розвиватися лише в незалежній державі. Короткий період державності під час революції 1917-1921 рр. був перерваний більшовиками та іноземними державами, що призупинило розвиток національної символіки України на довгі роки. Після Другої світової війни вітчизняна муніципальна та територіальна геральдика практично зникла як культурне явище; припинили свою діяльність численні історичні, краєзнавчі та геральдичні товариства. Лише в 1960-ті рр. у радянського керівництва з'явився інтерес до геральдики в контексті творення гербів міст.

У цей час дослідження в галузі геральдики проводились за кордоном, куди виїхала значна частина вчених та сформувала нові культурні осередки в діаспорі. З 1946 р. в Німеччині діяла Українська Родовідна Установа (УРУ), вона ж видавала часопис «Рід та Знамено». Фахівці, об'єднані в рамках товариства зосередили свою увагу на родовій та особистій геральдиці, хоча теоретико-практичні напрацювання (зокрема методичні рекомендації по складанню гербів, що уклав М. Битинський) можуть бути корисними для інших видів гербознавства [151]. Щоправда, Статут організації проголошував, що УРУ також реєструє старі та створює нові знамена для земель, повітів, міст, волостей, сіл та корпоративних об'єднань, хоча робота у цьому напрямі фактично не проводилася [156].

Серед центрів дослідження геральдики варто згадати Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство (УГГТ), яке було засноване в липні 1963 р. О. Оглобліним, Л. Винарем та Р. Климкевичем в м. Маямі (США). Товариство оприлюднило декілька видань з досить обмеженим тиражем: «Бюлетень для членів УГГТ», «Додатки до Бюлетня для членів УГГТ»,

«Записки УГГТ» та журнал «Український історик». На сторінках останнього публікувалися дослідження, присвячені геральдиці, генеалогії та сфрагістиці [155]. Активним дописувачем та автором більшості робіт з муніципальної та територіальної геральдики був Р. Климкевич*. Історики, які консолідувалися навколо «Українського історика», 1965 р. заснували Українське історичне товариство, яке поширило свою діяльність на країни Північної Америки та Західної Європи. За твердженням дослідника української історіографії Я. Калакури, подібні товариства та осередки з'являлися та проводили свою діяльність з популяризації української історичної науки на противагу радянським вченим, які були значною мірою під впливом радянської ідеології [140, с. 355]. Серед головних напрямів діяльності УГГТ була співпраця з іноземними геральдичними та генеалогічними інституціями, опрацювання бібліографії спеціальних історичних дисциплін, а також дослідження міської і земельної геральдики та національно-державної символіки України [305]. УГГТ не була єдиною організацією, яка займалась популяризацією геральдичних досліджень в діаспорі. Функціонували також і інші установи, в яких були об'єднані науковці та ентузіасти, які мали за мету збереження історичного минулого нації. Також серед геральдистів діаспори необхідно згадати М. Битинського; дослідник був добре ознайомлений з багатьма проблемами української міської і територіальної геральдики, тому у низці публікацій намагався ґрунтовно підійти до проблеми генези та історичного розвитку символіки, спираючись на низку джерел [305]. Історик-мистецтвознавець тісно співпрацював з науковими колами в діаспорі та урядом УНР в екзилі, на їх замовлення автор готує "Альбом гербів

* Бібліографія Р. Климкевича див. Геральдика: зведений бібліографічний довідник-показчик. Спеціальні історичні дисципліни / Національна академія наук України, Інститут історії України. Відділ спеціальних історичних дисциплін, Інститут туризму ФПУ. – К. [б. в.]. – 1998. – С. 29-30.

українських земель" (32 таблиці). Також він є автором цілої низки видань, присвячених земельній та міській геральдиці, які автор публікував перебуваючи ще в Західній Європі (Німеччина, Австрія, Чехія), зокрема «Державні відзнаки України», «Соборний герб України», «Герби українських земель» [151]. Вченим діаспори з об'єктивних причин не вистачало історичних джерел та матеріалів, доступу до архівосховищ та збірок документів. Тому автори опиралися на видані документальні збірники та доступні публікації, що, іноді, призводило до появи певних фактологічних помилок та неточностей. Хоча безперечною заслугою закордонних вчених цієї доби є збереження історіографічної та геральдичної традицій, які пізніше будуть актуалізовані вже за часів незалежної України.

Геральдика, як складова історичної науки, не може розвиватися окремо, тому глобальні процеси розвитку були спільними для всіх складових історіографічних студій. 1959 р. за участю співробітників архівних установ, науковців АН УРСР, працівників Міністерства культури була проведена Всеукраїнська нарада з геральдики та сфрагістики. Зростання інтересу до геральдичної науки був спричинений загальною тенденцією у вивченні комплексу СІД [124]. Саме в середині 1960-х рр. в СРСР та УРСР розпочинаються активні пошуки та творення власної геральдики радянського зразка, яка значною мірою відрізнялася від загальноприйнятих в геральдичній науці норм і правил. Якщо міська геральдика розвивалася, хоча і дещо хаотично, без дотримання правил та норм, то територіальної геральдики взагалі не було як явища. Звичайно, радянським керівництвом робилися певні спроби по запровадженню гербів для областей на основі міських гербів обласних центрів, але задум не було доведено до кінця. Можливо, що поява місцевої територіальної геральдики могла трактуватись радянським керівництвом як певний прояв сепаратизму [83, с. 146].

У період 1964-1972 рр. Інститутом історії АН УРСР видається міжвідомчий збірник наукових статей «Історичні джерела та їх

використання». Видання було присвячено дослідженню комплексу спеціальних історичних дисциплін, в тому числі і символіки, емблематики, геральдики тощо. Всього вийшло 7 випусків збірника. Видання припинено у зв'язку із розгортанням в УРСР ідеологічного тиску на україномовні видання [102]. На його сторінках опубліковані статті А. Бабенка [55], В. Гавриленка [68], О. Маркевича [162] та ін.

Починаючи з кінця 1970-х рр. діяльність центрів дослідження геральдики за кордоном поступово згасають, це спричинено багатьма причинами, в тому числі, відсутністю належного фінансування та матеріальних ресурсів. У цей час акцент дослідження геральдики поступово зміщується на материкову Україну та проводиться в рамках офіційних державних наукових установ. На середину 1970-х рр. припадає активна науково-публіцистична діяльність В. Драчука* (канд. істор. наук, ст. наук. співр. Інституту археології АН УРСР). Проте цей час характеризується посиленням тиску на наукове та культурне життя, зростанням цензурних та репресивних заходів.

Українська геральдика радянського періоду розвивалася в умовах відсутності чіткої нормативної бази, без наявності певного координаційного центру та слабкої теоретично-методологічної основи. Це було спричинено загальним ставленням до геральдики як науки, радянське керівництво вбачало в ній ще один інструмент в арсеналі ідеологічної пропаганди. Це, в свою чергу, негативно вплинуло на розвиток геральдичних знань загалом. Науково-дослідницькі центри були сконцентровані в рамках офіційних державних інституцій: Інститутах АН УРСР, університетах та кафедрах.

* Бібліографія В. Драчука див. Геральдика: зведений бібліографічний довідник-показчик. Спеціальні історичні дисципліни / Національна академія наук України, Інститут історії України. Відділ спеціальних історичних дисциплін, Інститут туризму ФПУ. - К.: [б. в.]. – 1998. – С. 22-23.

Кінець 1980-х рр. ознаменувався поступовою активізацією досліджень в галузі символіки та геральдики. Зрозуміло, що нові публікації не з'являлися на порожньому місці, їм передували розробки з української геральдики в радянський час, які були опубліковані на сторінках наукових видань: «Архіви України», «Пам'ятки України», «Український історичний журнал». Вони заклали певні основи для подальших геральдичних досліджень. В цей час науково-дослідною роботою займається В. Румянцева, яка 1983 р. захищає кандидатську дисертацію з історії територіальних емблем та гербів Лівобережної України [313], згодом, 1986 р. публікує монографію за схожою темою [231]. Дослідниця також працювала в проблематиці історіографічного та теоретичного оформлення в галузі СІД [67]. Вона аналізує значний джерельний та історіографічний матеріал на сторінках журналу «Наука і суспільство» [225-230; 232-237] та низці інших наукових та науково-популярних видань. Пізніше, деякі сучасні автори будуть звинувачувати В. Румянцеву в ідеологічній заангажованості та великій кількості фактологічних помилок, проте безперечною заслугою авторки є актуалізація геральдичних здобутків загалом.

Згодом, естафету публікацій в журналі «Наука і суспільство» перейняв В. Сергійчук [244, 245], який досліджував та публікував матеріал з проблем національної символіки. Якщо В. Румянцева публікувала свої доробки в журналі в рубриці «Герби міст», то В. Сергійчук започатковує нову рубрику – «Національна символіка України». Вже 1992 р. він публікує свою роботу з однойменною назвою [246], що не оминула увагою проблеми муніципальної та територіальної геральдики.

Зі зміною політичної ситуації в Україні налагоджуються відносини між вченими з України та діаспорою. У червні 1989 р. українські та закордонні вчені неподалік від Неаполя (Італія) заснували Міжнародну асоціацію українців (МАУ). Асоціацію очолив І. Дзюба. Розширилась географія видання часопису «Український історик», були засновані його центри

видання на території України [140, с. 405]. Поступово з'являються роботи, присвячені геральдиці на сторінках видання «Вісті комбатанта» (науково-історичний журнал, заснований у 1961 р. в США) українських вчених В. Замлинського та Ю. Джеджули [100]. Також за кордоном починають видаватись брошури, присвячені національній та державній символіці та геральдиці [296]. Об'єднання зусиль вчених-істориків та долучення до світової історіографії значно збагатило вітчизняну історіографію, в тому числі і геральдичну науку.

На початок 1990-х рр. стало зрозуміло, що розбудова та перетворення держави набуло нового змісту, що супроводжувалося відновленням інтересу до дослідження національної символіки та геральдики. Реалізації подібних задумів сприяли й значні політичні зміни, а саме перші демократичні вибори весною 1990 р. [83, с. 140]. У період з 1990 р. до середини 1990-х рр. з'явилася велика кількість публікацій з історії державних символів, щоправда далеко не всі вони мали під собою історичне підґрунтя та фактологічний матеріал. Проблем додавала значна політизованість питань національних символів та процедура їх затвердження. Доволі часто відбувалися дискусії в рамках конференцій та круглих столів, які не могли остаточно розв'язати наукові та історичні питання. Проте стараннями окремих істориків, таких як К. Гломозда, М. Дмитрієнко, Д. Яневський, А. Гречило, Б. Якимович, Я. Дашкевич, В. Сергійчук, П. Сохань, В. Іллінський та ін. вдалося відновити та утвердити національні символи на державному рівні. 28 січня 1992 р. Верховна Рада України приймає постанову «Про державний прапор України» [33], трохи згодом 19 лютого 1992 р. парламент приймає постанову «Про державний герб України» [34]. Складнішою виявилась ситуація з Державним гімном України, відповідний закон був прийнятий 6 березня 2003 р., хоча попередньо усі державні символи були закріплені в ст. 20 основного закону держави.

Поступово розпочинається процес відновлення історичних гербів українських міст; до розробки та прийняття рішень стосовно проектів міської символіки були залучені широкі наукові кола, які обговорювали дані проблеми на конференціях, круглих столах тощо. Паралельно відбувався процес теоретичного, методологічного, історіографічного оформлення геральдики в нових умовах. Варто згадати появу бібліографічних довідників із комплексу СІД [120].

Важливого значення набули краєзнавчі конференції, які були присвячені проблемам самоврядування, зокрема Міжнародна науково-практична конференція у місті Рівному (7-9 квітня, 1993 р.), щорічні наукові конференції «Минуле і сучасне Волині і Полісся», щорічні наукові історико-краєзнавчі конференції у Житомирі («Житомирщина крізь призму століть»), Хмельницькому ("Велика Волинь: минуле і сучасне"), Запоріжжі («Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва»), Харкові («Історичне краєзнавство і культура»), Луцьку, Вінниці, Кам'янцю-Подільському тощо. До організації подібних заходів часто були залучені краєзнавчі товариства, такі як Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині «Велика Волинь», Вінницьке обласне краєзнавче товариство «Поділля» та ін.

Конференції мали безпосереднє значення для практичної геральдики, в подальшому представники наукових кіл увійшли в робочі групи та комісії по розгляду міської та територіальної геральдики. Робочі геральдичні комісії створювались при обласних, районних та міських радах для опрацювання практичних матеріалів для затвердження символіки.

Сучасний розвиток та інституціональне становлення геральдики як науки відбувається в рамках діяльності державних установ, громадських організацій та товариств, а також стараннями окремих осіб в напрямі популяризації геральдичних знань. Провідне місце в цьому процесі займають державні наукові центри, вони тісно співпрацюють з громадськими

організаціями та товариствами, адже процес розвитку науки не може відбуватися ізольовано. Необхідний плідний науковий діалог між усіма суб`єктами, які долучаються до становлення муніципальної та територіальної геральдики.

Аналіз діяльності державних наукових інституцій пропонуємо почати з Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Це спеціалізована українська наукова установа в галузі археографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін у складі Національної академії наук України. Створений Інститут 10 липня 1990 р. на базі відновленої наприкінці 1987 р. Археографічної комісії УРСР.

У складі Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України функціонують 7 відділів та Львівське відділення, а також на громадських засадах: Запорізьке відділення, Чернігівський науковий центр, Південний науковий осередок у Миколаєві і Подільський науковий осередок у Хмельницькому [353]. УГТ найбільш тісно співпрацює з Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства, яке було створене згідно з розпорядженням Президії АНУ від 21 липня 1992 р. і 11 вересня 1992 р. зареєстроване як юридична особа. До складу співробітників цього відділення входить і голова УГТ А. Гречило. При підготовці кандидатської дисертації А. Гречила науковим керівником був голова Львівського відділення – Я. Дашкевич [298], також він був рецензентом монографії, за якою захищав докторську дисертацію голова УГТ [300].

З 1991 р. відділення розпочало видавничу діяльність – самостійну та в кооперації з іншими науковими установами в Україні та поза її межами. У відділі теорії і методики археографії та джерелознавчих наук старшим науковим співробітником працює докт. іст. наук О. Однороженко, коло наукових інтересів якого лежить в площині геральдики, генеалогії, сфрагістики, дипломатики тощо. Серед інших установ, що мають тісні

зв'язки з Інститутом археографії та джерелознавства слід згадати Наукове товариство імені Т. Шевченка. Організація має у своїй структурі Комісію спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, які публікують свої наукові досягнення у «Віснику НТШ» та окремих томах «Записок НТШ», головними редакторами останнього в окремі роки були Я. Дашкевич та О. Купчинський [353].

У структурі НАН України діє Інститут історії України, який був створений 23 липня 1936 р. відповідно до постанови ЦК КП(б)У “Про організацію в Академії наук УСРР Відділу суспільних наук”. Через кілька днів – за традиційною тодішньою практикою ухвалення рішень – Президія АН УСРР, виконуючи партійну настанову, подала клопотання про створення Відділу та низки гуманітарних інститутів у його складі перед Раднаркомом УСРР. Невдовзі на засіданні уряду питання організації Інституту історії України, Інституту українського фольклору, Інституту української літератури ім. Т. Г. Шевченка та Аграрно-економічного інституту було формально підтверджено [31, с. 7]. З 1953 р. установу перейменовано на Інститут історії АН УРСР; з 1990 р. відома сучасна назва – Інститут історії України АН УРСР (з 1991 р. – АН України; з 1994 р. – НАН України). Радянський етап розвитку установи налічує більше ніж півстоліття, протягом цього часу переважна більшість фундаментальних історіографічних досліджень була виконана за сприяння Інституту історії.

З початку 1990-х рр. співробітники Інституту проводили дослідження в галузі української національної символіки, її походження та історичної долі. Зокрема, виокремлюємо доробок М. Дмитрієнко та Ю. Савчука у підготовці проекту Великого Державного герба України. Проект був підготовлений авторською групою у складі науковців М. Дмитрієнко та Ю. Савчука і художників О. Івахненка та В. Мігченка. Автори концепції виконали всі вимоги законодавчого акту, розробили концептуальні засади і представили свій ескіз-варіант бачення головної емблеми держави. Вона була визнана

кращою серед 400 представлених проектів й отримала першу конкурсну премію [103]. Проте проект не було офіційно затверджено на державному рівні.

Вагомий внесок М. Дмитрієнко і в галузі територіальної та муніципальної геральдики. Авторка публікує декілька статей відносно проблем та перспектив розвитку геральдики в Україні [106], та разом із Ю. Савчуком видають монографію та декілька статей, присвячених геральдиці Поділля [107-109]. Праці науковців присвячені формуванню геральдичної традиції у цьому краї, становленню й розвитку регіонального міського функціонування гербів у різні історичні епохи. У теоретичному плані вони актуалізували проблему співвідношення міського герба як атрибута самоуправління та своєрідного інституту самоврядності міст в Україні на прикладі Поділля [103]. Дещо згодом М. Дмитрієнко публікує, також у співавторстві, статтю, присвячену територіальній емблематиці Чернігівщини [101]. За свої наукові досягнення М. Дмитрієнко була удостоєна найвищих державних нагород (Орден княгині Ольги I, II та III ступенів) та почесних звань, серед яких Заслужений діяч науки і техніки України (1995 р.). Вона була членом Комісії державних нагород та геральдики при Президенті України (1994–2005 рр.) [330].

У травні 1994 р. в Інституті історії України НАН України згідно з наказом директора Інституту, академіка В. Смоля, сектор історичної географії та картографії відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін був реорганізований у відділ спеціальних історичних дисциплін [103]. З цього часу практичні та теоретичні дослідження у галузі СІД проводились співробітниками цього відділу. Як зазначає М. Дмитрієнко, основна мета роботи співробітників нового відділу була спрямована на розширення джерельної бази для вивчення актуальних проблем історії України, введення до повноцінного наукового обігу нових джерельних комплексів та носіїв інформації з питань спеціальних історичних дисциплін.

Пріоритетна увага приділялася теоретико-методологічним проблемам розвитку специфічних галузей історичних знань, серед них – біографістика, боністика, вексилологія, геральдика, зброєзнавство, емблематика, історична географія та картографія, кінофотоментознавство, мемуаристика, нумізmatика, сфрагістика, уніформологія, фалеристика [103].

На Вченій раді Інституту історії України 1996 р. захищає кандидатську дисертацію під назвою «Міська геральдика Поділля» Ю. Савчук [314] (науковий керівник М. Дмитрієнко). Згодом Ю. Савчук отримує посаду наукового співробітника відділу спеціальних історичних дисциплін. Відділом проходила активна робота в галузі бібліографії та систематизації історичних знань. 1997 р. вийшли друком бібліографічні покажчики з атрибутики, емблематики, медальєрики, фалеристики [253] – число 1 та нумізматики і сфрагістики – число 2, та, згодом 1998 р. виходить 3 число бібліографічного довідника – з геральдики [74].

Окремої уваги заслуговує видавнича діяльність науковців Інституту історії в галузі геральдики та суміжних історичних дисциплін. На сторінках збірок наукових статей «Історико-географічні дослідження в Україні» вміщено наукові статті з питань адміністративно-територіального устрою українських земель, порушено низку проблем з історичної географії й картографії, топографії, регіоналістики, краєзнавства, екології, історії міст і сіл України, їх символіки, атрибутики місцевої влади, історичного картографування, нумізmatичних пам'яток тощо.

Наступним виданням Інституту історії України є збірка наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики». Основна мета редколегії видання полягала у впровадженні до наукового обігу нових джерел з комплексу СІД для подальшого їх використання дослідниками, розроблення методології СІД, формування джерельної бази, впорядкування, класифікація й виявлення взаємозв'язків усіх відгалужень спецдисциплін у сучасній історичній науці [103].

Збірка наукових праць «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» виходить друком з 1997 р. Станом на 2016 р. видано 27 номерів збірника. Тематика представлених досліджень з циклу спеціальних історичних наук є досить широка. Головний редактор – докт. істор. наук, проф., член-кор. НАН України Г. Боряк. До редакційного складу збірки входять відомі українські історики в галузі спеціальних історичних дисциплін, доктори історичних наук, професори та член-кореспонденти НАН України. Очолює редакційну раду докт. істор. наук, акад. НАН України В. Смолій. Збірка наукових праць розрахована на фахівців з спеціальних галузей історичної науки, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю. Загалом видання україномовне, проте зустрічаються матеріали надруковані російською мовою. До публікацій часопису залучаються і закордонні вчені.

Більшість номерів збірки мають певну тематичну спрямованість, редакційний склад журналу відбирає найбільш цінний матеріал з наукової точки зору. Практично кожен номер журналу присвячується видатним постатям істориків – вченим Інституту історії НАН України, або пам'ятним історичним датам, або самої наукової установи. Необхідно відмітити, що редакція видання намагається іти в ногу з часом, впроваджуючи та досліджуючи інформаційні технології в галузі спеціальних історичних дисциплін. Цій, безумовно, актуальній темі присвячені два випуски журналу (Вип. 21 (2013 р.) і 25 (2015 р.)). Перспективним є вивчення можливостей електронних ресурсів в галузі геральдики, зокрема он-лайн збірок гербових зображень з міської, територіальної, родової геральдики.

З початку існування збірки геральдика зайняла чільне місце серед тематики журналу. Це пояснюється значним зростанням інтересу до цієї дисципліни в цілому та наявністю в середовищі фахівців Інституту історії НАН України істориків-геральдистів. Статті, присвячені геральдиці могли

бути включені в окрему рубрику, або об'єднані із суміжними дисциплінами: генеалогією, символікою, атрибутикою, емблематикою. Спеціальні випуски журналу були присвячені генеалогії та геральдиці (Вип. 19 (2012 р.), 20 (2012 р.), 24 (2014 р.), що свідчить про значний інтерес до згаданих історичних дисциплін.

Поступово в журналі сформувався авторський склад, який публікує свої доробки геральдичної тематики. Козацька родова геральдика та сфрагістика належить до сфери наукових інтересів О. Однороженка. Автор вдало поєднує сфрагістичний та геральдичний матеріал в дослідженнях, зокрема з історії української земельної геральдики. Також вчений розкриває тему козацької родової геральдики доводячи, що вона має власне коріння, а не тільки сліпе запозичення з польської та литовської геральдики. Генеалогічні, біографістичні та просопографічні розвідки публікує також В. Томозов. Д. Тоїчкін за сферою наукових інтересів займається зброєзнавством, при цьому досліджує гербові зображення на клинковій зброї. Варто сказати, що в історіографії бракує дослідників, які б займались геральдикою на епіграфічних, речових, архітектурних та зображальних джерелах. Серед авторів журналу не всі професійні історики, трапляються і журналісти, зокрема О. Філіппов – співробітник газети «Старий Замок». Він має своє бачення стосовно символіки та геральдики Закарпаття та герба князя Федіра Коріатовича.

До недоліків видання дехто відносить відсутність іконографічного та ілюстративного матеріалу, який би супроводжував наукові розвідки, адже геральдична тематика потребує ілюстрацій для кращого сприйняття матеріалу. Загалом, дана збірка наукових праць є потужною платформою для друку геральдичних досліджень різного напрямку [214].

Дослідження в галузі емблематики, символіки та геральдики продовжувались і в дисертаційних роботах. Так, у 2006 р. Я. Іщенко захищає кандидатську дисертацію на тему «Символіка та емблематика міських гербів

України 60-80-х років ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження» (науковий керівник академік НАН України, докт. істор. наук, професор П. Тронько) [303].

Структура Інституту історії України зазнавала певних змін: у 2006 р. відділ спеціальних історичних дисциплін було перейменовано у відділ української історіографії та спеціальних історичних дисциплін, а у травні 2008 р. реорганізовано у відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів. На сьогоднішній день у структурі відділу утворені Сектор генеалогічних та геральдичних досліджень (завідувач – канд. істор. наук, ст. наук. спів. В. Томозов) та Сектор історико-енциклопедичних досліджень (завідувач – докт. істор. наук, доц. В. Васильєв).

Підготовка фахових спеціалістів має першочергове значення для розвитку СІД, в тому числі і геральдики. Практична геральдика часто відчуває брак професіоналів, особливо під час безпосереднього затвердження символіки. У цьому ключі виділяють діяльність вищих навчальних закладів, де на сьогоднішній момент відбувається первинна теоретична та практична підготовка фахівців в галузі СІД. Увесь спектр історичних наук представлений у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, який має глибоке коріння і давні традиції. Вони зародились у середині ХІХ ст. у рамках історико-філологічного факультету імператорського Університету св. Володимира, і тісно пов'язані з подвижницькою діяльністю його першого ректора М. Максимовича, зі створенням на базі університету Київської археографічної комісії, Архіву давніх актів, із заснуванням товариства Нестора-Літописця, часопису “Київська старовина”. Вони заклали фундамент університетського історико-джерелознавчого та архівознавчого осередку, а згодом – і відповідної наукової школи. Продовжувачем цих традицій виступає, насамперед, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки [139].

Кафедру архівознавства було створено 31 серпня 1944 р., коли Раднарком УРСР видав постанову №1119 “Про заходи до створення документальної бази з історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкуванню архівного господарства УРСР”, на виконання якої Наркомат освіти 29 вересня того ж року видав наказ № 3597 про створення на історичному факультеті Київського державного університету кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін. Першим її завідувачем став канд. іст. наук, начальник науково-видавничого відділу архівного управління НКВС, випускник Московського історико-архівного інституту Ф. Шевченко [141]. У період 1945-1982 рр. кафедру очолював докт. істор. наук, проф. В. Стрельський – вчений-джерелознавець, фахівець в галузі архівної справи та СІД. В. Стрельський був залучений до прийняття гербу м. Києва 1969 р., а саме: дослідник складав опис (блазон) для еталонного зображення символу міста [16, с. 403]. Вчений також займався розробкою теоретичних питань геральдики в період становлення радянського гербівництва в 60-х рр. ХХ ст. [264-270].

У 1982 р. кафедру очолив докт. істор. наук В. Замлинський, котрий теж був випускником Московського історико-архівного інституту і мав досвід роботи в архівних установах. Період його керівництва кафедрою (1982–1993 рр.) збігається з початком демократизації суспільства, розширенням тематики досліджень та залучення нових видів історичних джерел [139]. Початок активних досліджень на Історичному факультеті КНУ ім. Тараса Шевченка в галузі СІД пов'язаний з діяльністю цього вченого. На межі 1990-х рр. він написав шість праць (у співавторстві з М. Дмитрієнко та Ю. Джеджулою [116]), присвячених проблемам геральдики України. Актуальність цих робіт полягає в тому, що В. Замлинський порушив питання української геральдики у той час, коли ще панувала офіційна геральдична символіка радянського періоду, домінували усталені стереотипи та емблеми, що віддзеркалювали ідеологію пануючого ладу [242]. В. Замлинський ініціював підготовку та

видання в 1992 р. навчального посібника зі спеціальних історичних дисциплін [254]. У його створенні взяли участь, окрім викладачів кафедри, науковці інституту історії АН УРСР, викладачі ряду вищих навчальних закладів [139]. Автором статті «Геральдика» був безпосередньо головний редактор посібника.

Дослідник наукової творчості В. Замлинського – С. Севрюк (у 2011 р. захищає кандидатську дисертацію на тему «Володимир Олександрович Замлинський – історик, джерелознавець, педагог (1930-1993 рр.)» [315]) умовно поділяє праці з геральдики на три блоки: 1) праці, присвячені українським земельним гербам; 2) розробки щодо гербів українських міст; 3) вивчення та атрибуція гербів гетьманів України [242].

Вчений вважав, що ще за доби Київської Русі побутували емблеми, які можна визначити як протогерби, бо їхні функції ще не були чітко визначені. Як приклад він наводить земельні герби Львівщини, Чернігівщини, Поділля та Київщини [243].

Продовжуючи традиції кафедри в дослідженні геральдики, В. Панченко (аспірант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки) захищає кандидатську дисертацію та публікує ряд робіт, присвячених муніципальній геральдиці України. За спорідненою темою в галузі символіки та уніформології у лютому 2006 р. М. Чмир захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Символіка збройних сил України 1917-1920 рр.» [319]. Також викладачі кафедри читають нормативні курси із СІД та геральдики зокрема, канд. істор. наук, доц. А. Зубко. Співробітники кафедри взяли активну участь у підготовці довідника з спеціальних історичних дисциплін [252].

Одним із членів Комісії державних нагород та геральдики призначався акад. НАНУ, тодішній ректор КНУ імені Тараса Шевченка В. Скопенко [50]. Розглядом геральдичних проектів від Комісії, що надходили на адресу університету та ректора займалися фахівці кафедри архівознавства та

спеціальних галузей історичної науки [18-20]. Зокрема, викладач кафедри А. Зубко готував відгуки на проекти гербів Житомирської області, Обухівського та Кагарлицького району (Київська область), Печерського району м. Києва.

Розвиток геральдичних досліджень не обмежується згаданими науковими та освітніми установами. Так, у 2014 р. на кафедрі історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету Є. Максименко захищає кандидатську дисертацію на тему «Міська геральдика Донбасу XVIII – початку XXI ст.» (науковий керівник – докт. істор. наук, проф. А. Гедьо) [306]. У цьому ж році О. Мазепа на кафедрі історії імені М. П. Ковальського Національного університету «Острозька академія» готує дисертацію, де предметом вивчення є геральдичні дослідження в діаспорі (науковий керівник – докт. істор. наук, доц. А. Атаманенко) [305].

Нормативні та спеціальні курси із СІД читають на більшості історичних факультетів вищих навчальних закладів України. Для курсів створюють робочі програми, в яких обов'язково включають вивчення основ геральдики.

Для практичного втілення геральдичних проектів важливе значення має співпраця між органами державної влади та істориками, фахівцями в галузі геральдики, художниками, тобто спеціалістами, які розробляють геральдичні проекти. Такий діалог та спілкування можливий у рамках роботи геральдичних комісій, які створюються при затвердженні символів, або діють на постійній основі. Ще однією формою співпраці та стимуляції досліджень та пошуку власних символів є премії та гранти за вдалі проекти. Рішенням Кіровоградської обласної ради від 31 травня 2002 р. засновано обласну премію у галузі архітектури, геральдики та вексилології і декоративно-прикладного мистецтва імені Якова Паученка. Ініціаторами заснування премії були Кіровоградська обласна організація Національної спілки архітекторів України, обласне відділення Українського геральдичного

товариства й обласна організація Національної спілки художників України. Премію названо ім'ям талановитого українського архітектора-художника Якова Паученка, який народився 1886 р. в місті Єлисаветграді (теперішньому Кропивницькому). Її номінанти – архітектори, фахівці з геральдики та вексилології, художники декоративно-ужиткового мистецтва, котрі мають значні досягнення в сфері своєї діяльності. Переможцям конкурсу разом із грамотою та медаллю лауреата відповідної номінації вручається грошова винагорода й пам'ятна відзнака «Степовий орел». До речі, саме цей птах є символом краю, що й відтворено на гербі Кіровоградщини [343].

На відміну від радянської доби, коли діяльність громадських наукових товариств, організацій з вивчення національної символіки та геральдики фактично була неможливою, в умовах незалежності діяльність подібних центрів значно активізувалася. Одним із найбільш помітних явищ в розвитку української геральдики стало заснування та діяльність УГТ. Товариство було створено 9 липня 1990 р. у Львові як громадська науково-дослідна організація, що займається вивченням, популяризацією та сприяє розвитку геральдики, прапорництва та суміжних спеціальних історичних дисциплін. УГТ продовжило місцеву геральдичну традицію: ще 1906 р. у Львові було засноване Геральдичне товариство, на базі якого після Першої світової війни виникло Польське геральдичне товариство [381]. Організація була заснована невеликою групою дослідників, які згуртувались під час роботи над проектом герба міста Львова. Співзасновниками УГТ були Центральний державний історичний архів України у Львові, обласні відділення Українського фонду культури та Товариства охорони пам'яток культури, Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові [96].

За даними офіційного сайту УГТ дійсними членами товариства являються близько 370 осіб; це переважно історики, архівісти, працівники музеїв, художники, архітектори. Серед членів УГТ є значна частина іноземців із Росії, Молдови, Польщі, США, Ізраїлю, Франції, Канади,

Румунії, Білорусі тощо [381]. На сьогодні створено та функціонують обласні відділи УГТ практично на всій території України.

Згідно Статуту* основними завданнями Товариства є:

- вивчення та популяризація геральдичної спадщини українського народу;
- участь у проведенні науково-дослідницької роботи;
- сприяння визначенню принципів і напрямів подальшого розвитку української геральдики та суміжних з нею дисциплін;
- сприяння у розробці засад герботворчості, наданні консультацій і створенні нових гербів, емблем тощо;
- співпраця з геральдичними організаціями та окремими громадянами інших держав [381].

Головою УГТ від 1990 р. було обрано А. Гречила – члена Міжнародної академії геральдики, голову комісії спеціальних історичних дисциплін Наукового товариства імені Т. Шевченка в Україні (з 2007 р.), члена Президії НТШ (з 2014 р).

Для реалізації заявлених завдань товариство проводить значну роботу з популяризації геральдичних знань через проведення конференцій, видання власної газети, активною видавничою діяльністю. Членами УГТ відшукуються та детально вивчаються нові джерельні матеріали, аналізується зарубіжна практика, напрацьовуються нові напрями сучасної герботворчості [83, с. 143]. Члени товариства виконали багато практичних розробок у галузі місцевої символіки. Зокрема, вони сприяли відновленню давніх та створенню нових гербів і прапорів для багатьох населених пунктів [96]. Під час розбудови нової геральдичної системи необхідною була не

* Статут затверджений Конференцією УГТ 21 листопада 1992 р. та зареєстрований Міністерством юстиції України 7 грудня 1993 р., свідоцтво № 527.

тільки розробка головних принципів та засад герботворчості, утвердження єдиної наукової термінології, але і визначення загальної парадигми та концепції розвитку муніципальної та територіальної геральдики [83, с. 143].

На початку 1990-х рр. товариство динамічно розвивалось: 1993 р. УГТ було зареєстроване як всеукраїнська організація (нині має представників в кожній області), 1995 р. Члени УГТ беруть участь у 16-му Міжнародному вексилологічному конгресі (м. Варшава), того ж року УГТ стає членом Міжнародної Федерації Вексилологічних Асоціацій та Міжнародної Конфедерації Генеалогії та Геральдики. Завдяки цьому вдалося налагодити активний процес співпраці та обміну досвідом [96].

Спільно з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України та Центральним державним історичним архівом України у Львові впродовж 1991-2016 рр. було організовано і проведено 25 наукових геральдичних конференцій. Саме в приміщенні Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства (за адресою м. Львів, вул. В. Винниченка, 24) проходять засідання геральдичних конференцій. На цих наукових форумах піднімалися проблеми геральдики, генеалогії, емблематики, сфрагістики тощо. Перші шість збірників матеріалів конференцій були опубліковані окремими виданнями, решта матеріалів – частково видані у Віснику УГТ «Знак» (видається з травня 1993 р.). На конференціях тематиці муніципальних та територіальних символів приділено значну увагу. В основному це були історико-джерелознавчі розвідки про історичні герби, повідомлення стосовно затвердження символіки та геральдичні проекти. Окремо слід відмітити значну теоретико-методичну роботу, проведenu членами УГТ в контексті створення нових знаків муніципальної та територіальної геральдики.

Основним друкованим органом УГТ з питань геральдики залишається Вісник УГТ «Знак», газета видається двічі-тричі на рік та має досить скромний тираж через обмеженість матеріально-технічної бази. Подібно до

тематики геральдичних конференцій, видання «Знаку» також висвітлюють питання геральдики всіх рівнів. Останнім часом все менше публікується матеріалів, присвячених геральдиці міст, акцент зміщено в бік символіки селищ та сіл; це пов'язано з тим, що значна частина символіки міст уже затверджена.

Однією із основних вимог розвитку сучасної науки є її необхідність та практична потреба для суспільства. Символіка міських районів знайшла своє вираження у розвідках В. Бузала [61] та А. Гречила [91]. Щоправда, тема не знайшла продовження, адже на райони та райони в містах чекала адміністративна реформа, яка б внесла чимало плутанини. Попри це, райони у містах мають свою затверджену символіку, зокрема райони міста Києва. Переважна більшість гербів міських районів столиці була затверджена на початку 2000-х рр.

Цікавим є випадок розробки Донецької геральдики, де постановка проблеми і її часткове вирішення (проект герба м. Слов'янська) відбулося на сторінках одного номеру видання стараннями вчених Є. Малахи та М. Омельченка [157, 184]. Це можна сказати з певною умовністю, але автор проекту герба міста врахував побажання його колег по геральдичному цеху стосовно композиції та смислового наповнення міської символіки.

Окремою сторінкою тематики журналу є обговорення герба м. Києва. Дискусія розгорнулася на сторінках трьох номерів газети (Ч. 2, Ч. 4, Ч. 5). Висловлювались протилежні за змістом думки стосовно столичної символіки, хоча був заново озвучений проект Г. Нарбута (проект герба м. Києва із поєднанням зображень Архангела Михаїла та арбалету) [181]. Обговорення столичного герба збіглося у часі із затвердженням символіки міста.

У справі становлення нової української геральдики цінним є міжнародне співробітництво та науковий і культурний обмін. УГТ має тісні зв'язки із науковими товариствами за кордоном, зокрема у Словаччині,

Грузії, Болгарії, Іспанії, Росії. У листопаді 1994 р. Словацьким Генеалогічно-геральдичним товариством при Словацькій матиці було організовано і проведено геральдичні виставки в українських містах: Львові, Луцьку, Мукачевому, Ужгороді, Києві. Статті, присвячені словацькій геральдиці та символіці, були опубліковані у восьмому числі вісника «Знак». На шпальтах видання зустрічаємо статті, присвячені норвезькій, вірменській, чеській, грузинській геральдиці та символіці. Це значно розширює теоретичні та практичні горизонти вітчизняної геральдичної науки [224].

Окрім «Знаку» УГТ видає «Генеалогічні записки», що є збірником різних матеріалів з проблем генеалогії, родознавства, просопографії, особової геральдики та сфрагістики. Записки складаються з окремих тематичних блоків: генеалогічні студії, дослідження окремих родоводів, публікації джерельних матеріалів і повідомлень, а також бібліографічні огляди та рецензії. Також товариство публікує «Реєстр особових гербів УГТ», «Корпоративний гербівник УГТ», «Гардаріки» тощо.

Видавнича діяльність товариства стає предметом окремого історіографічного дослідження, адже ця некомерційна організація провела титанічну роботу в галузі становлення та розвитку спеціальних історичних дисциплін. У процесі своєї роботи УГТ тісно співпрацює з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Переважна більшість видань УГТ вийшла за сприяння цієї академічної інституції.

Геральдичний процес в регіонах України супроводжувався роботою Обласних геральдичних комісій як дорадчих органів при обласних радах. Але відомі випадки, коли в регіонах були створені організації, які опікувались геральдичною справою на місцях. У Донецьку на початку 90-х рр. створено організацію «Інтерхоббіекспо». З ініціативи її голови Є. Малахи та його колег у середині 90-х рр. порушене питання упорядкування геральдичного процесу в області та підвищення якості створення нових

гербів. Деякі завдання з координації геральдичного процесу в області взяла на себе згадана організація. Значна кількість гербів міст Донецької області була розроблена її членами. Створені фірмою герби були об'єднані загальною концепцією та стилем: виконувалися на щитах однакової форми та прикрашалися позащитовими елементами. Важливим нововведенням став гербовий паспорт – супровідний документ, що містив зображення, опис, тлумачення символіки герба та регламентував його використання [306, с. 15].

До розвитку геральдики в Україні долучилися і комерційні установи. У 1998 р. в Києві було створено товариство з обмеженою відповідальністю «Геральдична палата». Колектив підприємства склали фахівці різних галузей – художники, історики, науковці, знавці ювелірної справи. Очолює товариство директор, який є художнім керівником колективу – О. Руденко. Одночасно він являється директором підприємства «Олекса Руденко і компаньйони». «Геральдична палата» здійснює свою роботу у тісній співпраці з рядом наукових установ України.

Серед послуг, що надає компанія знаходимо:

- розробка символів і емблем органів державної влади, відомчих символів, знамен, нагородних систем і однострою;
- створення територіальних гербів і прапорів; муніципальної геральдики і символіки; особистих і родових гербів;
- розробка і впровадження у виробництво державних, відомчих, недержавних нагород та медалей;
- розробка і виробництво призів спортивних організацій.

Працівники компаній займаються і безпосереднім їх виготовленням [324].

Розробки «Геральдичної палати» в галузі муніципальної та територіальної геральдики були впроваджені в життя. Так у 2001 р. був розроблений і затверджений герб м. Березань Київської області.

У 2002 р. відбувався процес затвердження символіки Дніпропетровської області. Після проведення геральдичної експертизи товариством «Геральдична палата», одержаних висновків від спеціалістів геральдичної справи Інституту історії України НАН України щодо відповідності проектів герба та прапора області правилам та законам геральдики, поєднання історичних традицій героїчного минулого козацького краю та сучасного розвитку Дніпропетровщини були доопрацьовані та виготовлені еталонні зображення Великого, Середнього та Малого гербів та прапора Дніпропетровської області, розроблені положення щодо їх використання [137]. Крім того, О. Руденко керував процесом створення гербів Житомирської області, а також ряду районних гербів – Попільнянського, Ружинського, Володар-Волинського районів Житомирської області.

У м. Києві функціонує ТОВ «Українська академія геральдики, товарного знаку та логотипу», її очолює В. Болгов [350], який є автором та упорядником ряду праць з історії національно-державної символіки України [62]. Основні напрями діяльності компанії зосереджені на створенні дизайну та художньому оформленні емблем, товарних знаків, логотипів, корпоративних гербів.

Вагомий внесок в розвиток геральдики на місцях зробили історико-краєзнавчі спілки та окремі дослідники, які безпосередньо займались відновленням, впровадженням нової муніципальної та територіальної геральдики. Подібні товариства та організації ставали ініціаторами пошуку історичних витоків місцевої геральдики, або навіть авторами геральдичних проектів. Помітний внесок у розвиток місцевої символіки зробили члени Національної спілки краєзнавців України. Спілка має розгалужену структуру та численні філіали, які активно проводять пошуково-дослідну роботу [354].

Отже, сучасна геральдична наука в Україні постала як результат ціленаправленої діяльності наукових товариств та інституцій, а також плідної роботи ентузіастів-істориків, які відроджували з небуття національні традиції

герботворення. Після Другої світової війни українська геральдика розвивалася в рамках УРСР та в діаспорі. Попри цензурні обмеження та ідеологічний тиск, радянська геральдика залишила помітний вплив на становлення науки. Нині діяльність науково-дослідних центрів спрямована на формування теоретичних і практичних складових гербознавства як комплексної науки. Теоретичні напрацювання та розробки знаходять своє втілення у геральдичних проектах для всіх рівнів адміністративно-територіальних утворень.

Аналіз дослідження сучасної геральдики науковцями профільних інституцій, товариств та спілок засвідчив, що розвиток геральдики в Україні є одним із пріоритетних завдань як в роботі державних інституцій, вищих навчальних закладів, так і в фахових громадських установах, товариствах, низці комерційних закладів, діяльність яких сукупно віддзеркалює увесь розвиток геральдичної науки в Україні. Досвід вивчення витоків національної геральдики дає право констатувати, що вона бере свій початок у добу національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., продовжується у післявоєнний час і активізується у кінці 1980-тих рр., коли з'являється потреба, покликана часом, створення міських гербів, вивчення національної та міжнародної символіки, трактування побутуючих емблем. І, не дивлячись на вплив ідеології і використання радянської символіки, яка звісно, акумулювала ідеї пануючої комуністичної системи, - це був час, коли на державному рівні були поставлені завдання щодо розроблення гербових знаків. Вважаємо, що саме в останні роки радянської доби були закладені основи інституціональному становленню геральдики.

В часи незалежності активізувалася увага громадськості до розвитку національної символіки та геральдики. Була заснована низка товариств, періодичних органів, що свідчить, що наукова розробка та популяризація геральдичних знань вимагає актуалізації новітніх досягнень з геральдики у форматі публікацій статей та матеріалів конференцій. У цьому відношенні

першочергове значення відіграють часописи, збірники, газети геральдичного змісту. Інституціональне становлення науки відбувається в рамках державних наукових інститутів, товариств та організацій на громадських засадах, їхній плідній співпраці задля творення нової символічної системи. І сьогодні підготовка спеціалістів у галузі СІД займає вагомe місце у роботі гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. З 1991 р., протягом чверті століття проблеми геральдики зайняли достойне місце в українській національній освіті.

РОЗДІЛ 4

ВТІЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ В СИМВОЛІЦІ СУЧАСНИХ ГЕРБОВИХ ЗНАКІВ

Тематика сучасних геральдичних досліджень в Україні є досить широкою: від вивчення конкретного гербового знаку до аналізу окремих символічних груп та систем. Задля впорядкування значного масиву фактологічного та історіографічного матеріалу доцільно звернутися до систематизації, виробленої геральдичною наукою [223].

У теорії геральдики на сьогодні побутує доволі стала система поділу фігур, що наносяться на герб. Відповідно до загальноприйнятої схеми, фігури поділяються на геральдичні та негеральдичні. Геральдичні поділяються на основні та другорядні (або почесні та прості), які мають доволі сталий вигляд та правила зображення.

Негеральдичні фігури також поділяються на кілька окремих груп з умовним поділом: природні, штучні та фантастичні [143, с. 38]. Умовний поділ спричинений тим, що деякі зображення можуть мати певні риси різних груп. Негеральдичні фігури – більш інформативні порівняно з геральдичними, адже останні в своїй більшості мають форму простих, чи складних геометричних фігур. Негеральдичні зображення – більш довільні при нанесенні та трактуванні, а відтак несуть і глибший символічний та зображальний зміст. Негеральдичні фігури мають свій умовний поділ на природні, штучні та фантастичні зображення. Подібний розподіл є не завжди прийнятним, особливо якщо це стосується розгалуженої системи геральдичних знаків для населених пунктів та територій.

Геральдичне зображення, як вияв світогляду людини, не може існувати окремо від інших сфер людського життя. Тематичні образи, які відображені на гербах знаходять своє втілення в архітектурі, літературі, мистецтві.

Культурологи та мистецтвознавці часто звертають увагу на схожість зображень та композицій на будівлях, картинах, книжках, і мова йде не лише про безпосереднє зображення герба, а й про подібність зображальних та орнаментальних мотивів. При аналізі архітектурних споруд Східної Галичини кінець XVI – перша половина XVIII ст. Г. Хорунжа виділяє наступні тематики зображень: антропоморфні, зооморфні, скевоморфні, рослинні, геометричні, атрибути, астрологічні, фантастичні істоти тощо [289]. За деяким винятком, символи нагадують геральдичні знаки, що свідчить про певне синкретичне мислення суспільства.

Загалом, в геральдиці є чимало поділів геральдичних та негеральдичних фігур. Так, Ю. Джеджула та В. Замлинський у статті «Давні герби українських міст» дає обґрунтування класифікації гербів за змістом: «... Символіка і зміст українських гербів надзвичайно різноманітні, як різноманітна та дійсність, що оточує людину. Давні вірування і світогляд вікопомних часів, історичні події і легенди, фольклорні традиції і народні перекази, побут і господарське життя, ратні подвиги і мирна праця – усе це відбилося в українській геральдиці» [243]. Дослідник наукового доробку В. Замлинського - С. Севрюк зазначає, що вчений, розглядаючи герби українських міст, поділяє їх щонайменше на вісім груп. До першої групи належать герби, в основі яких лежать стародавні легенди. Зображення на гербах другої групи присвячене героїчній боротьбі українського народу з численними поневолювачами – це шаблі і підкови, вежі і мури фортець, лук і стріли, рушниці і баскі коні, булави і кошлаті бунчуки. Третя група відображає прагнення народу до мирної праці, що позначилося на оформленні міських гербів. До четвертої групи належать герби міст, які є центрами торгівлі, що знайшло відображення в гербі. Дуже велика п'ята група, до якої належать так звані «промовисті» герби, тобто такі, що просто відбивають назву міста. Шоста група має символи християнської релігії – це дзвіниці, хрести, фігури святих. Сьома група виникла в більш близькі до нас часи – це

герби кінця XVIII – XIX ст. Їхня символіка, за словами В. Замлинського, це вже не просто звичайний міський герб, яких сотні, а справжня політична демонстрація російського деспотизму, спрямована проти української автономії. Восьма група об'єднує герби, історію походження яких важко з'ясувати. Автори не претендують на те, щоб їхня класифікація була остаточною. Навпаки, вони пишуть, що «... сюжети міських емблем та їх атрибути, особливості кольорової гами, історії української геральдики ще чекають на допитливого дослідника, що вивчатиме у всьому обсязі ці важливі історичні джерела, які несуть надзвичайно цікаву інформацію з історії міст України» [242].

Дослідники теоретичних проблем геральдики І. Калмакан і М. Ємельянов [143, с. 39], актуалізуючи в своїй праці розробки П. Вінклера [63], розділяють негеральдичні фігури на п'ять категорій: 1) безтілесні сили і Святі, 2) людина, 3) тварини, 4) рослини і 5) планети, зірки і стихії. Зображення тварин поділяються за видами: 1) ссавці, 2) птахи та 3) земноводні, гади, риби і комахи. Подібна схема є неповною, адже виключає значний об'єм штучних фігур, тобто створених руками людини.

Різниця між переважаючою тематикою у зображеннях є достатньо великою. Так, А. Гречило, актуалізуючи міську геральдику наголошує, що за зображеннями міські герби XIV-XVIII ст. можна розділити на кілька груп: 1) зображення архітектурних споруд (традиція європейської геральдики, що добре адаптувалася на українському ґрунті); 2) агіографічні мотиви (частина яких, безсумнівно, відображає місцеві традиції); 3) зображення тварин, птахів, риб і рослин; 4) елементи шляхетської геральдики; 5) відображення основних промислів, що сприяли виникненню та розвитку міста; 6) елементи озброєння як свідчення оборонної ролі поселень; 7) зображення хрестів, зірок, місяців та інших атрибутів, характерних для української орнаменталістики; 8) зображення сиглів – початкових літер назви міста.

Характерною рисою для найдавніших знаків (XIV-XVI ст.) є використання однієї-двох геральдичних фігур у гербі [83, с. 67].

Дослідник української геральдики В. Панченко вважає, що для геральдики XVIII ст. на території Гетьманщини були притаманними наступні групи фігур: 1) хрест (символ християнської віри); 2) серце (символ любові та мужності); небесні світила (символ небесного благословення, а також переможеного ворога-мусульманина); зброя (символ рицарства, готовності до бою); 5) козацькі клейноди (символ козацької самоврядності); 6) «промовисті фігури» (зумовлені впливами народної етимології) [312, с. 128].

Проте суспільно-політична ситуація з часом змінюється, що відображається на герботворенні та використанні набору фігур символів для герба. Для XVIII-першої половини XX ст. у гербах посилюються мотиви, що відображають промислову сферу діяльності міст, природні та географічні особливості місцевості [83, с. 126]. Подібна зміна яскраво ілюструє, що геральдика є живим організмом і перебуває у постійній зміні та пошуку. Певні знакові системи минулого вже не можуть бути застосовані в нинішніх історичних реаліях.

Сучасна українська герботворчість, що значною мірою пов'язана із діяльністю УГТ, направлена на знаходження найбільш давнього історичного міського знаку-символу; проте застосовувати його можливо лише при умові його коректності для українського суспільства на даному етапі (за відсутністю ворожої символіки та ідеології). У разі, якщо віднайти такий знак неможливо, необхідно створити новий знак, який би відповідав сучасним умовам, вважає А. Гречило [92].

Вивчаючи регіональну геральдику, дослідники вказують на найбільш поширені мотиви у геральдичних зображеннях. Так, дослідник геральдики Поділля Ю. Савчук, розкриваючи тематику зображень на гербах періоду Великого князівства Литовського та Речі Посполитої наводить найбільш вживані групи знаків: 1) зображення християнських святих; 2) шляхетські

геральдичні знаки; 3) зображення зброї, фортець, лицарських обладунків; 4) стилізовані зображення самих міст; 5) герби, що розкривають назву самого міста («промовисті» герби) [314]. Як видно із запропонованої схеми – вона є досить подібною до попередньої, за винятком відсутності астрологічних знаків та сиглів. Останні ж були популярним явищем у герботворенні часів Середньовіччя та Нового часу, наприклад, герб Великого Мізоча, що мав зображені переплетені літери «W» та «M» [84]. З часом, у кінці XVIII – XIX ст., акценти у виборі знаків для новотворів були зміщені в бік використання символів, що відображають природні умови та ландшафт, господарський характер та сільськогосподарську спеціалізацію [314, с. 18]. Разом із набором позашитових елементів характер атрибутів територіальних та міських гербів відображав урядову ідеологію та прагнув нівелювати національні місцеві традиції.

Дослідники геральдики Тернопільщини О. Клименко і Б. Хаврівський, підсумовуючи досвід створення гербів на ранньогеральдичному етапі (період ВКЛ та Речі Посполитої) вказували, що знаки не відрізнялися великою різноманітністю сюжетів. У тематиці міських емблем Тернопільщини провідні місця посідають родова шляхетська символіка, зображення святих і християнська символіка, архітектурні мотиви (в тому числі і зображення храмів) та герби, що розкривають назву міста [146, с. 112].

У період перебування України у складі Австрійської (Австро-Угорської) і Російської імперій змінився зміст знаків для гербів. Цей час характеризується спробами системного регулювання міською геральдиком, посиленням політико-ідеологічної функції герба. В українській міській геральдиці стали з'являтися складені з кількох полів знаки, що раніше були доволі рідкісним явищем. Отже, перебування регіону у складі різних держав зумовило нашарування геральдичних традицій різних епох та систем [146, с. 112].

Суттєво відрізнялась тематика зображень на території Війська Запорозького, як наголошує дослідник територіальної і міської геральдики та сфрагістики козацького періоду О. Однороженко; абсолютно переважаючим сюжетом в козацькій геральдиці, вважає вчений, є військова тематика, що саме по собі яскраво характеризує тогочасні суспільно-політичні умови українського життя. В той час, коли все життя країни було наскрізь пронизане військовою організацією, коли військовий елемент відігравав провідну роль в державному і суспільному житті, коли сама державна організація носила яскраво виражений військовий характер, герботворення, як місцеве, так і загальнодержавне, не могло не відбити у своїй символіці цього реального стану в житті країни [307, с. 12].

Своєрідним чином розвивалась радянська геральдика, з цілковито новою системою знаків та символів, які не завжди вписувалися в традиційні поняття класичної міської геральдики. Сучасні дослідники констатують одноманітність сюжетних ліній в міській геральдиці цього періоду. В основі створення гербів лежить наступна тематика: промислово-господарська, географічна локалізація, бойові та революційні традиції, монументальні мотиви тощо. На думку багатьох дослідників, обмеженість символічних зображень зумовлена ідеологічною заангажованістю творців (авторів ескізів), з одного боку, а з іншого – відсутністю достатнього рівня фахової підготовки. Оскільки ніяких законодавчих актів щодо запровадження для міст власних символів, що мали використовуватися у герботворчості СРСР не існувало, то геральдичні новотвори почали з'являтися, особливо з нагоди ювілеїв міст та самої держави, як брати-близнюки, дуже подібні один до одного через обмежений ідеологією зображальний ряд. У гербах віддзеркалювався розвиток окремих галузей індустрії, виробництва, сільського господарства, науки і культури [134]. Масового поширення в нових гербах радянського періоду отримали такі елементи, як шестерня, колосок, реторта чи колба, різні смужки (що мали вказувати на розташування міста над річкою

або морем). В окремих випадках вводилася назва міста, дата його заснування чи першої згадки в історичних джерелах, що з огляду на класичні правила геральдики є недоречним [83, с. 130]. Зрозуміло, що така ситуація з певною однобічністю графічних і смислових знаків негативно позначалася на якості всього радянського герботворення.

З кінця 1980-х рр. активізувався процес аналітичного підходу до геральдичних досліджень існуючих емблем міст та створення нових знаків. На цей час припадає активна публіцистична діяльність В. Румянцевої, яка видає цілий ряд статей, які розкривають різну тематику геральдичних зображень українських міст. Авторка була активним дописувачем рубрики «Герби міст» [225-230] в журналі «Наука і суспільство», який висвітлював актуальні проблеми розвитку різних галузей знань та культурного життя та мав різнопланові рубрики з науково-популярних питань.

Геральдичні розвідки В. Румянцевої, попри невеликий об'єм, містять концентровану інформацію про символи багатьох українських міст; зокрема увага була приділена гербам Києва, Львова та Чернігова [234, 235, 237]. Дослідницьким матеріалом для статей автора часто слугувала тематична спрямованість зображень на гербах. Фактично, це була одна із перших спроб виокремити певні художні образи в символах і виділити їх в окрему групу за зовнішньою образотворчою та внутрішньою смисловою ознаками. В. Румянцева виділила наступні тематичні групи для гербів українських міст: архітектурні мотиви; атрибути козацької символіки; флора і фауна; предмети повсякденного попиту.

Джерелом для дослідницької роботи В. Румянцевої слугували герби, які були затверджені за радянської доби, тому актуальність та значення досліджень вченої на сьогодні значно знизилась. Проте у вітчизняній геральдиці зберігся цілий блок символів, створених до початку 90-х рр., які не втратили свого значення і використовуються на сучасному етапі.

Нова геральдична система почала формуватися в Україні із здобуттям незалежності. Різноманітність символів в геральдиці міст України подав у своїй роботі «Міські та містечкові герби України» В. Панченко [203]. Автор зупинився переважно на тематиці «історичних» гербів українських міст, менше уваги приділено аналізу сучасних тенденцій у виборі геральдичних зображень для символіки міст.

Аналізуючи сучасні знаки на муніципальних та територіальних гербах, можна дещо розширити загальноприйнятий поділ негеральдичних фігур.

- Природні фігури:
 - зображення тварин (фауна);
 - зображення рослин (флора);
 - антропоморфні зображення (зображення людей (частин людських тіл): реальні, легендарні, символічні);
 - астральна символіка (сонце, зорі та ін.);
 - зображення інших природних об'єктів (гори, ріки та ін.);
- Штучні фігури:
 - споруди (оборонні, цивільні, культові);
 - зображення предметів побуту (народного, промислового);
 - зображення зброї, клейнодів та інших військових атрибутів;
 - елементи орнаменталістики;
- Релігійна символіка:
 - патронажні символи (зображення святих-покровителів);
 - християнські символи: хрест, півмісяць;
- Шляхетська символіка;
- Зображення фантастичних істот;
- «Промовисті» герби та сигли.

Представлена схема не є остаточною, вона є лише спробою упорядкувати величезний масив різноманітних зображень, що представлені на гербах. Водночас схема є компромісною та умовною, тобто включає в себе

різні підходи до поділу фігур. Складності додає той факт, що певні зображення мають подвійний символічний зміст та інформативне навантаження, особливо, коли це стосується прикладів трансформації родової геральдики в муніципальну. Водночас, в історіографії зустрічаються відмінні думки стосовно поділу негеральдичних фігур, де за основу взято не саме зображення, а зміст [220]. Прикладом може слугувати цілий комплекс релігійної символіки, яка, на думку Є. Максименко, включає в себе зображення хрестів, християнських святих, зображення культових споруд чи їх частин [159]. В даному випадку ми нашоувхуємося на досить невизначену ситуацію щодо значення та трактування зображень на гербі. Українська геральдика включає в себе чимало зображень, які могли втратити першопочаткове значення і набути нового, в цьому і полягає проблема інтерпретації та віднесення зображень до тієї чи іншої групи. Виокремлення зображень за зовнішньою ознакою також не позбавлене певних вад, через відсутність аналізу смислового значення зображень.

З історіографічної точки зору кожна з представлених груп зображень вивчена не рівномірно. Дослідники частіше звертали увагу на яскраві символи, що мають глибинну історію, структуру, оповиті легендами. Цим важко дорікнути, адже гербові зображення обиралися не випадково і несли на собі відбиток суспільного сприйняття та моралі. Помітний внесок у розробку та дослідження груп представлених зображень зробили А. Гречило, І. Сварник, Ю. Савчук, О. Однороженко, М. Стародубцев, О. Філіппов, Є. Максименко та ін.

Природні зображення на гербах мають давні традиції та є одними із найдавніших. Вони є зручними для ідентифікації з-поміж інших фігур через їх різноманітність, форму та смислове наповнення. Прикладом можуть слугувати зображення тварин та рослин на гербах численних міст. Часто появу відповідних символів пов'язують з давніми тотемічними уявленнями, які пізніше трансформувалися у символ-образ. Подібна трансформація

розкривається у дослідженнях українського бестіарію (звірослову), своєрідного жанру середньовічної літератури, який досліджує О. Сліпушко. У роботі, присвяченій національному українському характеру, суспільній моралі і духовності автор наводить наступну схему трансформації образу: архетип→міф→символ→емблема [249, с. 9]. Дослідження світоглядних образів в мисленні людини пов'язане з міждисциплінарним підходом, що вимагає літературознавчих, міфологічних, фольклористичних та геральдичних підступів [70].

Характерні риси середньовічного мислення та світогляду подає тогочасний спосіб міркувань про речі через аналогію, що наближається до художнього мислення образами і вираження переконань символами. Образи тварин різного роду виступають репрезентантами неповторного суспільного образу мислення у конкретній історичній епосі [249, с. 11].

У своєму історико-літературознавчому дослідженні О. Сліпушко поділяє всю сукупність образів про тварин на кілька груп за різними критеріями: за першим поділом (природною ознакою) поділяє на – звірів, птахів, риб, плазунів, комах, земноводних, фантастичних тварин та перевертнів; за смисловою ознакою світоглядні образи тварин поділяються на – звірині тотеми і культу, євхаристичні (християнські, релігійні), військово-геральдичні, метаморфозні образи, заложні тварини, персонажі байок [249, с. 11].

Причина поширення тваринних знаків в геральдиці може ховатися у певному мотиві перетворення, символічної метаморфози у світі природи і перенесення характерних рис з тваринного на людський світ, і навпаки. Як відзначає Я. Іщенко, зображення диких тварин відповідали притаманним їм природним якостям, тобто говорили у свій спосіб про силу, могутність, пильність, рішучість, а то й шляхетність. А от свійські тварини, образи яких потрапили до гербів, часто символізували готовність прислужитися людям, або ж відображали напрям господарських занять громади чи вказували на

значну поширеність тварин у регіоні. Серед найбільш поширених зображень тварин можна зустріти лева, вовка, ведмедя, оленя, козла, бобра, білку, ховраха; серед птахів – орла, сокола, лебедя, журавля, голуба, галку, деякі види риб, плазунів та комах [135].

На думку В. Панченка, вибір орнітологічних мотивів для гербів міст може мати декілька причин: деякі з цих гербів мали символічне значення (так, орел традиційно виступав у геральдиці як алегорія влади, величі; голуб – духу; лелека – пильності); деякі просто відбивали особливості тваринного світу околиць міста. У відомій на сьогодні геральдичній спадщині міст України є понад 20 випадків зображення птахів. Емблематика зводиться до використання малюнків лише вісьмох з них (галки, голуба, гуски, дрофи, лебедя, лелеки, орла та сокола). Зображення птахів у старовинних гербах міст України мають своє особливе символічне значення і свою цікаву історію [204]. На сьогодні понад 90 гербів міст носять на собі зображення тваринного світу, що підтверджує певну зацікавленість в цих образах у творців емблем [135].

Зображення тварин зустрічаємо не тільки на територіальних та міських гербах, чимала їх кількість присутня на офіційних символах держав. Науково-популярна праця біолога за фахом К. Наріжного [170] розкриває з історико-біологічної сторони емблеми багатьох держав, які обрали для себе символіку світу природи.

Образи українського бестіарію не завжди збігаються із загальноєвропейською практикою, хоча мають чимало спільних рис на фоні християнських образів. Зокрема, це ставлення до зображень змій (драконів), які мають негативне забарвлення та здебільшого асоціюються з нечистими силами. Проте в країнах Сходу змій (дракон) може бути уособленням вселенської мудрості [167]. Найчастіше змій в українській геральдиці зображується із християнськими святими, які його перемагають, символізуючи перемогу добра. Насамперед йдеться про св. Михаїла та св.

Юрія (Георгія), які в християнській традиції іконографії вражають списом нечестивого. Образ змія виник за часів татаро-монгольської навали, і набув смислового значення у свідомості людей тієї доби [99].

Рослинна символіка на гербах має схоже походження із тваринною, її витоки можна шукати з початку використання самих міських гербів. Звичним мотивом зображення рослинної символіки є відображення традиційних землеробських та ремісничих занять та промислів, що були поширені в практиці населення. Наприклад, елементи зображень винограду (лози, грона, листя) прийшли із країн Середземномор'я, Чорномор'я та Близького Сходу. Проте поява гербів у Європі та східнослов'янських землях звичайно мають загальні закономірності, та все ж особливий відбиток на їх знаковій системі справили певні відмінності, зумовлені специфікою та своєрідністю історичного розвитку земель [131].

У геральдиці використовують різні рослини: як цілісно, так і їх частини (листя, плоди, квіти). Деревя зображуються із ознаками свого виду, задля полегшення їх ідентифікації. Деревя можуть бути зображені повністю, тобто від кореню до верхівки, і в таких випадках називаються «вирвані» (особливо частий і почесний вид зображення дерев в гербах), або частинами – стовбур повністю з листям і плодами, стовбур без листків, стовбур без гілок або частково зрубаний, гілки окремо, пеньки з корінням або без нього. Кожне з цих зображень має своє смислове насичення. Листя дерев зображене окремо, має велике значення в емблематиці, оскільки воно краще, ніж ціле дерево, може конкретно вказати на його видову приналежність, отже влучніше розкрити зміст емблеми [210, с. 140].

У територіальних та муніципальних гербах знайшли своє відображення дерева (береза, бук, вишня, сосна, дуб), виноград (листя, грона, лоза), горіхи, кукурудза, навіть екзотичні – пальма та маслина, або просто – зелена трава.

Особливу роль у зображенні рослин, які також поділяються на умовні групи за біологічною ознакою, займають злакові. В основному це зображення

пшениці, жита, ячменю, овесу та рису. Одним з перших на подібні зображення та їх специфіку звернув увагу М. Стародубцев [260]. У статті автора вперше здійснено вдалу спробу дослідити особливості передачі в гербах зображення злакових рослин, які досить часто зустрічаємо на гербах поселень та регіонів, які спеціалізуються на сільському господарстві та вирощуванні подібних рослин. Статтю проілюстровано чорно-білими зображеннями. Робота має винятково практичне значення, оскільки слугує як посібник при створенні сучасних гербів, адже автор мав досвід дослідження вітчизняних та зарубіжних джерел. На сучасному етапі герботворення зображення злакових рослин частіше зустрічається на гербах сіл та селищ, адже вони мають більш тісний зв'язок із землеробською практикою.

Передача ідей в алегоричній формі спричинює появу на гербах специфічних зображень, деякі з яких мають легендарне походження, або історичний ґрунт. Серед найбільш поширених мотивів у зображенні людей на гербах можна виділити декілька: козак із самопалом (видозмінені форми герба Війська Запорозького), вершник на коні (символ, подібний до історичного гербу «Погоня»), зображення легендарних, або історичних осіб.

Символ козака із самопалом має цілком зрозуміле походження, він зустрічається переважно в тому регіоні України, де безпосередньо творилася козацька історія. Герб Війська Запорозького має самобутню історію створення та зображальну традицію. Історіографія дослідження згаданого знаку налічує десятки публікацій, серед яких роботи П. Саса [240], О. Однороженка [180], І. Ситого [316], В. Гавриленка [69] та ін. Щоправда, їхні розвідки стосувалися тематики козацької сфрагістики, але це не зменшує їхнього значення і для геральдичних досліджень. Появу ж емблеми козацької держави на міських та територіальних гербах можна пов'язати із необхідністю збереження звичаєвих традицій та славної історії регіону. Принагідно зазначимо, що зображення козака із самопалом зустрічаються на всіх рівнях територіальної та муніципальної геральдики: герби областей

(Дніпропетровської та Запорізької області), міст (герб м. Черкаси), сіл (герб С. Роїща Чернігівської області).

На думку О. Однороженка, символ козака із мушкетом, що пізніше трансформувався у державний герб Війська Запорозького має більш давнє і глибше походження. Автор наводить факт, що до утворення Козацької держави в ролі земельного герба центрально-українських (наддніпрянських) земель постійно виступає образ воїна. Спочатку це був ангел зі списом або мечем, згодом – вершник із списом. Образ козака лише продовжує традицію попередньої доби [308, с. 67]. Також автор наводить ще один факт, який також необхідно взяти до уваги при дослідженні зображення державного герба Війська Запорозького. На гербі козак обернений в лівий бік, що заборонено геральдичними правилами, за якими всі живі істоти мають бути повернуті праворуч. Виключенням з цього правила є лише зображення святих, яких можна було подавати оберненими вліво. З вище зазначеного О. Однороженко робить висновок, що образ козака в тогочасній Україні міг, до певної міри, сприйматися як священний, оскільки уособлював священну функцію козацтва, покликаною обороняти та захищати власну країну. З огляду на це, паралелі з попередніми наддніпрянськими гербами (ангелом, вершником, св. Юрієм) стають ще більш ймовірними [308, с. 67].

Традиційний литовський герб «Погоня» зустрічається і в українській геральдиці. Поява цього знаку на міських гербах завдячує родовій геральдиці. Відомий випадок використання «Погоні литовської» - родового герба Гедиміновичів у гербі смт. Любар (районний центр Житомирської обл.), яке названо на честь князя Любарта, останнього правителя об'єднаного Галицько-Волинського князівства [81, с. 111]. Подібний знак зустрічаємо на гербі м. Ізяслав (Хмельницької обл.), де вершник зображений у відкритих воротах замку із трьома вежами [122]. Вивченню використання та поширення руського (зображення св. Юрія на коні) і литовського варіанту герба «Погоня», так як і «Погонею руською» користувалися князі Коріатовичі, які

були литовського походження, а «Погонею литовською» (в різних варіаціях), могли користуватися князі руського походження [221].

Українська міська геральдика знає і інші приклади зображення людей на гербах, причини їх появи можуть бути різні: від оборонного значення у формі зображеного ратника (герб м. Канева Черкаської обл.) до мирної хліборобської праці (герб м. Шпола Черкаської обл.), або легендарного походження (герб м. Сміла, Черкаської обл.) [171]. Найбільш персоніфікованою виявилась геральдика центральних і південних областей. Причини цього явища імовірно криються у світогляді та сприйнятті суспільством ролі особистості в історичних процесах. Якщо в одному випадку населення вважало, що захист території можна покласти на міцні мури та товсті стіни міст, то в іншому – на плечі воїнів, які захищають землю із зброєю в руках на полі бою, що засвідчено і на гербах.

Серед найбільш впізнаваних геральдичних знаків козацької доби, які дійшли до наших днів на міських гербах є зображення людського серця, але не в значенні частини тіла, а як символу любові, причому переважно християнської, мужності, що була характерна для геральдики козацької доби [312, с. 88].

Сприйняття зоряного неба та небесних світил у свідомості людей від первісного стану пов'язане з ореолом певної незвіданості та містичності. Астральна символіка на гербах українських міст має значне поширення та широкий спектр значення. Зображуючи сонце, зорі на гербах можна передати різні ідеї історико-філософського чи релігійного змісту. В одному випадку зорі можуть символізувати вічність відродження поселення з попелу [84, с. 25], в іншому – Чумацький шлях та поселення, які історично відносились до одного адміністративного центру (як приклад – смт. Веселе Запорізької обл.) [81, с. 44]; в поєднанні із християнськими символами – зірка із подвійним хрестом є символом духовного відродження, означає світло і життя, як на гербі Богданівки (Київської обл.) [81, с. 34]. Небесні світила у поєднанні з

іншими геральдичними знаками носять відмінні символічні забарвлення; так, у поєднанні з хрестом місяць і зорі можуть означати перемогу православного світу над магометанами, що здавна вели боротьбу на території України.

Зображення небесних світил на гербах відповідає європейській традиції та підпорядковується загальноприйнятим нормам і правилам геральдики, але тлумачення того чи іншого знаку на українському ґрунті дещо відрізняється. Популярність названих зображень також зумовлена поширеністю відповідних сюжетів в народній творчості та поза геральдичної символіки. Небесні тіла в символіці індо-європейських народів виступали універсальними символами світла, вічності, оновлення, безсмертя та перемоги світла над темрявою, силами добра над силами зла [308, с. 133].

Одним із найбільш відомих геральдичних знаків астрального типу вважається подільське сонце. Зображення знаку має чимало антропологічних рис, але в основі його лежить солярний знак. Значення цього символу та його походження до кінця не відомі, хоча автори роблять спроби вивести його витоки від первинних релігійних вірувань, що певною мірою підтверджується археологічними матеріалами. Перша писемна згадка про Сонце, як територіальний символ Подільської землі, припадає на початок XV ст., зокрема у хроніці Яна Длугоша [278]. Дослідник історії та геральдики Поділля Ю. Савчук наводить свої роздуми стосовно історичного знаку: фактологічний матеріал дає змогу прослідкувати зміну зображення емблеми протягом кількох століть. Сталими виявилися кількість променів (шістнадцять) та їх зображення хвилястими та прямими лініями (хвилясті символізують промені вогню), розміщення сонця в центрі щита (таке положення в геральдиці визначається як полуденне й символізує досконалість, розквіт). Автор не погоджується з спрощеними твердженнями дослідників геральдики Поділля, такими як М. Симашкевич, А. Гречило, М. Сошин стосовно того, що ж може означати зображення Сонця. Сам же Ю. Савчук виводить появу специфічної емблеми від давніх знаків, які

поступово еволюціонували та ускладнювались та були покликані вирізнити територію та її мешканців з-поміж інших. Подібні солярні знаки також можна зустріти на території сусідньої Польщі, щоправда і там не можуть внести остаточну ясність стосовно походження та значення герба [239, с. 32].

Природні об'єкти часто зустрічаються на геральдичних зображеннях з огляду на можливість передачі особливостей поселення чи регіону за допомогою нанесення своєрідних природних особливостей місцевості. Зокрема, це стосується зображення рослин (різних порід дерев), тварин (особливо диких), водойм (річок, озер). Подібні герби покликані передати природне багатство краю та своєрідність населеного пункту.

Особливу групу гербових зображень становлять «промовисті» (гласні) герби, які через своє зображення передають назву самого населеного пункту. «Промовисті» герби найтісніше пов'язані з традиційним народним світобаченням, водночас вони є однією із найбільших груп символів, що зустрічаються в українській геральдиці [203, с. 28]. До таких «промовистих» гербів відносять герби Стародуба (нині Брянська обл. Російська Федерація), Сосниця (Чернігівська обл.), Березна (Чернігівська обл.), Буск (Львівська обл.), Вовчанськ (Харківська обл.), Лебедин (Сумська обл.) тощо [228]. Знаки на згаданих гербах передають назву міста, але передають їх за допомогою зображень, які відносяться до інших груп (таких як рослинні, або тваринні). Тому бажання закріпити назву міста в його гербі можна вважати своєрідною особливістю згаданих символів. В історіографії подібні знаки трактуються як такі, що практично не потребують пояснення, вони говорять самі за себе.

На противагу природним фігурам на гербах зустрічається значна кількість штучних фігур (умовна назва для об'єктів, що з'явилися в результаті праці людини по перетворенню природи). Вони зустрічаються на гербах поряд із іншими зображеннями і мають велику кількість варіантів.

До однієї з найяскравіших груп штучних зображень відносять символи споруд у різних формах та з різним призначенням (оборонні, цивільні,

культові). Традиція нанесення подібних елементів на герби має західноєвропейське коріння, але набуло значного поширення на українських теренах. Споруди оборонного значення знайшли своє висвітлення в роботі А. Гречила та І. Сварника [95], автори приходять до думки, що зображення міських укріплень – один із найпоширеніших мотивів міських гербів, характерних для усіх етапів їхнього існування. Передовсім вони символізують місто (давній «город») як надійно захищене велике поселення людей й уособлюють його самоврядування, незалежність і силу. Часто зображення герба є ремінісценцією реальних споруд. Порівняння усіх збережених гербів і печаток великих міст дає змогу скласти уявлення про перебудову міських укріплень, зміну архітектурного стилю. Чимало обласних центрів обрали для свого герба символіку оборонних споруд, щоправда в поєднанні з іншими знаками, а саме Івано-Франківськ, Львів, Житомир, Рівне, Херсон, Тернопіль, Чернівці.

До деяких оборонних споруд пізнього середньовіччя належать і культові будівлі. І якщо церкви, костіоли та монастирі будували у вигляді фортець від часу запровадження християнства, то синагоги становлять окрему сторінку у вивченні фортифікаційних систем, зокрема міст-фортець XVI-XVII ст. Необхідність поєднання у будівництві оборонних і культових споруд впливала із логіки людського життя, а саме захисту молитвою, щоправда, за міцними мурами.

Тематика зображень оборонних і культових споруд знаходить висвітлення у роботах Я. Іщенко [128, 129]. Культові споруди виступають як знакові центри духовної культури, міцності віри громад різних віросповідань. Найпоширенішими серед них є православні християнські храми, що, зокрема, ставали осередками розвитку шкільництва, освіти, писемності, літочислення, мистецтва, зокрема іконопису. Автор пов'язує появу символів храмів на гербах та печатках міст із прагненням міських громад засвідчити свою релігійну приналежність, а також повагу і шанобливе ставлення до патронів,

в ім'я яких було зведено дані споруди. До наших днів історичні герби донесли відомості про існування у містах церкви (деякі храми продовжили свою історію і до наших днів) й навіть каплиці, що були зведених на честь шанованих святих і патронів міст.

Згідно дослідження Я. Іщенко, зображення храмів у гербах – характерне явище західноукраїнських земель. Так, три герби з відтворенням храмів наявні у сучасній Тернопільській області, два – у Львівській, одна у Хмельницькій, два – у Закарпатській, по одному – у Рівненській та Київській областях. Єдиний приклад відтворення мусульманського храму – то зображення на проекті герба міста Бахчисарая (XIX ст.) – колишньої столиці кримських ханів (Автономна республіка Крим).

Дослідження зображень споруд на гербах далеке від свого завершення, адже за кожним із них стоїть не тільки історія самого герба, а й історія споруди, що може мати глибоке коріння. Якщо споруди відносяться до монументальних творів людства і їх безпосереднє існування можна довести за допомогою історичних, краєзнавчих та археологічних досліджень, то із зображеннями предметів народного побуту на гербах ситуація набагато складніша. У своїй статті Я. Іщенко [127] пов'язує появу на гербах предметів народного побуту із намаганням мешканців поселень відобразити сільськогосподарські та промислові заняття, які спричинили до виникнення міста, або сприяли його зміцненню та розвитку.

Значний спадок зображень промислового побуту на гербах залишила по собі радянська епоха; значна кількість гербів не була замінена на нові в період незалежності, хоча в деяких випадках цього не потрібно було робити. Елементи подібних зображень мали право на життя і формували новий тип геральдики, особливо це стосувалося нових поселень, які з'являлися в цю добу.

Предмети сільського, домашнього, духовного, промислового побуту, закарбовані в міських знаках здатні не тільки вказати основні напрями

розвитку тогочасної економіки України, народження нових галузей промисловості, але й донести інформацію про традиційні заняття мешканців міст, відбиваючи у найменших подробицях їх знаряддя праці.

У своїй роботі І. Калмакан і М. Ємельянов вносять важливе уточнення в розуміння нанесення штучних предметів на поле щита. При всій необмеженості штучних предметів деякі з них, які найбільш часто зустрічаються на гербах, набули традиційних форм і положень. Зображуються вони у своєму незмінному вигляді, а фігури, які рідше зустрічаються на гербах можуть мати довільний вигляд. За спостереженнями вчених, для штучних фігур застосовуються тинктури, близькі за тональністю до їх натуральних кольорів, або ж сам натуральний колір як такий [143, с. 44].

Предмети народного побуту можна віднести до «мирного» життя та праці, які знайшли свої відображення в гербах. Українська історія знає чимало звияжних сторінок, які не могли не знайти свого відображення у символах. Як зазначає Н. Бабкова [56], герб – це не лише офіційно затверджена й історично обумовлена візитівка конкретної території, але й національний знак, що відображає історичні, культурні, релігійні чи світоглядні традиції народу. Для українців звияжною сторінкою історії являється козацька доба, яка залишила своє відображення і на міських та територіальних символах. Щоправда, у процесі затвердження символіки подекуди виникає питання доцільності подібного кроку, тому в цьому питанні намагається пролити світло Н. Бабкова.

За твердженням О. Однороженка, козацька земельна геральдика і сфрагістика, за деякими винятками, мала доволі однорідну ідейну спрямованість. Характер символіки, яка була присутня на гербах, свідчить про її міліарну ідею, а разом з тим і про повне домінування військового аспекту в суспільно-політичному житті козацької держави та світогляді українського народу [308, с. 129].

Серед найбільш вживаних козацьких символів найчастіше зустрічається козацька зброя та клейноди. Подібними знаками автори геральдичних проектів намагалися увіковічнити славне минуле місцевості у національно-визвольній боротьбі та у воєнній історії [213]. Зображення символів українського козацтва на територіальних та муніципальних гербах характерне для тих місцевостей, що виникли за часів козацтва чи пов'язані з діяльністю того чи іншого козацького ватажка. За підрахунками автора, найбільша кількість зображень атрибутів козацької влади характерна для Київської, Полтавської, Вінницької, Чернігівської областей, значно менше – для Дніпропетровської, Житомирської, Миколаївської, Черкаської, Сумської, Кіровоградської та Рівненської.

Використання такої символіки в міській геральдиці є віддзеркаленням самої державної моделі Війська Запорозького, а згодом і Гетьманщини із яскраво вираженим військовим началом та сильною військово-цивільною владою [312, с. 94].

На думку В. Панченка, козацький варіант зображення зброї дещо відрізнявся від загальноприйнятої європейської традиції, де положення зброї мало своє символічне значення (зброя вістрям догори – символ готовності до бою, зброя вістрям убік – символ перемир'я, зброя вістрям донизу – символ покори). Однак на міську геральдику Гетьманщини ця традиція не поширювалась, оскільки зображення зброї на міських печатках цього ряду має різноманітні положення, не зумовлені конкретним символічним значенням [312, с. 95].

Елементи національної орнаменталістики мають переважно допоміжний характер і покликані підкреслити традиції та звичаї мешканців. Орнамент іноді може бути нанесений на одяг головних фігур щита, як приклад – герб м. Сміла, де на гербі зображена дівчина в зеленому полі у срібному вбранні з орнаментом у полі сукні, золотою косою і червоною пов'язкою на голові. Вона ламає над головою чорну стрілу. У базі —

срібна стіна городища з чорними швами [171]. Також орнамент може використовуватись як позащитовий елемент, як на гербі м. Богуслава, де щит оздоблений золотим картушем, який вінчає срібна кам'яна корона з трьома зубцями. В картуш в нижній частині вміщений білий рушник з червоним декоративно-тканним богуславським орнаментом, що є символом традиційних народних промислів міста [321].

Опубліковано чимало праць, які безпосередньо висвітлюють історію того чи іншого герба міста, який носить на собі символ покровителя: Києва, Мукачева, Івано-Франківська та ін. Менше зустрічаються роботи, які висвітлюють поширення патронажних символів на певній території, до таких робіт можна віднести доробок Є. Максименко, що висвітлює релігійну символіку в муніципальних гербах Донбасу [159]. Оскільки патронажні символи являються особливими негеральдичними фігурами релігійного змісту і несуть на собі умовно захисну функцію, в історіографії їх відносять до окремого виду гербових знаків. До цього виду символів належать зображення усіх святих-покровителів українських міст [212]. Символіка із зображеннями святих має глибокий релігійний та моральний зміст. Чесноти, якими наділені святі, мусять бути прикладом для мешканців міста.

Герби з патронажними символами досить поширені в міській геральдиці Західної і Східної Європи. Патронажні символи в однаковій мірі використовувалися в католицькій та православній вірі. На гербах українських населених пунктів зустрічаються і православні, і католицькі святі; це пов'язано з історією кожного населеного пункту окремо. У європейській традиції склалася практика нанесення святого та його символу: св. Георгій (Юрій) тримає християнського списа; св. Миколай – книгу (Біблію) тощо [205, с. 31].

Герби столиць Східної Європи носять символи святих покровителів: Київ має герб із Архангелом Михаїлом, Мінськ – із Богородицею, Москва – із св. Юрієм. Цікаво, що і герб Вільнюса має символ св. Христофора. Столиці

України, Білорусі та Росії мають герби із зображенням православних святих, а Литви – католицького. Така ситуація обумовлена релігійними мотивами. Русь споконвічно була православною, що успадкувалося впродовж наступних поколінь. Велике князівство Литовське та Московія також були переважно православні. Територія сучасної Литви відчувала досить сильний вплив католицької віри, яка остаточно утвердилася в часи Речі Посполитої. Загалом, з'ясування спільного та відмінного у геральдиці згаданих столиць потребує додаткового вивчення [221].

Виразним прикладом використання патронажної символіки є герб м. Києва. Ряд інших міст Київської області також використовують елементи давнього гербу київського воєводства. Герб м. Василькова має вигляд двокольорового щита, у верхньому синьому полі Архангел Михаїл у срібному обладунку і червоному плащі, із щитом і вогненным мечем, у нижньому червоному – на зеленій горі золота церква. В даному випадку церква є символом самого міста, а Архангел – віддзеркалює приналежність до Київської губернії, а тепер – області. Герб був затверджений 1993 р. [81, с. 39]. Нині місто являється сателітом столиці і не пориває свого зв'язку з нею навіть у використанні символіки.

Проте не тільки міста приймають подібну до Києва символіку, а і менші населені пункти, наприклад, селище Броварського району Київської області Велика Димерка, яка на своєму гербі також має зображення Архангела. Символи селища – герб і прапор, були затверджені в 1998 р. [81, с. 40]. Подібним чином з'явився сучасний герб Овруча, районного центру Житомирської області. Місто свого часу також відносилось до Київської губернії і його герб із Архістратигом Михаїлом повною мірою про це свідчить.

Географія використання образу Архангела Михаїла достатньо широка, хоча переважають все-таки історичні області України, які знаходяться на заході та півночі нашої країни. З цієї плеяди виділяється м. Гадяч

Полтавської області. Воно відоме як місто козацької слави, зображення Архангела зустрічається на печатках міста з початку XVIII ст. Покровительство Михаїла затверджено в часи незалежності, пізніше зображення герба було дещо змінено [222]. Скоріше за все подібна географія символів пояснюється переважаючим українським населенням, яке певною мірою користувалось давньоруськими геральдичними символами. Герби багатьох міст з'являлись в козацьку епоху, або ще раніше, що підкреслює спадковість традиції використання символів. Прикладом є герб міста Клевань Рівненської області: опис герба цього стародавнього містечка зберігся на привілеї на Магдебурзьке право, виданому Королем Яном II Казимиром у 1654 р., де зазначалося, що місту «дозволялося мати печатку з зображенням Святого Михаїла, котрою в усіяких потребах місто печатуватися має». Очевидно, що герб Клевані – типовий приклад патрональної символіки [222]. Тут також можна побачити ту саму особливість литовського та польського герботворення, за якої затверджувалося зображення місцевого герба, а не створювалося нове.

Потрібно наголосити, що в певних випадках герб з Архангелом Михаїлом не має такої давньої історії, хоча святий шанувався громадою міста як покровитель та заступник. Саме так сталося із гербом Івано-Франківська. Деякий час тривала дискусія стосовно символіки міста. 1990 р. був оголошений конкурс на герб міста, до нього залучилося чимало науковців-дослідників, краєзнавців та аматорів. Почалося дослідження давніх гербів міста. Серед групи представлених проектів виділявся проект художника Івана Марчука. Дослідник консультувався з письменниками, науковцями, краєзнавцями, членами Українського геральдичного товариства і враховуючи усі історичні реалії, запропонував своє бачення герба, що базується на ідеї використання образу Архангела як допоміжного символу, поміщеного у відкритих воротах зображеної на гербі фортеці. Підставою для такого вибору послужило віднайдення у Львівському архіві рисунка флюгера

станіславської ратуші, на якому виднівся силует архангела Михаїла. Письмове підтвердження існування зображення Архістратиґа Михаїла на ратуші вежі було виявлено ще в книзі вірменського історика Садока Баронча «Памятки міста Станіслава» і в щорічнику «Календар загальний святковий на 1871 рік» (Краків, 1870). В останньому на другій сторінці зазначалося, що «ця емблема на ратуші мала служити рицарству за штандарт проти бусурманства...» У 1825 р., коли буревій скинув флігель на землю, купол ратушної вежі було увінчано австрійським орлом [283, с. 62].

Громада Івано-Франківська здавна використовувала та шанувала символ св. Михаїла, але не в якості герба. Проте вже 1 грудня 1993 р. проект І. Марчука було затверджено рішенням міськради. Але після тривалих консультацій з фахівцями Українського геральдичного товариства, основний геральдичний символ було переглянуто. У новій редакції міську символіку було затверджено 17 лютого 1995 р. Герб міста Івано-Франківська нині має наступний вигляд: на блакитному гербовому полі у ренесансному щиті, окантованому золотою смужкою, зображений потужний фортечний мур з тесаного каменю кольору пісковика з трьома бланкованими вежами, в кожній з яких по одній бійниці. Арка воріт акцентована рустованим архівольтом. Вгорі над брамою та на баштах — по два вікна. В абрисах відчиненої брами на блакитному тлі у білих шатах бачимо архангела Михаїла, який тримає в правій руці нахилений меч, а лівою опирається на щит золотої барви. Герб увінчаний міською короною [111]. Цікаво, що селище із дуже схожою назвою, Івано-Франкове, Яворівського району Львівської області, також має на своєму гербі зображення Архангела, але вже як головної фігури.

Чимало інших населених пунктів Львівської області використовують схожі зображення Архангела, такі як м. Сколе, Воля-Висоцька (село Жовківського району), Тартаків (село Сокальського району). Практично всі вони мають подібні геральдичні елементи у зображенні герба.

Потреба у покровительстві вищих сил має під собою психолого-релігійний підґрунт. В умовах постійної ворожнечі із сусідніми країнами, постійних набігів, повстань, катаклізмів, люди шукали допомоги вищих сил. Це знаходило своє вираження у символіці міст. Адже саме міста ставали опорними та захисними пунктами для місцевого населення. Від міцності стін та духу мешканців залежало життя цілої округи.

Міська геральдика – не єдиний приклад використання образу Архангела Михаїла; історія України має чимало подібних зображень, зокрема в емблематиці. У 1911 р. на з'їзді українських просвітницько-спортивних товариств «Січ» і «Сокіл» на зворотній стороні прапора зображався Архістратиг Михаїл на червоному полі. 8 серпня 1914 р. на прапорі українських січових стрільців затверджено зображення архістратига Михаїла з мечем в одній руці і щитом із левом – в іншій [222].

Присутній образ Архангела Михаїла і в нумізматичних пам'ятках. Так, зображення архангела зустрічаються на монетах часів Київської Русі, щоправда випадки це поодинокі. В сучасних умовах Національний Банк України намагається виправити цю ситуацію, у 2013 р. він випустив срібну монету вагою одна унція (31,1 г.), на аверсі якої розміщено: угорі малий Державний Герб України та напис півколом НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ; у центрі у восьмикутному картуші на щиті зображено емблему Національного банку України - алегоричні фігури грифонів, між якими гривня - грошово-вагова одиниця Київської Русі, яка сукупно символізує охорону і примноження золотого запасу держави. Крім того, на аверсі розміщено номінал монети, рік карбування та позначення металу, його проби і маси в чистоті. На реверсі монети зображено Архістратига Михаїла [221]. Ці монети набули широкої популярності і були реалізовані у великій кількості.

Географію поширення патронажних символів загалом можна окреслити західними, північними та центральними регіонами. Ці регіони

України мають давню християнську традицію. Хоча є винятки, зокрема герб міста Інкерману (АРК), на якому зображений св. Климент. Символіка міста була затверджена рішенням міської ради 2004 р., де святий зображений у срібному одязі та прив'язаний до якоря. Присутність на гербі святого не випадкова, це пов'язано з легендою про Климента – четвертого Папи Римського, який у I ст. н. е. був зісланий у Крим, що тоді був околицею імперії. Пізніші передання свідчать про те, що святий був прив'язаний до якоря та втоплений [334].

Християнські святі можуть зображуватися разом із певними іконографічними атрибутами, що певною мірою полегшує ідентифікацію зображень. До таких елементів можна додати ключ – символ св. Петра, лілію св. Йосифа, митру й жезли св. Миколая [203, с. 26].

Серед найбільш популярних гербових фігур в українській геральдиці можна виділити зображення хреста у всіх його варіаціях. У відповідності до традиційних засад геральдики хрест витлумачується як усталений символ християнської віри, а також мужності, хоробрості, сили духу в обороні цієї віри [312, с. 83]. Серед найбільш поширених варіантів хрестів можна назвати грецький, латинський, візантійський, слов'янський, патріарший, лицарський, або кавалерійський. На думку В. Панченка, в українській геральдиці хрест дещо трансформувався із емблеми суто релігійної ще й у емблему лицарства. З лицарством пов'язана така модифікація хреста, як кавалерійський або лицарський хрест, що має вигляд чотирикінцевого хреста з розширеними й усіченими кінцями [312, с. 84].

На міських та територіальних гербах, що мають козацьке коріння, хрест зачасту зустрічається у комбінації із півмісяцем, який переважно обернений рогами догори. Витоки та етимологія цього знаку до кінця не з'ясовані, але вони мають давню історію та, можливо, дохристиянське походження [168]. На цьому наголошує упорядник видання «Хрест із півмісяцем – вічні символи» В. Мойсеєнко. В його роботі прослідковано

історію символів із дохристиянських часів в різних культурах, особливу увагу приділено народам і державам, які мали зв'язок із Україною. В.Панченко, наводячи думки інших вчених, зокрема Д. Яворницького, наголошує на тому, що хрест із півмісяцем є відображенням символічної перемоги християнської віри над ісламом. Хрест, як геральдичний знак, може зустрічатися у сполученні з різними символами, такими як небесні світила, зброя, серце.

Родова та земельна геральдика в часи Середньовіччя була тісно переплетена і мала чимало спільних рис. Оскільки герби виступали майновими знаками та спадковості, вони могли бути поширені на поселення, які перебували у власності шляхтича. Практика трансформації гербів власників міст чи територій у міські та територіальні герби відповідно, була досить поширеною. Подібні знаки часто важко віднести до одної із запропонованих вище груп, адже вони мають своєрідне походження. Подібна ситуація була поширена на західних і північних областях, які перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Зображення гербів із символами власників могли мати кілька варіантів: 1) у незмінному вигляді; 2) у сполученні із традиційними символами міста (фортеця, вежа, мур тощо); 3) у сполученні із територіальною емблемою краю; 4) у сполученні із гербом давнішого власника міста [203, с. 38]. Серед найбільш поширених родових гербів, які перейшли в розряд міських, можна назвати «пиляву», «леліву», «корибут» тощо. Іноді вони виступали у сполученні з традиційними символами міста (фортецею, вежею тощо), образами святих покровителів, або ж гербами давніших власників. Автори видання «Міська геральдика Тернопільщини» О. Клименко і Б. Хаврівський доходять висновку, що у ранньогеральдичний період переважна більшість міст Галичини і Волині перебували у приватній власності, тому їх гербами найчастіше ставали герби їх засновників. При наданні тому чи іншому місту самоврядування герб міг змінитися [146, с. 68]. За твердженням І. Сварника,

причин для зміни гербу було декілька: втрата привілеїв і документації магістрату; знищення міської печатки від старості, чи внаслідок військових дій; зміна статусу населеного пункту; зміна власника; політичні мотиви [241].

Ще однією своєрідною групою міських гербів вважають зображення фантастичних істот. Як правило, це не існуючі у реальному житті тварини, які живуть тільки в людській уяві – у казках, легендах, переказах [143, с. 44]. Подібних гербів в Україні не багато, щоправда зображення, що містяться на гербі є досить своєрідними. Так, на гербі м. Керч зображений у червоному полі золотий грифон, під ним – золотий ключ вушком вправо. Грифон ідентифікується як знак колишньої столиці Боспорських царів Пантикапеї, а ключ символізував вхід із Чорного моря в Азовське [81, с. 86]. Центральною фігурою гербу АРК також є срібний грифон у червоному полі, який тримає у правій лапі розкрити срібну мушлю з блакитною перлиною. Щит увінчує сонце, що сходить, обабіч – дві білі колони, з'єднані синьо-біло-червоною стрічкою з гаслом: “Процвітання в єдності” (російською мовою – “Процветание в единстве”) [381]. Символ грифона взятий з гербів міст Севастополь і Керч, перлина символізує унікальні природні особливості Криму. На прапорі червона смуга означає минуле, біла – сучасне, а синя – майбутнє Криму.

Зрозуміло, що основне інформативне навантаження герба несе на собі щит, але є також інші елементи герба, які мають певне символічне значення, хоча їм приділена значно менша увага. До таких елементів традиційно відносять корону, намет, нашоломник, щитотримачі, девіз, мантию. Позащитові елементи мають практично всі муніципальні та територіальні герби, зокрема корона (позащитовий елемент у верхній частині герба) використовується для розпізнавання гербовласника, тобто села, селища, міста, району, області. Згідно дослідження В. Панченка, корона в європейській міській геральдиці (в якості елемента щитового наповнення)

виступає в кількох значеннях: а) символ самоврядності міста; б) символ приналежності міста; в) символ адміністративного статусу міста; г) символі кількості населення міста [312, с. 125]. Наявність подібного елемента значно спрощує ідентифікацію символіки. Разом із короною доволі часто зустрічається намет та нашоломник, але переважно у т. зв. великих гербах.

У методичних рекомендаціях по створенню муніципальних та територіальних гербів прийнятих УГТ є декілька положень, які безпосередньо стосуються використання позашитових елементів. У положеннях визначено, що області, райони та міста можуть використовувати т. зв. великі герби із додатковими елементами: щитотримачами, девізними стрічками, вінками. Згідно класифікації, герби за кількістю позашитових елементів можуть поділитися на малі, середні та великі. Використання середніх гербів на українських теренах практично не зустрічається, вони більш характерні для західноєвропейської державної та територіальної символіки.

Відповідно до методичних рекомендацій УГТ (автор – А. Гречило) [92] великі герби областей і районів можуть вписуватися у рослинні вінки, перевиті стрічками, або застосовуватися зі щитотримачами, стрічками, увінчуватися декоративними коронами зі стилізованими рослинними зубцями (така практика вже сформувалася протягом останніх років). На позашитових стрічках може наноситись державною мовою текст девізу або офіційна назва гербоносія. Варто відмітити, що цією можливістю скористалося не так багато авторів геральдичних проєктів. Наступним пунктом рекомендацій є можливість розширення стилістичного зображення герба та розкриття його композиційно: у гербах міст, міських районів і селищ рекомендується щит вписувати у декоративний картуш та увінчувати міською мурованою короною з трьома зубцями. Для міст Києва і Севастополя та їхніх міських районів муровані корони золоті, для інших міст, міських районів і селищ – срібні. При потребі можливе використання

великого герба, у якому фігурують такі додаткові елементи, як щитотримачі, девізні стрічки та ін. (подібні герби рекомендуються переважно для обласних центрів чи визначних історичних поселень).

Для офіційної символіки менших муніципальних утворень також передбачені додаткові стилістичні елементи: у гербах сіл рекомендується щит вписувати у декоративний картуш та увінчувати: для історичних сіл, які колись мали міські права, – червоною міською мурованою короною з трьома зубцями, для решти – золотою сільською короною (з п'яти колосків). Для української символіки козацького періоду, коли геральдика розвивалася у вільних формах – герби більшості територіальних утворень обирали для себе різні форми позащитових елементів, зокрема щитотримачі, мантиї, корони, нашоломники тощо. На противагу, у радянській геральдиці було дещо спотворено розуміння та сприйняття символів, що також позначилося на використанні символічних знаків.

Прикладом використання щитотримачів є герб м. Івано-Франківська, щит якого тримають дві чорні галки, по одній із боків. Вони підкреслюють адміністративне значення міста як центру Івано-Франківської області [81, с. 80]. Подібним чином використано щитотримачі у вигляді двох левів на гербі м. Жидачів, що вказує на адміністративний статус міста як центру колишнього повіту й теперішнього району [81, с. 70]. Антропоморфні щитотримачі використані в гербі м. Горлівка. Правим щитотримачем є зображення архангела Михаїла. На думку дослідниці геральдики Донбасу Є. Максименко, досить дивно побачити названу фігуру в якості щитотримача для цього міста, особливо беручи до уваги те, що другим щитотримачем обрано фігуру шахтаря з відбійним молотком. Дослідниця намагається знайти логіку в обранні подібних символів через зв'язок поколінь та ставлення до минулого [159]. Більш гармонійно виглядає великий герб м. Донецька, де по обидві сторони від щита (малого герба) розташовані срібні фігури монумента «Визволителям Донбасу»: ліворуч шахтар в робочому

одязі, що спирається на відбійний молоток, праворуч – солдат у військовій шинелі з опущеним донизу мечем у правій руці [81, с. 65].

На гербі м. Вінниця також присутні щитотримачі у вигляді двох воїнів: литовського і українського. За проектом – литовський воїн має відобразити епоху заснування міста литовськими князями братами – Коріатовичами, а український козак символізує козацьку звитягу полкового міста Вінницького полку. Знизу герб доповнює вінок золотого колосся, оповитого блакитною стрічкою – символ ріки Південний Буг, на якій розташоване місто [238].

Позащитові елементи покликані підтвердити статус адміністративних одиниць та розрізнити їх на рівні гербів. Загалом це вписується в практику сприйняття внутрішнього і зовнішнього наповнення символів та їх тлумачення.

Як писав О. Карелін (Голова Комітету захисту національних символів України, м. Львів) у своєму листі до Верховної Ради УРСР від 2 липня 1991 р. «... Герби історичних земель наших, кому віддаси? Чим заміниш? На цих землях пролита кров нашого народу у віковій боротьбі – це герб наш. Придивись уважно, мій народе, і побачиш на ньому герб князів, королів, гетьманів нашої України – зброю, якою захищав народ свою честь і славу і незалежність свою. Наші замки, землі, наші воли, наші виноградні поля, наші ліси, багатства землі нашої. Лицарство українське, котре все це захищало від ворогів. Тут Божий дух вітає – церкви, хрести святі нашого народу. Герб – це слава наша, історія наша...» [5, арк. 5-6].

До новітніх тенденцій у міській емблематиці відносять поширення такого явища як міський логотип. Для українського суспільства це явище достатньо молоде, але набуває подальшого поширення. Загалом, логотип – графічний або текстовий символ, який представляє конкретний суб`єкт або об`єкт, наприклад – компанію, організацію, приватну особу або продукт [344]. Це новітнє поняття, яке прийшло в суспільну сферу із маркетингу, воно може бути віднесено до сфери емблематики та символіки. Вперше

міський логотип був розроблений для Нью-Йорка відомим американським художником та дизайнером Мілтоном Глейзером [348]. Нова емблема для міста з'явилась 1970 р., згодом, побачили світ логотипи інших європейських та азійських міст: Амстердаму, Сіднею, Мельбурну, Гонконгу, Монреалю, Праги.

Практика використання логотипів для міст також запозичена із Західної Європи, де символічні графічні зображення використовуються для популяризації населеного пункту на туристичній карті, приваблення туристів та в інших комерційних цілях. Отже, побутування логотипу міста зумовлено певною зміною суспільних та соціальних умов суспільства та потребою нових стимулів для розвитку населеного пункту. Першим українським містом, яке затвердило нову емблему, поруч із офіційним гербом та прапором, був Львів. Логотип міста розроблений у 2006 р. до святкування 750-ліття з дня заснування міста. Новим підходом до формування бренду Львова стала концепція «відкритості» [347]. На сьогоднішній день свої логотипи мають такі міста як Львів, Луцьк, Одеса, Київ, Дніпропетровськ, Рівне, Тернопіль, Чернівці тощо. І кількість таких міст поступово зростає. Все частіше логотипи починають затверджувати міста, які не являються обласними центрами, але мають цікаву і самобутню історію.

Це зовсім не означає, що герб міста відходить на другорядне місце, він продовжує функціонувати як основний елемент символіки населеного пункту і грати свою важливу роль у суспільному житті. Щоправда, використання офіційного герба міста обмежено у комерційних цілях, тому цю функцію бере на себе логотип, який може стати певною візитівкою міста для його мешканців та потенційних відвідувачів.

Логотип також має ряд ознак та виконує певні функції: 1) популяризація культурної та історичної спадщини; 2) анонсування перспектив розвитку міста; 3) інвестиційна привабливість; 4) покращення партнерських стосунків з українськими та європейськими містами. Графічне

вираження повинно бути інноваційним, змістовним, адаптивним, динамічним та прогресивним [216].

Розробка та впровадження гербів та логотипів лежить у площині інтелектуального права. З метою державної реєстрації «логотипу» використовують процедуру і Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [29] та Закон України «Про авторське право та суміжні права» [22].

Процедура затвердження обох символічних зображень дещо схожа: символи затверджують на рівні муніципальних органів на конкурсній основі. В обох випадках перемагає проект, який відповідає умовам та потребам висунутим до кожного типа зображень. Переможці конкурсів за кращі проекти часто нагороджуються призами, або преміями. Щоправда, у випадку із гербами до конкурсу залучаються геральдисти, історики, художники, журналісти, які мають певні знання та навички пошуку та роботи з історичним матеріалом. Розробкою логотипу часто займаються маркетологи, рекламні агенції, представники від різних комерційних структур. Процес затвердження логотипу має максимальне публічне обговорення у ЗМІ та соціальних мережах. Відомі випадки, коли герб, або логотип не було затверджено місцевою владою після закінчення та оголошення результатів конкурсу [218].

І міський герб і логотип мають ряд спільних ознак: а) є невід'ємною частиною історії міста, відображенням його статусу, культурного життя та світоглядних позицій; б) є графічним вираженням певної ідеї, схованої в семантичних знаках; в) потребують офіційного затвердження органами державної влади (міськими, селищними радами); г) зображення затверджуються на конкурсній основі.

Цілком зрозуміло, що існує ряд відмінних ознак. Так, гербове зображення має історію побутування в попередні історичні періоди; обов'язковою ознакою міського герба є щит, на якому зображені переважна

більшість фігур, які несуть смислове навантаження; фігурує на офіційних документах, будівлях державних органів та на офіційних міських заходах. Гербове зображення, що належить населеному пункту в більшості випадків немає такого елемента як девіз (слоган), тобто словесне вираження певної ідеї. Девіз більш характерний для родової та особистої геральдики. При розробці логотипу можливе використання слогану, що надає певної самобутності представленому зображенню. Українські міста мають на своїх логотипах наступні словесні вирази: Київ – «місто, де все починається»; Львів – «відкритий для світу»; Чернівці – «унікальність в розмаїтті»; Луцьк – «Приємне відкриття!» тощо. Варто зазначити, що герб має стале зображення і його зміна залежить виключно від рішення муніципальної влади. Логотипне зображення є більш динамічним та здатним до певних трансформацій та змін.

Міський логотип – це новітнє поняття, яке не має тривалої історії використання, а відтак усталених норм і правил створення; зображується в довільній формі з використанням різних словесних та графічних систем; можливе використання девізу-слогану (для міських гербів подібна ознака не є характерною); використання можливе в різних сферах життя.

Із численних повідомлень у ЗМІ та інформації у соціальних мережах відомо, що не завжди затвердження міського логотипу мало позитивний відгук у всіх представників суспільства. Часто зустрічаються думки, що це явище непотрібне та цілком шкідливе. Відомі навіть випадки відвертих скандалів, наприклад із логотипами міст Рівного та Полтави. Міська рада останнього замовила ескіз знаку в російській компанії, яка відома українофобними закидами, що з огляду на сьогоденню міжнародну ситуацію є недоречним. Але українські міста можуть похизуватися і цілком вдалими знаками, наприклад: логотипи Одеси та Луцька, проекти яких є успішними з огляду на ідею, композицію, графічне та змістовне наповнення. Знаки інших міст є не менш вдалими та заслуговують на гідну увагу [218].

Конкурси (брифи) на створення міського логотипу мають значний резонанс в суспільстві. В них бере участь велика кількість людей та надсилаються сотні проектів. Відбувається жваве обговорення на засіданнях робочих комісій. Результати конкурсу публікуються на офіційних сайтах державних органів міст та у друкованих виданнях. Якщо це порівняти із процесом затвердження міських гербів, то можна констатувати, що до створення логотипів залучається більше фахових істориків, геральдистів, архівістів, журналістів та художників. В першому випадку все ґрунтується на зовнішньому сприйнятті, в іншому – на знаходженні вдалої концептуальної основи [216].

Можливо, ще рано відносити міський логотип до сталих символічних систем, але ігнорувати процес поширення такого явища неможливо. Не варто вважати, що логотип заступить та повністю замінить міський герб, проте він має право на життя як культурологічний вияв. Сподіваємось, що нові знаки матимуть належний рівень розробки та використання. Щодо загального співвідношення понять «герб» і «логотип», то, на нашу думку, вони можуть існувати паралельно. Поєднання згаданих графічних зображень може трактуватися як вираження історичного минулого міста та його розвитку у майбутньому [216].

Узагальнюючи вищесказане, можна зробити висновок про те, що муніципальна та територіальна геральдика у символічній формі зафіксувала багатовікові традиції українського народу, світосприйняття та світоглядні орієнтири, а також історичні факти та події, легенди, фольклорну та побутову спадщину. Звичайна річ, що за товщею століть часто губився первісний зміст того чи іншого символу, що ускладнює його сьогоденне прочитання.

Натомість варто відзначити, що в сучасній українській міській та територіальній геральдиці зросла кількість зображень, які віддзеркалюють особливості менталітету українського народу, його історію. Символи стали більш виразними та отримали нове прочитання, не втрачаючи історичних

традицій. Тематика зображень є різноманітною та включає природні, штучні, релігійні фігури, елементи родової шляхетської геральдики, «промовисті» знаки та сигли. Особливе місце в територіальній та міській геральдиці займає козацька символіка, яка відображає споконвічну боротьбу українського народу за свою свободу та незалежність.

Сучасна українська міська та територіальна геральдика складає комплекс світоглядних впливів та нашарувань, що ввібрали в себе сюжети та символи різних історичних епох, географічних регіонів та культур. Характерним є те, що в перипетії складних культурних впливів українці зуміли зберегти свої неповторні образи-символи, наповнені глибоким змістом, якими ми можемо пишатися, і які нині презентують нашу державу у світі. Спільність історичного минулого позначилась на подібності у геральдичних зображеннях між Україною, Польщею, Литвою та Білоруссю. Значення та трактування деяких символів в українській геральдиці відрізняється від західноєвропейських практик. В часи незалежності України сформувалася нова геральдична система, яка продовжує розвиватись у нових суспільно-політичних умовах та позбувається радянських символів, ідеологічних поглядів та смислових оцінок.

Складання нових територіальних та міських знаків підпорядковано правилам створення гербів та історично смисловим наповненням, що відображає минуле народу, культурні та національні ідеї українців. Ретроспективний погляд на дослідження української геральдики дає право стверджувати, що тільки в добу незалежності геральдика, як наукова дисципліна, набула системного комплексного дослідження.

У сучасних умовах формування інформаційного суспільства все частіше простежується тенденція використання логотипу міста поруч із його гербом. Це зумовлено зростанням комунікації між різними частинами суспільства, розвитком туризму, комерціалізацією різних сфер життя.

Звісно, сприйняття символів та їхнє трактування на різних історичних етапах було і буде відрізнятися, що є одним із аспектів дослідження символіки територіальних та муніципальних гербів; суттєву допомогу в цьому надають розробки суміжних дисциплін гуманітарного циклу, таких як соціологія, культурологія, мистецтвознавство, етнологія політологія, і, частково, юридичні науки.

РОЗДІЛ 5

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ТА МУНІЦИПАЛЬНОЇ ГЕРАЛЬДИКИ

Україна є однією із найбільших країн в Європі, вона об'єднує в єдиний державний організм специфічні території, що мають ряд економічних, соціальних, історичних, демографічних особливостей. Відмінності в історичному розвитку регіонів спричинені глобальними військово-політичними подіями, географічними умовами, переважаючим етносом, чи субетносом, впливами іноземних держав. Деякі території довгий час не входили до основного масиву українських етнографічних земель. На цих територіях була наявна локальна самосвідомість. До цих факторів слід додати наявність національних меншин, що є одним із чинників впливу на культурно-історичне життя. Причини розвитку регіональних особливостей геральдики шукають у комплексі факторів, що впливають на розвиток місцевості чи території.

Виявлення регіональних особливостей розвитку геральдики в Україні є значною мірою суб'єктивним процесом і залежить від багатьох чинників. Для систематизації та структуризації матеріалу необхідно звернутися до проблем історичної регіоналістики. Фахівці Інституту історії України, зокрема Я. Верменич (завідувачка відділу історичної регіоналістики) наголошує на тому, що сучасний підхід до історико-географічного районування території України ґрунтується на дослідженні процесів зародження, формування й розселення українського етносу із урахуванням етапів його розвитку в умовах тривалої бездержавності та в складі різних іноземних державних утворень. Узагальнена схема поділу України на історико-географічні регіони виглядає наступним чином: 1) Правобережна Україна (Київщина, Волинь, Поділля); 2) Західна Україна (Галичина,

Буковина, Закарпаття, Холмщина і Підляшшя); 3) Лівобережна Україна (Чернігівщина, Полтавщина); Слобідська Україна (Харківщина, Сумщина); 4) Південна Україна (Запорожжя, Причорномор`я, Приазов`я, в т. ч. Донеччина, Буджак, Бессарабія, Крим) [322].

Існують також і інші концепції, зокрема погляди на історико-географічне районування України дослідників історії, етнографії та географії з Поділля – І. Заставецького, О. Заставецької, Д. Ткача [117], які схильні виділяти в Україні наступні регіони: Карпатський (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська і Чернівецька); Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька); Північно-Західний (Волинська, Рівненська); Північно-Центральний (Житомирська, Київська, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська); Східний (Донецька, Луганська, Харківська); Північно-Східний (Сумська, Чернігівська); Південний (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим). Ще й додатково Карпатський регіон у цій схемі поділяється на три підрегіони: Закарпатський (Закарпатська область); Прикарпатський (Львівська та Івано-Франківська) й Північно-Буковинський (Чернівецька) [118, с. 190]. Схема досить чітко вписується в рамки нашого дослідження в контексті розуміння меж історико-географічних регіонів. Науковими розробками вказаних вчених послуговуються дослідники із суміжних гуманітарних дисциплін, зокрема з етнології, політології, мовознавства. Саме вищезгадану схему поділу України на історико-географічні регіони використовує у своїх дослідженнях доктор політичних наук І. Зварич [302].

В українській історіографії існують декілька підходів для виокремлення та систематизації матеріалу стосовно місцевої геральдики. Так, за першим із них геральдику розглядають у межах історико-географічного (історико-етнологічного, історико-культурного) регіону (геральдика Поділля, Волині, Донбасу тощо); за іншим – геральдику виокремлюють та розглядають в рамках області чи району (геральдика

Дніпропетровщини, Сумщини, Тернопільщини, Хмельниччини; також геральдика Білоцерківщини, Переяславщини тощо). У нашому дослідженні ми спробуємо об'єднати ці два підходи: у межах історико-географічного регіону виділяти та аналізувати геральдику областей, районів, міст, селищ та сіл. Зрозуміло, що такий спосіб дещо штучного поєднання може наштовхнутися на критику, оскільки має ряд серйозних вад: 1) межі історико-географічних регіонів прокладені дещо умовно і можуть включати лише частину тієї чи іншої області; 2) в деяких випадках можуть виникати питання стосовно приналежності певної територіальної одиниці до того чи іншого регіону (прикладом є Тернопільська обл., яку іноді відносять до Поділля, а іноді – до Галичини). В кожному конкретному випадку ми будемо намагатися пояснити специфіку історико-географічного регіону, його межі та геральдичне наповнення.

Дослідження ролі символіки в історичних та мистецьких процесах є одним із найбільш перспективних напрямів сучасного гуманітарного знання. Пошук смислових значень поведінки людини в суспільстві відбувається через звернення до культури, до її знаків та символів, у змісті яких прихований ціннісний потенціал, що може позитивно впливати на сучасну особистість [207].

Для розуміння сучасного стану розвитку геральдики в Україні аналізують кількісні та якісні ознаки затвердженої символіки, з'ясовують, яка кількість населених пунктів та територіальних громад змогла скористатися правом на затвердження власної символіки. За даними Державного комітету статистики України станом на 1 січня 2017 р. в Україні нараховувалося 24 області, АРК, 490 районів, 460 міст (з них 189 міста спеціального статусу, республіканського в АРК та обласного значення), 111 районів у містах, 885 селищ міського типу, 28 377 сільських населених пунктів [97, с. 11]. Державний комітет статистики України щорічно публікує оновлені дані стосовно адміністративно-територіального поділу України.

З підрахунком затверджених гербів ситуація набагато складніша: відсутній офіційний реєстр затвердженої символіки та державний орган, який би централізовано опікувався внесенням даних до цього реєстру. Також відсутня практика фіксації рішень із затвердженням символіки. В цьому полягає основна проблема в підрахунку кількості затверджених гербів. Тим більш, що не кожна територіальна громада чи місто публікує подібні рішення у відкритих джерелах та ЗМІ.

В загальних рисах кількість гербів, які були затверджені для адміністративно-територіальних одиниць можна окреслити наступним чином: всі області України та АРК мають свої затверджені герби, переважна більшість (близько 415) із 490 районів мають затверджену символіку. Найбільше незатверджених символів районів у Миколаївській, Чернівецькій, Тернопільській областях та в АРК. Переважна більшість міст, особливо міста обласного значення, які є значними адміністративними та культурними центрами, затвердила власні символи. На сьогоднішній день не більше 40 районів у містах мають власні герби. У рамках цього дослідження ми не будемо звертатися до символіки районів у містах, частково умістивши це поняття у геральдику міст.

Ситуація із символікою сіл залишається нез'ясованою, адже остаточна кількість затверджених гербів поки не піддається підрахунку. Проблем додає той факт, що не всі сільські територіальні громади використовують ЗМІ та відкриті джерела для публікації своїх рішень^{*}. Актуальну інформацію можна почерпнути із публікацій УГТ, зокрема у віснику «Знак». Сільська геральдика, як явище, перебуває у початковому періоді свого розвитку. Загальна тенденція у затвердженні гербів для сіл – це давня та славетна історія населеного пункту та усвідомлення територіальною громадою своєї

^{*} Дані взято із відкритих джерел. Використано веб-портали адміністративно-територіальних одиниць.

єдності та бажання мати символи, що повинні уособлювати в собі об'єднувчі ідеї.

Аналіз геральдичних особливостей українських регіонів слушно розпочати із північно-західних областей, які історично об'єднані у Волинь, яка зберегла до наших днів самобутню історію та геральдику. Географічно до Волині відносять Волинську, Рівненську та західну частину Житомирської області. Проте колискою волинської геральдики можна вважати межі Волинського князівства в Галицько-Волинській державі. Саме з цієї території фіксуються перші геральдичні знаки для міст, йдеться про місто Володимир-Волинський, який має один із найдавніших гербів із зображенням св. Юрія. У ранньогеральдичну добу Волинська земля відіграла провідну роль в політичному житті українських земель. Саме на її теренах в XIV-XV ст. розміщувалися столичні міста Королівства Руського (за часів короля Юрія I та його наступників – Володимир) та Великого князівства Руського (за часів Любарта Гедиміновича та Свидригайла Ольгердовича – Луцьк) [176, с. 3]. На теренах Волині також розвивалася родова геральдика через значну кількість князівств та осіб привілейованого стану. Також ці терени були важливими із стратегічних та військових міркувань. Ці фактори позначились на появі історичних гербів краю. Серед дослідників геральдики Волині варто згадати О. Однороженка, А. Гречила, Ю. Терлецького, М. Онофрійчука, О. Огнєву, Г. Бондаренка, В. Данилюка та ін.

Сучасний герб Волинської області має наступний вигляд: у червоному полі срібний прямий хрест; він був затверджений 4 листопада 1997 р. рішенням сесії обласної ради. Символіка міста Луцька затверджена рішенням сесії Луцької міської ради від 23 серпня 2007 р. Основною фігурою герба є зображення св. Миколая у традиційному для його образу вбранні – із митрою, в омофорі, з посохом і книгою. Вибір патрона для герба міста є не випадковим і відображає місцеву іконографічну традицію [175]. Св. Миколай в однаковій мірі шанується в усьому християнському світі. Чимало

храмів, споруджених на честь святого є і в Україні [221]. Поряд із затвердженим гербом і прапором, місто має свій логотип, який відмінний від офіційної символіки міста із релігійними мотивами (хрест і патронажна символіка) і має вигляд стилізованого зображення Луцького замку [346].

На сьогоднішній день Волинська область поділяється на 16 районів та має 4 міста обласного значення. Для територіальної геральдики області характерні зображення хреста у різних поєднаннях, оборонних споруд, озброєних ратників та вершників, тварин (тур, лелека, тетерук), рослин (колосся пшениці, очерет), штучних предметів (підкова, млин) рідше зустрічаються зображення зброї. В чотирьох випадках (Ковельський, Ратнівський, Старовижівський, Турійський райони) символіка районів нагадує, або повторює основну фігуру міського герба [279, с. 50-61].

Геральдика волинських міст та містечок має безперечно давнішу історію та практику використання. Серед груп основних фігур можна назвати патронажну символіку (м. Луцьк, м. Володимир-Волинський, м. Любомль), зображення оборонних споруд, образи озброєних людей (сmt Локачі [287], сmt Ратне) рослин (м. Горохів [186], м. Берестечко) та тварин (м. Стара Вижівка [90], сmt Маневичі, сmt Турійськ, сmt Цумань). Відомий випадок використання шляхетської символіки з давньоруськими коренями в гербі сmt Шацьке. Відображення природних особливостей краю, а саме наявності природних ресурсів (газового родовища) присутнє на гербі Локачинського району [286].

Для сільської геральдики характерне використання основних фігур герба, подібних до давніх символів Волині, а саме срібного хреста на червоному полі з додаванням різних фігур. Іншою поширеною рисою в українських сільських гербах є відображення географічних та природних особливостей місцевості. Подібна риса зустрічається у багатьох гербах сільських населених пунктів. Фіксуються часті випадки поєднання відображення на гербі назви села та деяких інших природних особливостей.

Загалом символіка Волині є однією із найстаріших явищ в сучасній вітчизняній геральдиці. Вона поєднує глибокі релігійні символи та знаки мирної праці, з оборонними та військовими мотивами.

До історико-географічного поняття «Волині» відносять також і Рівненську область. Територіальні символи області були затверджені 9 серпня 2005 р. Герб мав наступний вигляд: у червоному полі срібний лапчастий хрест. Герб подається у заокругленому щиті, або обрамленим у декоративний картуш і увінчує Тризуб. Цей варіант символіки змінив два попередні, які були затверджені у 2001 і 2002 рр. Головними авторами нової символіки були Ю. Терлецький і О. Литвин. Герб Рівненської області подібний до Волинського герба, що спричинено історичними мотивами та політичними перипетіями сучасного періоду. Як зазначає А. Гречило у своїй роботі «Сучасні символи областей України», це пов'язано із проектами проведення адміністративно-територіальної реформи в Україні, які були пов'язані з укрупненням регіонів. У даному випадку Рівненська та Волинська області (зокрема м. Рівне та м. Луцьк) фактично змагалися за право бути центром нового регіону. Необхідно зазначити, що варіант із лапчастим хрестом є пізнішим, а відомий з XIV-XV ст. герб Волині мав прямий хрест, який тепер фігурує на гербі Волинської області [82, с. 34-35].

Сучасна Рівненська область поділяється на 16 районів. Для територіальної символіки характерне використання зображень тварин або рослин (Березнівський, Гощанський, Володимирецький, Зарічянський райони), часто у поєднанні із хрестами (прямим, або лапчастим) - Дубненський, Костопільський, Острозький, Рокитнівський райони. Серед представників тваринного світу зустрічаються птахи, а серед рослин – дуб, або його листя та жолуді. Рідше зустрічається патронажна символіка (образ Божої Матері на гербі Млинівського району) та елементи повсякденного життя (символи Здолбунівського та Корецького районів). Для територіальної символіки не характерне повторення міських символів.

Міста на території області виникли ще у XI-XIII ст. (Дорогобуж, Дубно, Острог [274], Корець, Степань, Висоцьк, Дубровиця), хоча привілеї з наданням магдебурзького права відомі тільки починаючи з XV ст. [84, с. 5]. Історична геральдика міст розвивалася в рамках ВКЛ та Речі Посполитої, пізніше – в Російській імперії. Для міської та сільської символіки області характерне використання символів, які відображають природні та географічні особливості краю (м. Березне, м. Корець, смт. Демидівка, смт. Рафалівка, смт. Клесів), рідше – заняття населення (м. Здолбунів [196], м. Дубровиця, смт Квасилів), та назву населеного пункту (смт Мнинів, м. Сарни, смт. Рокитне, яке до 1922 р. мало назву Охотникове). Походження та історія міст відображені на гербах м. Дубно [195] (видозмінений знак «острога», що відомий з XVII ст. як герб князів Острозьких, складеного зі шляхетських знаків Леліва та Огончик [81, с. 66]), м. Радзивілів (зображення літери «Р» відображає назву міста (сигл), а мисливський ріжок - елемент родового герба князів Радзивілів [84, с. 55]), смт. Степань (у зеленому полі золота 6-променева зірка, обабіч неї дві золоті 6-ти променеві зірки меншого розміру, під ними срібний півмісяць ріжками вгору, над ними – золоте півкільце із загостреним виступом. Знаки також походять із родового гербу князів Острозьких [84, с. 65]).

Образ Архангела Михаїла зустрічається на гербі м. Клевань [275], де він зображений в золотому обладунку із золотим мечем і терезами в руках стоячи над срібним змієм; та на гербі м. Костопіль, де Архангел зображений у срібній одежі зі списом у руці [81, с. 95]. Середньовічне місто, а нині село Рівненського району Тайкури мають герб із зображенням св. Юрія Змієборця, який реконструйований за міським знаком XVII ст. та відображає статус міста як укріпленого центру у боротьбі проти набігів на волинську землю [84, с. 66].

Символи обласного центру були затверджені 26 грудня 1990 р. Положення про герб міста Рівного містить наступні відомості: Герб міста

Рівного – старовинний. Точна дата його створення та першого застосування невідома. Невідомий і його автор. В останній чверті XVIII ст. після входження Правобережної України, а в її складі і Волині, до Російської імперії він був затверджений як герб повітового центру тодішньої Волинської губернії. Вживався цей герб у Рівному до вересня 1939 р. Герб являє собою синього кольору щит прямокутної форми із загостренням внизу. На нижній стороні щита (приблизно 1/6 площі) смужка зеленого кольору, на яку своєю основою спирається зображення башти срібного кольору з входами у неї з трьох сторін. Башта символізує місто Рівне, у яке в'їзди з трьох сторін (зі сторони Клевая, Тучина, Здолбунова). З четвертої сторони у давнину місто обмивалося порівняно багатоводною тоді р. Устя. Синій колір символізує красу та величність, срібний - невинність і чистоту, зелений - надію, радість, повний достаток, щедротність [365]. Документ містить декілька суперечливих моментів, та невірно вживаються назви кольорів. Очевидно, що з огляду на певні помилки та неточності, рішення міської ради можна було б і «оновити».

Архітектура міст також закарбована в гербах м. Острога (золотий п'ятикупольний Богоявленський собор [358]), м. Корець (у червоному полі на синій хвилястій пониженій балці золотий корабель, на ньому золота вежа замку [81, с. 93]).

Загалом, геральдика Рівненської області має чимало спільних рис із геральдикою Волинської, так як вони розвиваються в рамках одного регіону, проте це не робить їх тотожними. На територіальних та муніципальних гербах Рівненської області зустрічається більше зображень природних об'єктів та шляхетської символіки.

Житомирська область лежить на певному порубіжжі історико-географічних регіонів, що має своє відображення у назвах населених пунктів та в геральдиці регіону. Західну частину Житомирської області відносять до історичної Волині, тут збереглися відповідні назви населених пунктів,

зокрема Новоград-Волинський; а східна частина тяжіє до Київської землі (або в контексті вищезгаданої схеми поділу до Північно-Східного регіону), що відображено в геральдиці певних районів та міст, зокрема герби Коростишівського [340], Хорошівського [384], Овруцького районів та м. Овруча [279, с. 123], с. Киянка Ємільчинського району із зображенням Архангела Михаїла, який в давнину вважався гербом Київського князівства. Хоча найбільше поєднання фігур, що символізують різні території носить герб області: у червоному полі нитяний золотий прямий хрест, у центрі синій щиток із срібною міською брамою з трьома вежами і відчиненими воротами, у 1-у полі – срібний Архангел Михаїл з опущеними додолу мечем і піхвами, у 2-у полі – вершник у срібному обладунку з мечем і червоним щитом, на якому срібні Колюмни, верхи на срібному коні зі синьою зброєю, у 3-у полі – срібний лапчастий хрест, у 4-у полі – золоте 16-променеве сонце з людським обличчям. Щит вписано у вінок із пшеничних колосків, квітів льону і шишок хмелю. Над щитом міська корона з намотаними на неї срібними колосками. Символи означають історичні – Київщину, Полісся, Волинь і Поділля [82, с. 41]. Це досить невинувато з боку ідентифікації регіону в загальному історичному процесі та віднайденні ідентичності, що мала б унікальний характер. До того ж фахова експертиза герба говорить про неточності та помилки у графічному виконанні проекту [18]. У даному випадку використання постаті святого як основної фігури герба свідчить про територіальну близькість та історичну спрямованість вказаних територій. Житомирська область поділена на 23 райони та має 5 міст обласного значення. Не дуже вдалим виглядає герб Житомирського району [331], в якому порушено правила колористики та невдало розміщені основні фігури герба. Дещо суперечлива ситуація виникла з геральдикою Хорошівського району (до 4 лютого 2016 р. Володарськ-Волинський район, відповідно назва міста Володарськ-Волинський було змінено на Хорошів). Місто та відповідний район змінили назву в контексті декомунізації та відновленні

історичних назв для населених пунктів. Герб району містить зображення Архангела Михаїла у верхній правій частині та зображення срібного хреста на червоному полі (історичний герб Волині) у лівій нижній частині. Фактично бачимо певне поєднання історичних традицій, що має гармонійний характер.

Територіальна та міська геральдика Житомирської області характеризується значною кількістю природних символів, зокрема зображень птахів (лелека, тетерук), рослин (дуб, хміль, льон, квітки та ін.). Вони відображають як географічне положення так і основні заняття жителів території, прикладом може слугувати символіка м. Андрушівка, в гербі якого відображено заняття населення у цукроварній та спиртовій промисловості [88]. Оборонні споруди нанесені на герби м. Житомира, м. Чуднова, м. Ружина [190]. Рідше зустрічається шляхетська символіка (м. Романів) та зображення людей (герб м. Олевськ – в зеленому полі гербового щита зображено давньоруського воїна у князівському бойовому спорядженні на баскому коні. Постаць давньоруського дружинника символізує історичну особу древлянського князя Олега Святославовича) [357].

Серед сільських гербів виділяються символи С. Нехворощ та С. Райгородок, що в давнину носили статус міста та зберегли давні символи.

У ранньогеральдичну добу активно розвивалась муніципальна та територіальна геральдика Карпатського регіону (Галичина) (в представленій схемі поділяється на три підрегіони: Закарпатський, Прикарпатський та Північно-Буковинський). Формування основ геральдики регіону припадає на XII ст. в рамках Галицько-Волинської держави (Закарпаття ще в XI ст. було захоплене угорськими феодалами).

Геральдика Львівської землі має давню історію, яка хронологічно збігається із розвитком геральдики на Волині. А. Гречило вважає, що міські герби Львівської області – Галич і Жидачів могли з'явитися ще у XII ст.,

оскільки міста були розвиненими та мали серед населення значну частку іноземців. Хоча документально підтверджених фактів існування міських гербів в цей час не існує [83, с. 20].

Серед найбільш давніх знаків, які мають значне поширення та давню історію слід назвати львівського лева. Символ міста відомий ще з XIV ст. Основний елемент герба – зображення лева – має автохтонне походження та функціонував як територіальний знак. Безперечно, що львівський герб належить до так званих «промовистих», коли геральдичний малюнок розкриває назву міста. Вважається також, що цей знак вказує на роль Львова як столиці Галицької Русі, оскільки включає в себе і земельний символ – лева (за аналогією, Краків мав у міській брамі зображення польського територіального знаку – орла) [86]. Сучасні герби міста Львова та області містять зображення лева з тією різницею, що на гербі міста основна фігура поміщена у відкриті ворота замку; а в гербі області – лев опирається на скелю. Також м. Львів має великий герб, в якому до малого гербу додано срібну міську корону, яка символізує Львів як обласний центр. Обабіч щит підтримують два щитотримачі – лев у короні (символ Галицько-Волинської держави) та давньоруський ратник, які мають відображати епоху заснування Львова Данилом Галицьким та становлення його як столичного міста. Знизу герб доповнює стрічка у національних синьо-жовтих барвах та загальноукраїнський герб Тризуб як символи Соборності України [347].

Львівська область має у своєму складі 20 районів, для кожного із них були затверджені герби, відмінною рисою більшості яких є наявність щитотримачів. Принагідно зазначаємо, що не існує Львівського району, з тієї причини, що місто об'єднало навколо себе агломерацію, як своєрідне адміністративно-територіальне утворення [345].

Для символіки районів та міст області характерне широке використання природних зображень, зокрема тварин (лев, олень, бобер, тур, гусак, лелека, бджола) рослин (дуб, явір, лілія). Зустрічаються зображення

оборонних споруд: фортеця-замок (м. Городок [121], м. Золочів, м. Стрий). Для міських символів також характерні патронажні зображення Архангела Михаїла (м. Сколе), св. Івана (м. Жовква) [332].

Порівнюючи символіку Львівської та Івано-Франківської області, яка також відноситься до Прикарпатського регіону, можна виділити декілька спільних рис: по-перше, використання символіки нафто-газової промисловості (герб м. Дрогобича; герб Богородчанського району), по-друге, відображення традицій соляного промислу (м. Долина, м. Калуш; м. Дрогобич), по-третє, широке використання природних символів, зокрема птахів. Основною фігурою герба області є коронована чорна галка із розгорнутими крилами [279, с. 162]. Відображення давнього знаку галки засвідчує спадкоємність сучасної Івано-Франківської області від давніх територіальних утворень і продовжує місцеву історичну традицію [300, с. 179]. Проте у геральдиці областей існують і певні відмінності: в символіці міст Івано-Франківської області частіше зустрічаються використання сиглів (м. Калуш, м. Рогатин), що не характерне для геральдики Львівщини. Також для територіальних гербів Івано-Франківщини характерне використання елементів, що вказують на етнографічну специфіку регіону. У великому гербі Коломийського району леви-щитотримачі з бартками (топірцями) засвідчують історично стратегічне значення краю, мешканці якого захищали Галицькі землі від ворожих нападів з Волощини, а також роль району в процесах національного відродження [338]. У т. зв. «великому» гербі Надвірнянського району щитотримачами виступають чоловіки у традиційному народному вбранні (гуцул та покутянин). На гербі Косівського району у верхньому правому полі на фоні гір зображені топірець та келих на фоні гір і синього неба [341]. Міський герб Івано-Франківська поєднує у собі традиції використання зображень оборонних споруд (замків, фортець) із патронажною символікою (Архангел Михаїл) [111]. Схожі сюжети присутні

в геральдиці міст Прикарпаття. Серед дослідників Івано-франківщини можна назвати З. Федунківа, Л. Довгана, О. Гречука та ін.

Історична геральдика Закарпаття являє собою симбіоз символічних систем українського, угорського, польського, німецького та трансільванського походження. Для дослідження та розуміння символіки краю необхідно звернутися до історичних традицій сусідніх держав [284].

Герб Закарпатської області був затверджений 18 грудня 1990 р. рішенням сесії Закарпатської обласної ради народних депутатів. Герб області був одним із перших територіальних гербів, які були затверджені на зорі незалежності. Герб області має прямокутний щит із загостренням в середній нижній частині, розсічений на дві рівні вертикальні частини. Права половина поля розділена горизонтально на сім рівновеликих смуг з чергуванням синього та золотистого кольорів, з яких перша смуга – синя, друга – золотиста. У лівій частині щита на срібному фоні – зображення червоного ведмедя, що стоїть на задніх лапах, поверненого вправо. Герб виконано в традиційному для Закарпаття колірному сполученні. Синя барва вказує на чесність, вірність і бездоганність. Золото (жовтий колір) означає віру, справедливість, милосердя та багатство. Срібло (біла фарба) втілює надію, правдивість і шляхетність [367].

Для територіальної геральдики Закарпаття характерне використання природних фігур: рослини – виноград, або виноградна лоза, дуб (жолуді, дубове листя); тварини – ведмідь, віл, олень, козел, орел, рак, риби. Зокрема останні використовуються як символи рік, які протікають по території адміністративної одиниці. Подібними є сюжети міської та сільської геральдики краю. Рослинна символіка присутня також на гербі Рахівського району [279, с. 133], на якому серед інших фігур зображено квітку едельвейса; також на гербі Хустського району зображені квіти нарцисів [386]. При компонуванні великих гербів районів двічі зустрічаються у їхній

символіці однакові щитотримачі (олень і ведмідь по різні сторони щита). Герби Великоберезинського та Іршавського районів схожі композиційно.

До категорії «промовистих» гербів відносять символи Виноградівського (використано зображення виноградної лози) та Воловецького районів (зображено вола) [188], подібний же характер носять герби відповідних районних центрів [161, с. 18-24]; також до цієї категорії можна віднести герб м. Великий Березний [187]. Концепція мирного співжиття та міжнаціональної співпраці відображена в символах Тячівського району, який має наступний вигляд: герб – скошений справа і зліва щит. На срібному полі зображено орла, як символ сили, могутності, рішучості, незламності духу. Окрім того орел є символом м. Тячів, що підкреслює його роль як адміністративного центру. На грудях орла розміщено зелений щиток, у середині якого три елементи: яблуко – символ садівництва; гірничий молоток і сокира – означають соледобування, лісозаготівля, деревообробка, багаті природні ресурси; рукостискання – уособлює дружбу різних національностей, які проживають на території району [161, с. 56]. Закарпаття багате на природні ресурси, зокрема мінеральні води, що знайшло своє відображення в гербах Свалявського та Мукачівського районів [194]. Оборонні споруди (Невицький замок) вміщено на гербі Ужгородського району [379]. Символіка обласного центру відображає одне із основних занять мешканців регіону – виноградарство. Герб виконаний на синьому щиті в бароковому стилі і носить на собі зображення золотої виноградної лози із плодами [378].

Не дуже вдалим видається герб м. Перечин: використаний самовільно видозмінений щит незрозумілої форми, який містить на собі і назву міста і дату його заснування, що є небажаним для міської геральдики [360]. Факти невдалого затвердження гербів висвітлено у статті О. Філіппова «Антигеральдика Закарпаття», в якій подано короткий аналіз символів

сmt Перечин, м. Берегове, м. Виноградова, м. Хуста [279, с. 140-141] та м. Мукачева [284].

Символіка найзахіднішого міста України – м. Чоп відображає географічну та стратегічну роль населеного пункту не тільки регіону, а й всієї країни. Герб міста має наступний вигляд: у синьому полі два золоті ключі, покладені на андріївський хрест, на їх перетині срібний залізний знак – залізничне колесо (з ребордою), з якого виходять два крила; на срібній основі – дві сині хвилясті балки. Колесо з крилами (залізнична емблема) характеризує м. Чоп, як важливий залізничний вузол. Два золоті ключі символізують місто як «ворота в Україну», його розміщення на кордоні з двома державами, знаходження тут постів Митної служби України [352].

Для міської геральдики краю характерне використання меншої кількості фігур на гербі та меншого поділу герба на частини. Відзначаємо, що використання різних форм щита та його оформлення, дещо відрізняється від «класичного» щиту із заокругленою нижньою частиною. Трапляються ситуації перенесення основних символів міст на територіальні герби. Серед дослідників геральдики краю необхідно виділити В. Бернара, Б. Мариконя, О. Філіппова, П. Федака та ін.

Розвиток геральдики на Буковині був спричинений зміною державної влади на території краю та входженням його до Австрійської імперії. Пізніше, територія краю належала Румунії, і лише згодом потрапила до складу України. Символіка краю розвивалася в рамках іноземних геральдичних систем і зазнавала відповідного впливу, проте вітчизняний елемент відіграє ключову роль та має першочергове значення.

Герб Чернівецької області було затверджено 16 грудня 1994 р. Затвердженню передувала робота геральдичної комісії при обласній раді, яка і опрацювала геральдичні проекти, обравши найбільш вдалий – проект, підготовлений О. Криворучко (художник-графік, член Національної спілки художників України, член УГТ) [82, с. 11]. Герб являє собою геральдичний

щит прямокутної форми із заокругленою нижньою частиною, розтягтий на дві частини. У правій частині щита представлений фрагмент герба обласного центру – м. Чернівців: срібна мурована брама і золотий лавр під нею на червоному полі. У лівій половині щита розміщені три золоті букові горішки на зеленому полі. Плід (насіння) бука символізує ліси Буковини, а також урожай, достаток, щедрість, продовження роду і традицій. Зверху щит увінчаний срібним соколом. За його основу взято геральдичне зображення сокола, знайдене при археологічних розкопках в урочищі Замчище Заставнівського району, на правому березі Дністра [374].

Територіально Чернівецька область поділена на 11 районів, всі вони отримали свої геральдичні знаки. Подібно до геральдики Закарпаття, в геральдиці Буковини основними символами залишаються природні зображення, зокрема рослин (букові горішки та листки, виноград, калина, квіти) та тварин (віл, олень, кінь, риби); проте є невелика частка культових (Кіцманський район [376]) та оборонних споруд (м. Чернівці [387], м. Хотин [385]). Патронажна символіка в образі Діви Марії використана на гербі смт Глибока. Сільська геральдика краю відображає загальні тенденції території, з тією особливістю, що використовується як «промовиста» символіка (прикладом є герби сіл Турятка [297] та Луковиця [89] Глибоцького району).

Затвердження символіки Хотинського району пов'язане з легендою про Хотинську фортецю та її мужніх захисників. Герб району: у синьому полі зображення золотоволосої дівчини у повний зріст у срібній одежі, яка тримає в лівій руці червоний глечик, а правою піднімає гілочку волоського горіха з п'ятьма листочками; вгорі справа – 8-променева срібна зірка. Золотоволоса дівчина уособлює Хотинщину та її людей, багату землю, омиту чистими водами Дністра, струмків і озер, що надихає на корисну працю під синім небом [98]. Автором проекту є В. Денисов (член Національної Спільноти майстрів народного мистецтва України, з 1995 р. член УГТ) [326].

Подільський історико-географічний регіон умовно включає в себе Тернопільську, Хмельницьку та Вінницьку області. Серед дослідників геральдики Поділля варто назвати Ю. Савчука, В. Ільїнського, О. Клименка, Б. Хаврівського, В. Напиткіна, Г. Осетрову, О. Підгурського, І. Скочиляс та ін. Спільні риси у геральдиці регіону об'єднують велику кількість гербів, на яких відображене військово-історичне минуле краю (оборонні споруди, зображення зброї) та містять шляхетську (родову) символіку.

Територію Тернопільщини історично відносять до Західного Поділля, хоча певна частина території тяжіє до Галичини (Підкарпатського регіону) та Волині. Таке порубіжжя відображено у гербі області, де три срібні вежі у верхній частині щита відображають три історичні землі, до складу яких входила територія краю. Меч і ключ відображають роль Тернопільщини у боротьбі за українську державність [146, с. 490].

Запровадження історичних гербів краю пов'язано із часом панування Королівства Польського та Речі Посполитої, що позначилось на основних тематичних орієнтирах символіки в середньовіччі, які збереглися до сучасності: родова (шляхетська символіка), пов'язана із колишніми власниками міст, зображення святих та християнська символіка, архітектурні мотиви, а також природні символи. Іноді вони виступали у сполученні з традиційними символами міста, наприклад фортецею або вежею (герб м. Тернопіль [377]); образами святих покровителів міста; або ж гербами давнішніх власників [146, с. 89]. Територіальна геральдика області у своїй більшості використовує основні елементи гербів відповідних міст.

Подібно до Тернопільської області, територія якої входила до складу різних історико-географічних регіонів, північна частина Хмельниччини відноситься до Волині, південна – до Західного Поділля, а центральна і східна частини – до Східного Поділля. Зародження геральдики краю припадає на XIV-XV ст., тобто на часи ВКЛ, у цей же час фіксують появу історичних гербів Поділля – усміхнене сонце та зображення Юрія Змієборця

[169, с. 6]. Традиційний солярний символ використаний у гербі області, який має наступний вигляд: щит розтятий на синє та червоне поля, у центрі – золоте 16-променеє усміхнене сонце, під ним два вигнуті золоті снопи у формі літери «Х». Герб вписаний в декоративний картуш [383]. Фаховий висновок стосовно герба області вказує на деякі помилки та неточності у композиційному та кольоровому оформленні символіки, зокрема це стосується відсутності волинського хреста, неправильно вибраному картушу, та деяких інших зовнішніх прорахунках [169, с. 8].

Міська Рада народних депутатів XXI скликання від 27 вересня 1990 р. прийняла рішення відродити історичний герб м. Проскурова як герб м. Хмельницького, який має наступний вигляд: на заокругленому внизу синьому щиті три золоті (жовті) перехрещені стріли (середня – вістрям до низу, дві - під кутом 90 градусів – вістрями вгору) [327]. Для територіальної та міської символіки краю характерні зображення сонця (як подільського герба), хреста (як волинського герба) у поєднанні із природними символами (рослинами, тваринами) та шляхетською символікою (герби «Огоньчик» та «Леліва»). Частим є поєднання сонця і хреста у одному гербі: символіка Волочийського, Староконстантинівського, Шепетівського районів [169, с. 9] та міст Чемерівці та Волочийськ. Хоча для герба останнього центральною фігурою є Богородиця у пурпуровій сукні та золотому плащі з золотим німбом навколо голови [368].

Особливістю гербів краю є використання зображень оборонних споруд у територіальних гербах, адже подібні символи характерні для символіки міст. Це стосується гербів Теофіпольського та Хмельницького районів. Сюжети із замками та фортецями (м. Полонне, м. Ізяслав) разом із зображеннями зброї (перехрещені шаблі на гербі Білогірського району [320]) та озброєних людей (козак у воротах замку на гербі м. Красилів [342]) говорять про часті воєнні дії на території краю та оборону краю від ворогів.

Територіальна та міська геральдика Вінницької області має чимало спільних рис із символікою Тернопільської області, а саме: поєднання солярного знаку (сонця із променями) із рослинною та тваринною символікою; наявність на гербах значної кількості хрестів (різних видів); відображення військово-політичного минулого краю у гербах (оборонні споруди та схрещена козацька зброя: шаблі, перначі тощо). Серед рослинної символіки переважають зображення пшеничних снопів та колосків (герби Калинівського, Оранівського, Мурованоктуриловецького, Піщанського, Тульчинського районів), що вказують на землеробську спеціалізацію краю [279, с. 32-47]. Наявність в області значних залізничних вузлів також позначилось на геральдиці міст. Зокрема на гербі м. Жмеринка зображений крилатий пегас, що уособлює місто та символізує стрімкий рух вперед. Населений пункт виник завдяки побудові і розвитку залізниці [81, с. 71]; на герб м. Козятин вміщено зображення локомотива у рослинному вінку [337].

Вінницька область поділена на 27 районів (23 з яких затвердили власні символи), і є однією із найбільших за кількістю територіальних утворень. Символіка краю також віддзеркалює загальну тенденцію Подільської геральдики. Герб області має наступний вигляд: щит поділений на чотири частини. У першій та четвертій чверті щита - золоте сонце у синьому полі, у другій та третій чверті – срібний хрест у червоному полі, у центрі хреста – синій щиток зі срібним півмісяцем, з рогами, оберненими вправо. Як вказано в Положенні про герб області: Золоте сонце – старовинна емблема Подільської землі, відома з поч. XV ст. символізує добробут, розквіт, щедрість та багатство краю, належність регіону до історичного Поділля, з якого за середньовічної доби, в осібний регіон виділилася Брацлавщина (Східне Поділля). Срібний хрест, у центрі якого синій щиток зі срібним півмісяцем - історичний герб Брацлавщини (Східного Поділля), символ її утвердження як самостійної історичної області, що засвідчує наступність та неперервність власної регіональної традиції, спадкоємцем якої є Вінницька

область, нагадує про спільну історичну долю Брацлавщини та Волині у складі Великого князівства Литовського [362].

Символіка обласного центру також відображає історичну спадковість краю, його історію та долю. Основною фігурою герба є хрест із роздвоєною нижньою частиною на два гачки (т. зв. «пророслий хрест»), під ним схрещені дві срібні шаблі вістрями вгору. Щитотримачами герба виступають український козак та литовський воїн [81, с. 47].

Одним із найбільших регіонів України є Північно-Центральний регіон (Наддніпрянина), він умовно охоплює наступні області: Київська, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська (розташована на лівому березі Дніпра), Житомирська (частково). Зародження символіки краю можна віднести до догеральдичного етапу в часи Київської Русі та розвитку удільних князівств, хоча особливої уваги заслуговують козацькі часи.

Київщина була і залишається серцем України, її адміністративним, економічним, духовним та релігійним центром. Рішенням Київської міської Ради народних депутатів № 57 від 18 квітня 1995 р. було затверджено герб столиці із зображенням Архістратиґа Михаїла [17, арк. 87]. Процес прийняття символіки для Києва та області супроводжувався тривалими дискусіями в політичних, громадських та наукових колах [222]. Історіографія герба м. Києва налічує близько двох сотень праць. Символіку столиці (знак Архангела Михаїла) переймали інші населені пункти даної території, зокрема Васильків, Велика Димерка, Тараща, Славутич, Богуслав, Бородянка. Використання переліченими містами символіки з Архангелом Михаїлом вказує на те, що цей символ первинно вживався в значенні територіального [221]. Обласний герб також носить патронажний символ в образі св. Юрія на коні, що пронизує списом змія [14, арк. 16].

Характерними ознаками геральдики Київщини є наявність значної кількості патронажних символів та зображень культових споруд (патронажні символи у гербах (окрім згаданих) – Баришівки, Сквири [198], Ставища,

Вишгорода, Броварів [248]; Бориспільського та Миронівського районів; зображення церков на гербах Вишгородського, Києво-Святошинського, Фастівського та Переяслав-Хмельницького районів [144]), що спричинено прийняттям та поширенням християнства саме з території Київщини.

Складна військово-політична історія відображена у символах зброї (герб Білої Церкви, Макарівського [163] та Васильківського районів), оборонних споруд (м. Тетіїв та Тетіївського району [147], м. Фастів, Сквирського району) та озброєних людей (герб Іванківського, Згурівського та Рокитнянського районів). Окремо можна виділити герб Кагарлицького району, що містить елементи ханського намету як символу тюркомовних племен, які перебували на службі київських князів. Вони також по собі залишили назву міста Кагарлик [19].

Своєрідними є герб м. Борисполя, який серед інших зображень містить літак на тлі міської брами у жовто-блакитних кольорах – символ повітряних воріт держави [279, с. 189].

Геральдика Черкаської області має досить виразні тематичні блоки, які розкривають героїчне минуле краю, елементи мирної праці на землі та прагнення до свободи. З однієї сторони територіальна та муніципальна геральдика області насичена зображеннями оборонних споруд (Звенигородський, Корсунь-Шевченківський райони), зображеннями озброєних людей (м. Звенигородка, м. Канів, м. Умань) [171] та елементів озброєння (Городищенський, Чигиринський, Чернобаївський райони, м. Корсунь-Шевченківський), що віддзеркалюють героїчне минуле краю часів Київської Русі та козаччини; з іншої – присутність на багатьох гербах зображень пшеничних снопів та колосків (Кам'янський, Катеринопільський, Чернобаївський, Шполянський райони, смт Чернобай, Христинівка), музичних інструментів (ліра на гербах Городищенського та Кам'янського районів, кобза на гербі Канівського району) та християнської символіки (м. Золотоноша) [185] свідчить про намагання відобразити прагнення

населення до мирного повсякденного життя. А зображення коней символізують споконвічне прагнення людей до свободи (герби м. Черкаси та м. Шпола) [171].

Згадане діалектичне поєднання знайшло своє відображення і в символіці області та обласного центру. 4 липня 2000 р. був затверджений герб області: у синьому полі золотий сонячний диск, з якого проти годинникової стрілки виходять три золоті колоски пшениці. У великому гербі щит вписується в декоративний картуш і увінчується 8-стороннім щитком із портретним зображенням Т. Г. Шевченка [301, с. 176].

Герб обласного центру був затверджений 11 січня 1995 р. рішенням XIX сесії Черкаської міської ради. У верхній частині перетятого щита в лазуровому полі стоїть козак у червоному одязі, тримаючи рушницю на плечі, з шаблею та порохівницею на поясі. У нижній частині – в червоному полі срібний кінь, який скаче в лівий бік. Козак вказує на безпосереднє відношення міста до формування козацтва на Україні. Геральдичний кінь – узагальнювальний образ, що відображає якості людей, які жили в цих краях, і старовинний міський герб 1852 р. [366].

Для символіки Кіровоградської області традиційними залишаються козацькі символи, які присутні на гербах регіону всіх рівнів. Поширеним у територіальній та міській геральдиці регіону є використання зображень птахів: орел-зміїд (Компаніївський район), голуб (Новомиргородський район [150, с. 72-73]), сокіл (Устинівський район) [150, с. 88-89] та фенікс (міфічний птах присутній на гербі Маловисківського району [150, с. 66-67]), дрофа (м. Бобринець), ворон (м. Гайворон).

Також у символіці регіону присутні елементи пов'язані з історією перебування на цій території скіфських племен та речами, які були знайдені під час археологічних розкопок. Йдеться про скіфську прикрасу на гербі Знаменського району та скіфського казана на гербі Новоукраїнського району [150, с. 60-61]. Певним поєднанням характерних рис територіальної

геральдики є символи області, для яких центральною фігурою було обрано степового орла, зображення якого було знайдено при розкопках на території Знам'янського району [82, с. 17-19]. Подібні символи зустрічаються на гербах поселень південних областей: Дніпропетровської, Херсонської та Миколаївської.

Герб Кропивницького (Кіровоград): у жовтому та малиновому полі щита – на перехресті трьох синіх стрічок, що символізують річки Інгул, Сугоклею та Біанку, розміщено план фортеці з вензелем св. Єлисавети [149], віддзеркалює вже більш нову сторінку історії регіону – часи Російської імперії. Герби для смт Новгородка та міста Новомиргород виконані із залученням елементів, які відносяться до російської армії (кірасирська каска та пандур з рушницею) [355], що безпосередньо пов'язано із історією становлення та розвитку поселення. У міській символіці присутні традиційні символи, такі як водонапірна вежа (м. Долинська), паркова брама (смт Онуфрїївка) та фортеця (смт Вільшанка) [150, с. 114-115].

Полтавська область лежить на порубіжжі історико-географічних регіонів. Розташована вона на Лівому березі Дніпра у середній течії, що територіально її відносить до Центральної частини України. Щоправда, геральдика краю має свої особливості, за твердженням В. Панченка, на геральдику Полтавської області традиційно впливали польська шляхетська геральдика, самобутні звичаї міської емблематики Гетьманщини та офіційні засади гербівництва Російської імперії [197]. Досить своєрідним і насиченим є герб Полтавської області: щит розділений на чотири частини малиновим ромбом, перетятим срібно-лазуровим хвилястим поясом. У першій частині щита в лазуровому полі золотий лапчастий хрест. В другій – в золотому полі червона підкова. У третій – в золотому полі червоне серце. В четвертій – в лазуровому полі золотий сніп пшениці. У першій частині ромба - золотий лук, супроводжуваний двома золотими зірками, в другій – золоті ворота з трьома баштами, супроводжувані двома золотими зірками. Герб увінчаний

п`ятибаштовою короною і обрамований гілками калини, оповитими синьо-жовтою стрічкою. Над короною – напис "Полтавщина" [372]. У гербі поєднані історичні та географічні символи краю, що відображають його особливість та включає елементи гербів міст області.

Сучасний полтавський герб, затверджений Полтавською міською радою народних депутатів у лютому 1993 р., фактично повторює міську емблему періоду Гетьманщини (лук зі стрілою, супроводжуваний чотирма шестикутними зірками), однак він має пурпурове поле щита (на відміну від історичного блакитного) [197].

Для територіальної та міської геральдики краю характерні зображення, які були успадковані з козацьких часів: лапчатий хрест, хрест над півмісяцем, зброя (рушниця, шаблі, стріли, булава, пернач), підкови, серце. Зображення споруд нанесені на герби смт Козельщина [336] та м. Лохвиця [333]. Своєрідними є міський та районний герб смт Велика Богачка: на районному одним із елементів є скрипичний ключ, а на міському – бандура. Знаки символізують невичерпність духовного життя краю.

Північно-Східний регіон в рамках нашого дослідження включає Чернігівську та Сумську області. Історична спільність регіону формувалася в часи Київської Русі та існування окремого Чернігівського князівства. Хоча південні райони Сумської області в козацькі часи тяжіли до Слобідської України, що також певною мірою позначилось і на геральдиці.

Герб міста Чернігова, на якому зображено одноголового орла, є одним з найдавніших міських емблем на території етнічних земель українців. Впродовж віків цей знак зазнав численних змін, переробок, доповнень, що дозволяє виділити його особливо з числа інших міських гербів [101]. Тривалий час точилися дискусії стосовно походження символу, однак безперечним є те, що чернігівський герб є одним із найхарактерніших і найоригінальніших в українському гербівництві, а отже, його сучасне (в 1992 р.) підтвердження як тепер уже законної історичної емблеми міста - є цілком

виправданим [200]. Відповідно до рішення міської Ради народних депутатів від 12 листопада 1992 р. "Про герб міста Чернігова" було затверджено міський символ базований на основі історичного земельного знаку, зображення чорного одноголового орла із золотим хрестом у лапі на срібному щиті [39].

Зображення орла також являється центральною фігурою обласної символіки, з тією умовою, що він зображений двоголовим, який уособлює два князівства: Чернігівське та Новгород-Сіверське, на центральних територіях яких розташована теперішня Чернігівська область [328]. Герб області має наступний вигляд: у срібному полі - чорний двоголовий орел з червоними лапами та язиками, золотими очима і озброєнням (дзьоб і кігті). На головах – по золотій відкритій короні, а на грудях -синій щиток із золотою облямівкою, на якому зображено знак Рюриковичів чернігівського типу (знак князя Мстислава Володимировича) [82, с. 25].

Переважна частина гербів краю сягає своїм корінням козацької доби, про що свідчить тематика зображень: перехрещена зброя, хрести, серце. На гербі м. Семенівка зображений козак із самопалом, що також був перенесений на символіку району [114]. Декілька гербів краю відносяться до категорії «промовистих»: Бобровицького, Сосницького, Куликівського та Коропецького районів; смт Козелець, Короп, Сосниця. Досить своєрідним є герб м. Городня, що містить зображення якоря. Прикметно, що зображення якоря на цій печатці тривалий час викликало в дослідників подив: як відомо, річка Чибриж, на якій стоїть місто Городня, ніколи не відзначалася зручністю для судноплавства [201]. При подальших дослідженнях символіки стало зрозуміло, що символ скоріше за все походить із шляхетської символіки.

Літописна історія Київської Русі свідчить, що території Чернігівської та Сумської області були тісно пов'язані між собою та мали схожу історичну долю. Збереглося чимало згадок у писемних джерелах стосовно міст: Ромен, Вир (Білопілля), В'яхань, Глухів, Зартий, Вороніж, Путивль тощо [361].

Давньоруська історія відобразилася на символіці області: Герб: у синьому полі золотий шолом, під ним золотий колос із 25-ма зернятами, вигнутий у формі літери “С”, та золотий тонкий хрест. Золотий шолом у верхній частині герба – символ історичного початку наших земель із часів Київської Русі. Золотий колос зігнутий у вигляді букви " С" із 25-а зернятами символізує історичний шлях, який пройшли ці землі до утворення Сумської області і вказує на кількість суб`єктів регіону [290]. Символіка обласного центру відображає легенду про заснування міста. Герб затверджено 15 лютого 1991 р. 4-ю сесією Сумської міської ради [211]. На полі герба розміщено три чорні суми: дві – зверху, одна – знизу, з їх перев`язами та золотими гудзиками. Своєю формою вони нагадують сумки, які носили козаки Сумського полку [272].

На час святкуванням 65-річчя заснування Сумської області всі райони області, міста обласного підпорядкування і область мали свої герби і прапори, але нині ще не всі населені пункти Сумщини мають свої символи [75, с. 6]. Загалом, територіальна та муніципальна геральдика регіону поєднує в собі риси, що були успадковані (або відображають основну ідею) з давньоруських (герби м. Путивль) [173]; козацьких часів (герби м. Білопілля [79], м. Глухова [247], м. Конотопа [123], м. Шостка [282]) та російського панування (герб м. Охтирки) [206]. Також символіка регіону має певну територіальну особливість, що полягає у приналежності південної частини області до історично Слобідської України.

Східний історико-географічний регіон об`єднує в собі більшу частину Слобожанщини та Донбасу, тобто сучасні Харківську, Луганську та Донецьку області. Дослідниками геральдики краю є О. Однороженко, В. Панченко, О. Желіба, Є. Малаха, Є. Максименко, О. Житниченко, А. Закорецький, М. Стародубцев, В. Мартиненко тощо. Якщо в Лівобережній Гетьманщині (до складу якої входила територія сучасної Полтавської області, на якій міська геральдика почала формуватися ще до сер. XVII ст.), джерелом

для створення власної адміністративної символіки певною мірою стала геральдична традиція литовсько-польської доби, то на Слобожанщині (де фактично не існувало міст з традицією магдебурзького права) місцева муніципальна символіка творилася вже під впливом сформованої геральдичної традиції сусідньої Гетьманщини [199]. Зауваження є актуальним для півдня Сумщини та Харківщини, які почали формуватись та розвивались паралельно в рамках Слобожанщини. Спільними рисами для геральдики Сумської та Харківської області є подібний набір геральдичних фігур, які можна окреслити в декілька пунктів: 1) зображення хреста – головного геральдичного символу християнської віри; 2) зображення небесних світил; 3) зображення серця; 4) зображення зброї та козацьких клейнодів [199]; 5) зображення символів торгової діяльності.

Основними елементами герба міста Харкова та області є перехрещений ріг достатку та кадуцей оповитий зміями (кадуцей – атрибут бога Меркурія, який вважався заступником торговців, мандрівників, парламентарів; а змії символізують мудрість) [32]. Герб області вміщено у декоративний картуш із золотого дубового листа, обвите блакитною стрічкою. Щит увінчано стилізованим зображенням шестерні, з обох боків якої розташовані по два злакових колоси. На тлі шестерні подано книгу з символічним зображенням атомного ядра з електронними орбітами [373].

Харківська область поділена на 27 районів та має 7 міст обласного значення, всі вони затвердили власні символи [279, с. 346]. У 19 територіальних та на 11 муніципальних гербах використано елементи герба м. Харкова – ріг достатку та кадуцей. Серед міських гербів є частина «промивистих» із рослинною та тваринною символікою: м. Ізюм, м. Вовчанськ, м. Зміїв.

Донецька та Луганська області умовно об'єднані в історико-географічне поняття «Донбас». Геральдика обох областей є досить схожа і ціннісні орієнтири мешканців регіону, а саме ідеї тяжкої праці, боротьби,

історичної наступності, досягнень у промисловості, виробництві [160]. Хоча нині Донецька область посідає чи не перше місце в країні за кількістю населених пунктів міського типу, лише сто років тому поселень із офіційним статусом міст на її території налічувалося всього три: два повітових міста Катеринославської губернії – Бахмут (місто мало назву Артемівськ з 1924 по 2016 рр.) [182] та Маріуполь – і позаштатне м. Слов`янськ, що належало до 1917 р. Ізюмському повіту сусідньої Харківської губернії. Проте кожне із цих міст має власну геральдичну традицію, започатковану ще у XVIII – XIX ст. [189].

Як і у випадку з Донецькою областю, на території сучасної Луганщини розвиток більшості міських поселень припадає вже на новітній період – до 1917 р. в цьому регіоні офіційний статус міст мали лише чотири населені пункти: Луганськ, Слов`яносербськ (у межах Катеринославської губернії, Старобільськ і Біловодськ (у межах Харківської губернії) [202].

Символіка регіону, на думку Є. Максименко, типологічно об`єднана в такі групи: «індустріальні об`єкти», «робочі механізми, машини», «флора», «фауна», «астральна символіка», «архітектурні споруди», «умовні позначення» «релігійна символіка», «предмети побуту», «традиційні геральдичні емблеми». Дослідницею підраховано, що найбільш популярними є зображення сонця, терикону, шестерні, схрещених молотків (або молота і ключа) [158].

Не зважаючи на те, що у сучасних міських гербах регіону домінує промислова тематика, геральдичний ряд символіки Донбасу суттєво розширився у порівнянні з попередніми історичними етапами і включає в себе такі категорії як відображення назви міста, його історії, географії розташування, розвитку транспорту, сільського господарства тощо [160].

Центральне місце в гербі Донецької області займає “Пальма Мерцалова” – унікальний витвір рук коваля “Новоросійського товариства кам`яновугільного, залізного і рейкового виробництва” Олексія Мерцалова,

що викував її в 1896 році спеціально для Всеросійської виставки в Нижньому Новгороді. На цій виставці Пальма була відзначена вищою нагородою. У 1900 році “Новоросійське товариство” брало участь у Всесвітній виставці в Парижі. Його виставковий павільйон, до складу якого входила і Пальма Мерцалова, був визнаний гідним вищої нагороди – Гран-прі. В даний час Пальма зберігається в Гірничому інституті Санкт-Петербурга [82, с. 21-22]. 5 липня 1995 р. малий і великий герби Донецька були затверджені на сесії міської ради. В основу малої емблеми лягла радянська версія 1968 р. Верхня частина блакитного кольору символізує велич та красу міста, а нижня - чорна – багаті запаси кам'яного вугілля, що і стало основною причиною зростання міста. Зображення міцної руки, яка високо тримає робочий молот, є символом Донецька як індустріального центру країни [160]. Практично всі райони області затвердили свої символи (17 з 18); міста обласного значення (28) також мають власні символи [279, с. 87]. Подібна картина спостерігається і в геральдиці Луганської області, де 17 з 18 районів та всі 14 міст обласного значення мають власні символи [279, с. 214].

Символи Луганської області були затверджені 15 травня 1998 р. рішенням Луганської обласної ради. Герб: щит напіврозтятий, перетятий і напівскошений сліва і справа; у центрі щиток, у золотому полі якого чорний квадрат, із червоною облямівкою і полум'ям зверху, обабіч нього – по чорному молотку; у 1-му зеленому полі іде золотий кінь, 2-е і 3-є поля червоні, у 4-му зеленому полі золотий бабак, у 5-му синьому сходиться золоте сонце. Щит обрамлюють колоски і дубові гілки, перевиті синьо-жовтою стрічкою з написом «Луганська область». Символіка області підкреслює географічне та природне положення краю та розвинену гірничодобувну промисловість [82, с. 16-17].

18 лютого 1992 р. рішенням VIII сесії міської ради XXI скликання № 8/6 був відтворений історичний герб Луганська: «У золотому полі чорна із золотими швами доменна піч із червоним полум'ям, з боків якої – по

чорному молотку. Доменна піч уособлює металургію, яка впливала на становлення та розвиток міста». Однак, насправді, за твердженнями дослідників В. Висоцького та М. Соловйової, дореволюційний герб був «відновлений» за спотвореним ескізом [64].

Геральдика Південної України почала формуватися найпізніше, на її розвиток безпосередній вплив мала російська геральдична традиція. У культурному та міжнаціональному плані цей регіон має складну структуру, спричинену багатьма факторами: проживанням численних національних меншин, складною політичною та соціальною історією, наявністю значних цивілізаційних нашарувань періоду античності, середньовіччя та Нового часу. Серед дослідників символіки регіону варто виділити І. Калмакана, І. Янушкевича, Ю. Бузько, В. Коновалова, О. Маскевича та ін.

Символіка південних областей має ряд особливостей та спільних рис, які дають змогу згрупувати їх для порівняння та аналізу. Зокрема пропонуємо виділити в одну групу - Запорізьку та Дніпропетровську області, в другу – Херсонську, Миколаївську та Одеську області, в третю – АРК.

Подібними за набором геральдичних фігур є символіка Запорізької та Дніпропетровської областей. Розташовані у нижній течії Дніпра вони стали епіцентром розвитку козацтва. Пізніше більша частина території областей входили до складу Катеринославської губернії, що вплинуло на символіку міст вже в часи «масової герботворчості». Серед спільних рис символіки областей можна назвати: 1) використання козацьких елементів (зброя, козак із самопалом, козак на коні); 2) землеробська символіка у вигляді зображень колосся та снопів; 3) астральні символи (сонце, зорі); 4) серед тваринних зображень слід виділити коня (пегаса) [208], бика (тура) та хижих птахів (сокола, орла), що відображає волелюбні устремління. «Промовисті» герби та сигли також присутні в геральдиці областей: м. Оріхів [371] та смт Якимівка Запорізької області [363], м. Апостолове, м. П`ятихатки, смт Магдалинівка, смт Покровське Дніпропетровської області [77, с. 76-80].

Зокрема, козак із самопалом є основною фігурою гербів обох областей [82, с. 29-30, 41-40]; а зображення козацької зброї: шабель, стріл, рушниць – знайшли своє відображення в гербах обласних центрів.

Ці регіони є значною мірою урбанізовані, що позначилося на кількості міст обласного та районного значення. Станом на 2016 рік всі райони Запорізької області та 20 з 22 районів Дніпропетровської області мають свої герби. 13 міст обласного значення Дніпропетровської та 5 міст обласного значення в Запорізькій області також мають затверджену символіку [77, с. 192-193].

На території колишньої Херсонської губернії, що існувала на півдні України впродовж 1803-1917 рр., особливе значення мали три провідні портові міста – Одеса, Миколаїв та губернське місто Херсон, що упродовж кінця XVIII-XIX ст. отримали від уряду Російської імперії свої власні герби [191].

Герб Херсонської області являє собою картуш у формі барочного щита із заокругленими нижніми кутами. На синьому фоні у вигляді символів жовтого кольору розташовані: якір, хлібне колосся, циркуль, нагорі – Очаківські ворота Херсонської фортеці. Над щитом міститься корона. По внутрішній стороні щита проходить контурна лінія жовтого кольору. Щит обрамлений золотим дубовим вінцем з назвою області на жовто-синій стрічці. Якір – символ надії. До того ж він означає, що Таврійський край є водними воротами України (Азовське та Чорне море, річка Дніпро).

Хлібне колосся – основа заможності. Циркуль – це чіткість побудови, вірність обраному шляху, економічне відродження. Очаківські ворота Херсонської фортеці – точка відліку літопису краю. Золотий дубовий вінець – символ вічності та могутності. Зображення корони – данина історичній спадщині – гербові Херсонської губернії [329]. Подібні символи були обрані для герба обласного центру – у верхній частині герба розміщені ворота

Херсонської фортеці, нижче – два перехрещених якорі (торгового та військового) [382].

Територіальна геральдика області відображає основне заняття мешканців регіону в сільському господарстві – вирощування зернових культур, соняшнику (герб Нововорноцовського району) та кавунів (герб Горностаївського району). Вказані знаки поєднані із значною кількістю солярних символів, що певно відображають південне положення краю. Міські герби також відображають портове значення населених пунктів (м. Скадовськ, м. Генічеськ [369]). Елементи «промовистих» символів містять герби Горностаївського, Чаплинського районів та м. Гола Пристань [370]. У символіці селища Білозерка використано зображення каплички, під якою розміщено щиток із зображенням слона. Герб містить символ генерала-поручника І. А. Ганнібала, який вважається засновником Білозерки [81, с. 32]. Дещо нетрадиційним для геральдики регіону є герб селища Високопілля, на якому зображено чорного лева. Він символізує заселення в ХІХ ст. довколишніх земель німцями, які переважно походили з землі Баден-Вюртенберг, оскільки назвали колонії на честь різних місцевостей з історичної батьківщини (Кронау, Ной-Мангейм та ін.) [364].

У символіці Миколаївської області поєднані риси, що характерні для південного регіону: морські символи (човни, якорі); для центрального: зображення хижих птахів (орлів), що схожі на територіальні та міські символи Кіровоградської області; та козацькі символи, що відображають історію регіону як арену протистояння між козаками та південними сусідами (татарами та турками). Церковна символіка знайшла своє відображення у гербі області (на синьому щиті - золота архієрейська митра на схрещених золотих посохах. У срібній хвилястій базі – амфора натурального кольору. Щит вписується в еkleктичний картуш сталевого кольору, увінчаний вінцем з п'яти колосків золотого кольору. На картуші розташовані якір та виноградна лоза з гроном зеленого кольору [41]), обласного центру (у

лазуровому полі на хвилястій срібній окраїні золотий корабель із чорними веслами, супроводжуваний в главі щита золотою архієрейською митрою на двох таких же, навхрест покладених костурах. Щит увінчаний срібною короною і покладений на два золотих якорі, з'єднаних Олександрівською стрічкою [40]), Новобузького, Казанського районів та м. Снігурівка [351]. За кількістю затверджених територіальних гербів Миколаївська область має невисокі показники: 9 з 19 районів мають власні символи [279, с. 254].

Територіальна та міська геральдика Одеської області також відображають природні та географічні особливості краю, що позначились на наборі гербових фігур: рослини (виноград, або виноградна лоза, зернові культури, плоди яблук, дуб), тварини (птахи: орел, лелека, голуб; риби, кінь), серед штучних фігур домінують зображення зброї та морської символіки, зокрема корабель на гербі селища Овідіюпіль [356], човен з веслом на гербі м. Болград [375], якір-кішка на гербах Ренійського, Лиманського районів. Фортечні мури використано як символи реальних оборонних споруд у символіці Біляївки [42] та Татарбунар [325].

Якорі як символи морської справи присутні у символіці області та обласного центру, де вони являються центральними фігурами. Символіка області включає міський герб: Основне синє поле оточене широкою червоною каймою (бордюром). Головна гербова фігура – одеський срібний якір-кішка. На бордюрі горішня центральна фігура – золотий сніп колосся, обабіч ідуть шість золотих якорів, у центрі внизу – виноградне гроно. Довкола щита розміщено золотий вінок колосся, переплетений виноградною лозою [82, с. 37-39]. Кількість затверджених міських та територіальних знаків є невисокою, це стосується як територіальних так і муніципальних символів.

У загальних рисах геральдика АРК слідує тематичним особливостям герботворчості південних областей України. Тобто у міській та територіальній символіці використано звичний набір фігур: солярні знаки

(сонце), рослини (виноград, зернові культури), тварини (лев, птахи), оборонні споруди (в гербах Алушти і Армянська). Особливістю геральдики АРК є використання фантастичних істот (грифон), які зображені на гербі автономної республіки та гербі м. Керч [172]. Сліди перебування на території Криму скіфських племен відображені в символах м. Сімферополь [81, с. 68], на якому зображено золоту скіфську чашу та м. Євпаторія, на якому зображена золота голова барана, що вказує на придатність території для розведення овець та походить на скіфський звіриний стиль. Своєрідним є герб м. Саки, на якому серед інших фігур міститься зображення динозавра (бронхозавра), що є нетиповим зображенням для міської символіки загалом [279, с. 25].

Отже, відновлення українських національних символів та емблем, характерних зображень та образів позначилося на геральдиці всіх рівнів. Затвердження нових знаків відбувається з урахуванням місцевої специфіки та відображає регіональну історію та колорит, що збагачує вітчизняну культуру.

Кожна територія (історико-географічна область) має місцеві традиції герботворення, які увібрали у себе регіональні, історичні, національні особливості; відображають основні заняття населення та поширену у регіоні флору і фауну. Виокремлення історико-географічних регіонів відбувалося з урахуванням як адміністративного поділу країни, так і власної історії і традицій краю. Все це відбилося і в процесі складання гербів.

Геральдика західних та північних областей України має давнішу історію, оскільки формувалася в часи існування Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, ВКЛ та Речі Посполитої. Це зумовило наявність у символіці регіонів значних культурних пластів, дослідження яких вимагає особливої уваги. Тематика гербів включає значну кількість християнських знаків, які уособлюють населений пункт через оборонні та культові споруди.

У символіці гербів центральних, частини східних та південних областей значного поширення набувають козацькі символи, які представлені

знаками зброї, клейнодів, антропоморфними зображеннями. Козацька історія залишила помітний слід на територіальних та муніципальних знаках, вони вражають своєю різноманітністю, але об'єднані однією національною ідеєю.

Геральдика східних областей, що об'єднані в поняття «Донбас», також має ряд особливостей, які передусім вказують на промислове та виробниче значення регіону. Значний вплив на символіку краю мали традиції російської геральдики.

Південні області та АРК природно мають своєрідний геральдичний ряд, який включає морські символи та знаки, які були успадковані від державних утворень античної доби на території України. Поряд з цим символіка краю включає знаки, що відбивають хліборобську спеціалізацію степової частини країни. У територіальній та міській геральдиці України відбиті не тільки українські національні символи, а і мали місце знаки, що постали в результаті міжнаціональних зв'язків та контактів між різними етнічними та конфесійними групами.

За роки незалежності України вченими істориками, геральдистами, членами фахових товариств та установ було відновлено, перероблено та створено сотні нових проектів гербів, які стали легітимними і нині виконують свої функції. Вдалося відновити історичну традицію територіальної герботворчості, що є важливим сегментом національної пам'яті, самосвідомості, активним чинником демократичного громадянського суспільства.

ВИСНОВКИ

Вирішення поставлених у дисертаційній роботі завдань дає змогу сформулювати узагальнюючі висновки:

- На основі критичного аналізу історіографії проблеми визначено стан вивчення теми та виокремлено недосліджені досі питання. З'ясовано, що попри наявність значної кількості публікацій, в сучасній українській історіографії з територіальної та муніципальної геральдики відчувається брак наукових праць, присвячених вивченню сучасного етапу герботворення. Увага авторів праць зосереджена на дослідженні витоків та еволюції вітчизняної геральдики в історичному процесі, оминаючи увагою сучасний стан вивчення проблеми. Наявні статті в науковій періодиці не можуть заповнити прогалину у розумінні становлення та розвитку національної геральдичної системи в часи незалежності.
- Сформовано джерельний комплекс дослідження, представлений писемними та зображальними джерелами. Писемні джерела включають в основному актовий матеріал, меншою мірою наративні документи. Актові джерела представлені нормативними документами, які приймаються вищими органами державної влади та управління, а також органами місцевого самоврядування. Основний масив документів зберігається в ЦДАВО України та місцевих архівах та архівних відділах відповідних областей, районів, міст, селищ та сіл. Зображальні джерела являють собою графічні виконання гербів усіх рівнів, що зустрічаються у довідкових ілюстративних виданнях, у газетних та наукових виданнях в якості наочного матеріалу та на сайтах відповідних територіальних та адміністративних одиниць. Речові джерела несуть менш знакову інформацію та представлені гербовими зображеннями на будівлях, стелах та інформаційних табло.

- Встановлено, що геральдичне законодавство в Україні включає ряд основоположних нормативних документів, основними з яких є Конституція України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», Закон України «Про державні нагороди України», Укази Президента України «Про впорядкування геральдичної справи в Україні», «Про Комісію державних нагород та геральдики» та ряд інших законів та підзаконних актів, які регулюють процес функціонування територіальної та муніципальної геральдики. Згідно з положеннями Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» затвердження символіки на місцях відбувається рішеннями відповідних обласних, районних, міських, селищних та сільських рад. Відповідними документами також регламентується використання символів. Проведений порівняльний аналіз із системами геральдичного законодавства сусідніх країн засвідчив, що вітчизняній системі необхідно впровадити офіційний Геральдичний реєстр та створити відповідну службу, яка б займалась розробкою, експертизою та затвердженням проектів символіки.

- З'ясовано теоретичну складову геральдики, її безпосередній вплив на практику герботворчості. Наголошено на необхідності доопрацювання та упорядкування теоретичних розробок попередніх історичних періодів та вироблення нових сучасних методів в геральдичній справі. Першочергове значення має укладання загальноприйнятих та обов'язкових рекомендацій по створенню та впровадженню у життя геральдичних проектів. Основу геральдичної системи мають скласти нові теоретико-методологічні підходи, які дадуть змогу державним службовцям, науковцям, художникам, авторам та творцям знакових систем та символів мати чітке наукове підґрунтя для творчого використання геральдичної методології та термінології з урахуванням історичних умов та реалій. Актуальною є проблема уніфікації понятійного та термінологічного апарату та адаптації його до вимог української мови.

- Узагальнено науковий і практичний досвід надбань української геральдичної науки вітчизняними істориками та вченими діаспори. За кордоном активно діяли УРУ, УГГТ, проводили наукову діяльність М. Битинський та Р. Климкевич. Зазначено, що у період 50-90-х рр. ХХ ст. відбулася актуалізація вивчення вітчизняної символіки та геральдики. Стараннями вчених в УРСР та діаспорі вдалося зберегти національні традиції використання символіки в герботворенні. Сучасні дослідження геральдичних студій відбуваються в рамках діяльності держаних наукових інституцій: Інституту історії України НАН України, Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, НТШ імені Т. Шевченка та ін. Академічний розвиток науки є необхідним елементом становлення українського гербознавства. Його інституціональне оформлення було б неповним та неможливим без діяльності кафедр і секторів у структурі ВНЗ, де серед основних напрямів роботи є підготовка спеціалістів у галузі гербознавства та СІД. Формування наукового геральдичного середовища є важливим етапом становлення муніципальної та територіальної символіки. Доведено, що значним внеском у розвиток територіальної та муніципальної геральдики є багатовекторна діяльність УГТ, яке проводить теоретичну та практичну роботу із підготовки та опрацювання геральдичних проектів та вивчення української символіки. Товариство активно займається видавничою діяльністю та проводить щорічні наукові геральдичні конференції.

- Досліджено, що національні традиції використання символічних зображень були підпорядковані як історичним, так і географічним особливостям. Впродовж функціонування територіальної та муніципальної геральдики символіка на гербах змінювалась відповідно до вимог часу. Проаналізовані символи сучасних знаків на муніципальних та територіальних гербах дали змогу сформувати та виокремити наступні групи:

а) природні фігури: зображення тварин (фауна), зображення рослин (флора), антропоморфні зображення (зображення людей, або частин людських тіл),

астральна символіка (сонце, зорі та ін.), зображення інших природних об'єктів (гори, ріки та ін.); б) штучні фігури: споруди (оборонні, цивільні, культові), зображення предметів побуту (народного, промислового), зображення зброї, клейнодів та інших військових атрибутів, елементи орнаменталістики; в) релігійна символіка: патронажні символи (зображення святих-покровителів), християнські символи: хрест, півмісяць; г) шляхетська символіка; г) зображення фантастичних істот; д) «промовисті» герби та сигли. З'ясовано, що найбільш знакові історичні символи відносяться до наступних періодів: Галицько-волинської держави (початок формування геральдичної системи), литовсько-польської доби (наявність значних європейських впливів на розвиток геральдики), козацької доби (відображення світоглядних поглядів українського населення), період російсько-австрійського панування (формування централізованої символічної системи), радянська доба (геральдика під значним впливом ідеології) та сучасна доба (формування геральдичної системи в умовах незалежності).

- Запропоновано при характеристиці локальних особливостей геральдичних знаків умовно згрупувати області України у 7 історико-географічних регіонів: Карпатський (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська і Чернівецька обл.); Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька обл.); Північно-Західний (Волинська, Рівненська обл.); Північно-Центральний (Житомирська, Київська, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська обл.); Східний (Донецька, Луганська, Харківська обл.); Північно-Східний (Сумська, Чернігівська обл.); Південний (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим). Кожен з регіонів має власну історію формування та використання символічних зображень. Геральдика як комплексне явище розвивається в суспільстві та відчуває на собі впливи різних факторів. Тому виокремлення історико-географічних регіонів проведено з урахуванням як адміністративного поділу країни, так і геральдичних традицій певної

території. У процесі історичного розвитку на різних територіях України зміст гербових зображень мав свої особливості та специфічні риси. В них відбилися не тільки українські національні символи, а й знаки, що постали в результаті міжнаціональних зав'язків з різними етносами. Кожна історична епоха привнесла в українську геральдику неповторні елементи, які відображали історичні реалії свого часу. Чимало символів збереглися до наших днів і відображають регіональну історію та колорит, що збагачує вітчизняну культуру.

- Встановлено, що сучасний стан територіальної та муніципальної геральдики має декілька вад, які необхідно виправити для її повноцінного та збалансованого розвитку. З цією метою можна висловити низку пропозицій та рекомендацій:

- вважати доцільним впровадити на державному рівні офіційний реєстр затверджених гербів та унормувати набір супровідних документів при затвердженні символіки;
- продовжити наукове опрацювання теоретичних засад та понятійного апарату геральдики;
- ширше залучати наукову громадськість до публічного обговорення геральдичних проектів з метою усунення помилок та неточностей;
- на законодавчому рівні ввести обов'язкову експертизу геральдичних проектів фахівцями з геральдики та спеціальних історичних дисциплін.

- Дослідження української геральдики та символіки дає змогу зрозуміти глибокі пласти національної свідомості та культури, що сягають княжих часів. Нова історична парадигма змусила науковців заново поглянути на вже існуючі символи та виробити нові, які заковані у світогляді та світобудові українського суспільства. Геральдика як витвір суспільної свідомості є елементом патріотичного виховання населення, адже знаки відображають національні особливості та риси української духовності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)

Ф. 1. Верховна Рада Української РСР

Опис 16

1. Спр. 4633. – Закони та постанови, прийняті на четвертій сесії Верховної Ради УРСР дванадцятого скликання. – 3 вересня – 20 вересня 1991 р. – 171 арк.
2. Спр. 4709. – Постанови Президії Верховної Ради УРСР прийняті на засіданні Президії у вересні 1991 р. Протоколи, довідки, доповідні записки. – 02 вересня – 18 вересня 1991 р. – 117 арк.
3. Спр. 4740. – Закони та постанови, прийняті на п'ятій сесії Верховної Ради України дванадцятого скликання, оригінали. – 28 січня – 21 лютого 1992 р. – 234 арк.

Опис 22

4. Спр. 1588. – Документи про розробку Постанови Української РСР «Про державну символіку Української РСР» (звернення народних депутатів райради м. Львова, «Українська національно-державна символіка: особливості історичної традиції» - статті наукових співробітників Інституту історії АН України). – 5 січня – 3 серпня 1990 р. – 21 арк.

5. Спр. 2067. – Документи конкурсу на створення Державного герба України (листи громадян, ескізи герба). – 17 липня – 22 жовтня 1991 р. – 250 арк.

Ф. 5233. Адміністрація Президента України

Опис 1

6. Спр. 471. Протоколи № 1-7 засідань Комісії по державних нагородах України при Президентові України та матеріали до них. – 6 січня - 12 травня 1994 р. – 151 арк.

7. Спр. 472. Протоколи № 8-11 засідань Комісії по державних нагородах України при Президентові України та матеріали до них. – 16 травня - 17 грудня 1994 р. – 139 арк.

Опис 2

8. Спр. 2328. Протоколи № 9-10 засідань Комісії по державних нагородах при Президентові України та матеріали до них (проекти указів, довідки, листування тощо). – 30 вересня – 30 жовтня 1998 р. – 206 арк.

9. Спр. 3035. Протоколи № 1-3 засідань Комісії по державних нагородах при Президентові України та матеріали до них (проекти указів, довідки, листування тощо). – 10 січня – 31 березня 1999 р. – 207 арк.

10. Спр. 3036. Протоколи № 4-6 засідань Комісії по державних нагородах при Президентові України та матеріали до них (проекти указів, довідки, листування тощо). – 1 квітня – 30 червня 1999р. – 259 арк.

11. Спр. 3037. Протоколи № 7, 8 засідань Комісії по державних нагородах при Президентові України та матеріали до них (проекти указів, довідки, листування тощо). – 1 липня – 31 серпня 1999 р. 270 арк.

12. Спр. 3038. Протоколи № 9, 10 засідань Комісії по державних нагородах при Президентові України та матеріали до них (проекти указів, довідки, листування тощо). – 1 вересня – 30 жовтня 1999 р. – 186 арк.

13. Спр. 3039. Протоколи № 11, 12 засідань Комісії по державних нагородах при Президентові України та матеріали до них (проекти указів, довідки, листування тощо). – 1 листопада – 30 грудня 1999 р. – 158 арк.

Державний архів Київської області (ДАКО)

Ф. 5649. Київська обласна рада

Опис 1

14. Спр. 43. Протокол шостої сесії обласної ради двадцять третього скликання та документи до нього (рішення, додатки, доповіді) за 1999 р. – 173 арк.

15. Спр. 44. Документи (рішення, додатки, стенограми) до протоколу 6-ї сесії обласної ради 23-го скликання за 1999 р. – 194 арк.

Державний архів м. Києва (ДАК)

Ф. Р-1. Київська міська Рада депутатів трудящих

Опис 8

16. Спр. 787. – Протокол № 12 засідання виконавчого комітету Київської міської Ради депутатів трудящих. 1969 р. – 613 арк.

Ф. 1697. Київська міська рада II – скликання

Опис 1.

17. Спр. 117. – Протоколи № 36-40, рішення № 47-57 та стенограма I – сесії Київради II – скликання. – 1995 р. – 97 арк.

*Поточний архів Кафедри архівознавства та спеціальних галузей
історичної науки КНУ імені Тараса Шевченка*

18. Відгук на проект герба Житомирської області. Тека «Рецензії та відзиви кафедри».
19. Відгук на проект герба Кагарлицького району Київської області. Тека «Рецензії та відзиви кафедри».
20. Відгук на проект герба Печерського району м. Києва. Тека «Рецензії та відзиви кафедри».

Опубліковані джерела

21. Декрет Кабінету Міністрів України «Про місцеві податки і збори» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – №30. – Ст.336.
22. Закон України «Про авторське право і суміжні права» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – №13. – Ст.64.
23. Закон України «Про громадські об'єднання» // (Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. - № 1. - ст.1.
24. Закон України «Про державні нагороди України» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). –2000. – №21. – С. 162.
25. Закон України «Про захист економічної конкуренції» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. - №12. - ст.64.
26. Закон України «Про захист прав споживачів» // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). – 1991. - № 30. - ст.379.
27. Закон України «Про столицю України – місто-герой Київ» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1999. – №11. – С. 79.
28. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Голос України. – 1997. – 14 черв. – С. 1, 2.
29. Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. - N 7. - ст. 36.

30. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – №30. – С. 141.
31. Інститут історії України Національної академії наук України. Документи і матеріали. 1936–1991: У 2 кн. – Кн. 1: 1936–1947 / Відп. ред. акад. НАН України В. А. Смолій; Ред. кол. Г. В. Боряк, О. П. Реєнт, В. А. Смолій (голова); Упорядн. О. С. Рубльов, О. В. Юркова. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2011. – 630 с.
32. Положення «Про герб міста Харкова» затвердженого рішенням 9 сесії Харківської міської ради 2 скликання від 14 вересня 1995 р. / Харківська символіка / упор. С. І. Дуденко. – Харків: Золоті сторінки, 2011. – С. 6.
33. Постанову Верховної Ради України «Про державний прапор України» від 28 січня 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Верховна Рада України: офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2067-12>
34. Постанова Верховної ради України «Про державний герб України» від 19 лютого 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Верховна Рада України: офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2137-12>
35. Постанова Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2012 р. № 1209 «Про реєстрацію символіки громадського об'єднання» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1209-2012-%D0%BF>
36. Постановление Правительства РФ от 20 февраля 1992 г. №102 // Вестник геральдиста: информационное издание секции геральдистов всесоюзного объединения клубов фалеристов. – 1991. - №2(5). – С. 4.
37. Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. – Кн.2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2004. – 568 с.

38. Податковий кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2011. – №13-14, № 15-16, № 17. – Ст.112.
39. Рішення виконавчого комітету Чернігівської міської ради народних депутатів від 1 грудня 1992 року №332 "Про герб міста Чернігова" / Офіційний веб-портал Чернігівської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.chernigiv-rada.gov.ua/misto/simvolika-gerb>
40. Рішення міської ради від 26 вересня 1997 р. № 14/2 «Про затвердження герба міста Миколаєва». Міська атрибутика Миколаєва / Миколаївська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mkrada.gov.ua/content/miska-atributika.html>
41. Рішення обласної ради від 27 липня 2001 р. N 5 "Про затвердження герба і прапора Миколаївської області та Положення про зміст, опис та порядок використання символіки Миколаївської області" / Символіка Миколаївської області / Миколаївська обласна рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mk-oblrada.gov.ua/index.php/2015-08-20-11-05-21/2015-09-02-08-58-38>
42. Рішення сесії Біляївської міської ради №364-17/24 від 31 серпня 2004 р. / Про місто / Біляївська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bilyaivka.odessa.gov.ua/pro-misto/>
43. Указ Президента України №592/2014 від 14 липня 2014 р. «Питання Адміністрації Президента України» // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/592/2014>
44. Указ Президента України «Положення про Адміністрацію Президента України» №504 / 2010 від 2 квітня 2010 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/504/2010>
45. Указ Президента України «Про внесення змін до складу Комісії державних нагород та геральдики» № 897 / 200 від 14 липня 2000 р. // Збірник Указів Президента України. – 2000. – Вип. 3. – С. 38.

46. Указ Президента України «Про впорядкування геральдичної справи в Україні», 18.05 2000 р. // Збірник Указів Президента України. – 2000. – Вип. 2. – С. 111-112.
47. Указ Президента України «Про геральдичні знаки – емблеми і прапори центральних органів виконавчої влади України» №1271 / 2000 від 30 листопада 2000 р. // Збірник Указів Президента України. – 2000. – Вип. 4. – С. 127-128.
48. Указ Президента України «Про Комісію державних нагород та геральдики» N 583 / 2000 від 11 квітня 2000 р. // Збірник Указів Президента України. – 2000. – Вип. 2. – С. 27-32.
49. Указ Президента України «Про Комісію по державних нагородах України при Президентові України» від від 9 грудня 1994 року N 747 / 94 // Збірник Указів Президента України. – 1994. – Вип. 4. – С. 223-228.
50. Указ Президента України «Про новий склад Комісії державних нагород та геральдики» N 935 / 2003 від 27 серпня 2003 р. // Електронне джерело – [Режим доступу]: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/935/2003>
51. Указ Президента України «Про новий склад Комісії державних нагород та геральдики» від 5 жовтня 2016 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/431/2016/paran13#n13>
52. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – №№ 40-44. – Ст. 356.
53. Ustawa o odznakach i mundurach z 21.12.1978 / Dz. U. 31/1978. - poz. 130.
54. Ustawa o samorządzie terytorialnym z 8.03.1990 / Dz. U. 16/1990. - poz. 95. - art. 18. - par. 13.

Науково-дослідна література

55. Бабенко А. До питання емблематики радянських міст / А. Бабенко // Історичні джерела та їх використання. – К., 1971. – Вип. 6. – С. 198-205.
56. Бабкова Н. Атрибути козацької влади в міській геральдиці України / Н. Бабкова // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – 2012. – Вип. 15. – С. 134-141.
57. Білоконь С. Герб міста Києва / С. Білоконь // Пам'ятки України. — 1990. — № 3. — С. 17-18.
58. Білоус Н., Однороженко О. Печатки та герби міста Києва кінця XV-XVIII ст. у світлі нових джерел / Н. Білоус, О. Однороженко // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. 2. – С. 186-220.
59. Бондаренко Г. В. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни / Г. В. Бондаренко. – Луцьк: Ред.-вид. відділ ВДУ, 1997. – 222 с.
60. Бондаренко Г. В. Спеціальні історичні дисципліни / Г. В. Бондаренко. – Луцьк: Ред.-вид. відділ СНУ, 2015. – 424 с.
61. Бузало В. Районний герб на тлі розвитку місцевої геральдики / В. Бузало // Знак. – 2000. – Ч.22. – С. 9.
62. Вексиллология: рассказы о флагах, знаменах, хоругвях / упор. Вадим Болгов, Виталий Чепак, Галина Чепак. – Киев: Укр. акад. геральдики, товар. знака и логотипа, 2005. – 62 с.
63. Винклер П. П. Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи. – Санкт-Петербург: Изд. И.И. Иванова, 1990. Репринт: Москва: Планета, 1991. – 222 с.
64. Висоцький В. І., Соловйова М. В. Символіка Луганщини (герби, прапори) / В. І. Висоцький, М. В. Соловйова. – Луганськ, 2004. – 47 с.

65. Відзнаки Президента України: Ордени, медалі, нагородна зброя (фотоальбом) / Авт-упор.: М. П. Білоблоцький, В. Й. Бузало, М. В. Куценко, В. М. Литвин, В. П. Рябоконт. – К.: Мистецтво, 1999. – 168 с.
66. Возрождение герольди // Миниатюра: газета для колекціонерів. – 1994. - №23. – С. 3.
67. Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория / Сост. Кондуфор Ю. Ю., Санцевич А. В., Румянцева В. В. И др. – К.: «Наукова думка», 1988. – 280 с.
68. Гавриленко В. О. Історіографія української сфрагістики другої половини ХІХ ст. / В. Гавриленко // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип. 7. – С. 138-152.
69. Гавриленко В. О. Шлях до сфрагістики / Віталій Гавриленко / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське від., Укр. геральдичне товариство, Ін-т спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих. – Київ - Львів: [б. и.], 2014. – 327 с.
70. Гайдук С. Є. Поняття бестіарію та його рецепція в українському літературознавстві / С. Є. Гайдук // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського. Лінгвістичні науки. – 2012. – № 15. – С. 50-58.
71. Генеалогія історична // Енциклопедія історії України: В 5-и т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К., 2004. – Т. 2: Г-Д. – С. 70-71.
72. Генеалогія історична // Українська архівна енциклопедія / Редкол.: Матіяш І. Б. (голова), Войцехівська І. Н., Дубровіна Л. А. та ін. – К., 2008. – С. 232-233.
73. Геральдика // Джерелознавство історії України. – К., 1998. – С. 20-21.
74. Геральдика: зведений бібліографічний довідник-показчик, Спеціальні історичні дисципліни / Національна академія наук України, Інститут історії

- України. Відділ спеціальних історичних дисциплін, Інститут туризму ФПУ. К.: [б. в.]- 1998. – 71 с.
75. Геральдика і символіка Сумщини: до 75-річчя утворення Сумської області: бібліографічний покажчик / Сумська обл. універс. наук. б-ка; уклад О. К. Линник. – Суми, 2014. – 65 с.
76. Геральдика // Українська архівна енциклопедія / Редкол.: Матіяш І. Б. (голова), Войцехівська І. Н., Дубровіна Л. А. та ін. – К., 2008. – С. 238-239.
77. Геральдика Дніпропетровщини. Офіційні символи територіальних та муніципальних утворень [Історичні нариси]. – Д.: Арт-Прес, 2012. – 193 с.
78. Голюков С. До проблем місцевого герботворення Донеччини / С. Голюков // Знак. – 1997. – Ч. 14. – С. 6.
79. Горда О. Герб і прапор Білопілья / О. Горда // Білопільщина. – 2004. – 5 черв. – С. 2.
80. Городская символика будет работать на городскую казну // Сумское обозрение (Суми). – 1997. – 7 марта. – С. 3.
81. Гречило А. Б. Герби та прапори міст і сіл України. – Львів: Друкарські куншти, 2004. – Ч.1. – 120+XLIV с.
82. Гречило А. Б. Сучасні символи областей України. – Київ - Львів: Інститут української археографії ім. М. С. Грушевського НАН України, УГТ, 2008. – 48 с.
83. Гречило А. Б. Українська міська геральдика / А. Б. Гречило; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. - К.; Л.: Укр. геральд. т-во, 1998. – 191 с.
84. Гречило А. Б., Терлецький Ю. П. Герби та прапори міст і сіл Рівненської області. – Київ, Львів, Рівне: УГТ, 2002. – 72 с.
85. Гречило А. Б. Українська територіальна геральдика. – Львів: Інститут української археографії ім. М. С. Грушевського НАН України, УГТ, 2010. – 208 с.

86. Гречило А. Генеза львівського міського герба / А. Гречило // Галицька брама. – Львів, 1996. – №12. – С. 14.
87. Гречило А. Геральдична справа в Україні: впорядкування чи балаган? / А. Гречило // Знак. – 2005. – Ч. 35. – С. 3.
88. Гречило А. Герб і прапор Андрушівки / А. Гречило // Знак. – 2004. – Ч. 32. – С. 7.
89. Гречило А. Герб і прапор села Луковиця / А. Гречило // Знак. 2010. – Ч. 51. – С. 9.
90. Гречило А. Герб та хоругва селища Стара Виживка / А. Гречило // Знак. – 1995. – Ч. 9. – С. 8.
91. Гречило А. До питання про символи міських районів / А. Гречило // Знак. – 2000. – Ч.22. – С. 9.
92. Гречило А. Методичні рекомендації з питань геральдики та прапорництва областей, районів, районів у містах та територіальних громад міст, селищ, сіл (територіальна та муніципальна геральдика) / А. Гречило // Знак. – 2001. – Ч. 23. – С. 8-9.
93. Гречило А. Необхідність врегулювання процесів герботворення та перспективи розвитку української геральдики / А. Гречило // Друга геральдична конференція (Львів, 19-21 листопада 1992 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1992. – С. 24-25.
94. Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – перша половина XX ст.). – К.: Брама, 2001. – 400 с.
95. Гречило А., Сварник І. Оборонні споруди у міській геральдиці / А. Гречило, І. Сварник // Пам'ятки України. – 1990. – № 2. – С. 42-46.
96. Гречило А. Українське геральдичне товариство / А. Гречило // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики у 2 ч. Ч.1: 2002. – С. 50-55.
97. Демографічний щорічник «Населення України» за 2016 рік. – К., Державна служба статистики України, 2017. - 150 с.

98. Денисов В. Герб і прапор Хотинського району / В. Денисов // Знак. – 2003. – Ч. 29. – С. 1.
99. Денисюк Ж. Зооморфна символіка на нарукавних знаках Збройних Сил України / Ж. Денисюк // Зброя та полювання. – 2002. – Ч. 3 (32). – С. 3-7.
100. Джеджула Ю., Замлинський В. Українські земельні герби // Вісті комбатанта. Торонто - Нью-Йорк, 1991. - №1. - С. 47-50.
101. Дмитрієнко М., Іщенко Я. Становлення територіальної емблематики на Чернігівщині: дослідження зображень емблеми орла на прапорах, гербах, монетах та печатках регіону / М. Дмитрієнко, Я. Іщенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 1997. – №1. – С. 49-58.
102. Дмитрієнко М. Ф. Історичні джерела та їх використання // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2005. – С. 577.
103. Дмитрієнко М., Попельницька О. Дослідження в галузі спеціальних історичних дисциплін відділом СІД Інституту історії України НАН України у 1994-2004 рр. / М. Дмитрієнко, О. Попельницька // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2004. – №11. – С. 6-36.
104. Дмитрієнко М., Попельницька О. Проблеми історичної географії у висвітленні праць відділу спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України (1994–2003 рр.) / М. Дмитрієнко, О. Попельницька // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2004. – Число 7. – С. 5-28.
105. Дмитрієнко М.Ф. Родова геральдика як інструмент для досліджень проблем середньовічної історії України. Рец. на книгу: Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV – XVI ст. – Харків, 2009. – 312 с. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. - 2004. – Вип. 11 (1). – С. 232-235.

106. Дмитрієнко М. Ф. Сучасна міська геральдика України: історія та перспективи розвитку / М. Ф. Дмитрієнко // Клейноди. Записки Українського геральдичного товариства: Українська геральдика: минуле сучасність, перспективи. Тези наукової конференції (Львів, 29-30 листопада 1991 р.). – Київ, Львів, 1991. – С. 14-16.
107. Дмитрієнко М. Ф., Савчук Ю. К. Великий і Малий Державні Герби України: історична традиція та сучасність / М. Дмитрієнко, Ю. Савчук // Світогляд. - 2007. - № 1. – С. 6-9.
108. Дмитрієнко М. Ф., Савчук Ю. К. З історії гербової традиції міст Поділля (XIV-XVIII ст.) / М. Ф. Дмитрієнко, Ю. К. Савчук // Український історичний журнал. – 1993. – № 12. – С. 50-57.
109. Дмитрієнко М. Ф., Савчук Ю. К. Короткий нарис міської геральдики Поділля / М. Ф. Дмитрієнко, Ю. К. Савчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1994. – 106 с.
110. Дмитрієнко М., Савчук Ю. Правнича ситуація з міською геральдиком в Україні у світлі Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» та наша гербова спадщина / Микола Плав`юк: Україна - життя моє: у 3 т. Т. 3 Та долю іншу він обрав – душі неспокій: на пошану Миколи Плав`юка / НАН України, Ін-т біограф. досліджень Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2002. – С. 241-251.
111. Довган Л. До питання про герби Станиславова – Івано-Франківська / Л. Довган // Четверта наукова геральдична конференція. – Львів, 1994. – С. 32-34.
112. Етнографічне районування в Україні // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 476.
113. Етнополітичні моделі розвитку державотворення в Україні // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 692-693.
114. Желіба І., Желіба О. Історія міських гербів Чернігівщини / І. Желіба, О. Желіба // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 38-41.

115. Заболотна І. Рецензія на книгу: Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.); І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томозов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – 520 с. / І. Заболотна // Український археографічний щорічник. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 767-769.
116. Замлинський В., Дмитрієнко М. Геральдика України / В. Замлинський, М. Дмитрієнко // Україна. – 1992. – № 14. – С. 2.
117. Заставецька О. В., Заставецький Б. І., Ткач Д. В. Географія населення України. – Тернопіль, 2007. – 147 с.
118. Заставецький Б. Етногеографічне районування / Б. Заставецький // Соціально-економічна географія України. – Львів, 1994. – 608 с.
119. Иллюстрированный словарь по геральдике: 1005 терминов на рус., укр., англ., эсперанто, фр., нем., латин. яз. / Н.Н. Стародубцев. – Донецк: [б.в.], 1996. – 345 с.
120. Исторические дисциплины: Краткий библиографический справочник-указатель / Состав.: М. Ф. Дмитриенко, И. Н. Войцеховская. – К., 1990. – 158 с.
121. Ільїнський В. Герб міста Городка / В. Ільїнський // Знак. – Ч. 5, 1994. – С. 7.
122. Ільїнський В. З історії герба Заславля-Ізяслава / В. Ільїнський // Четверта наукова геральдична конференція (Львів, 10-12 листопада 1994 року). Зб. тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1994. – С. 42-43.
123. Історичний герб Конотопа – відроджено! // Конотопський край. – 2001. – 22 серп. – С. 3.
124. Іщенко Я. О. Геральдика в Україні: історіографія проблеми (60-ті - 90-ті рр. 20 ст.) / Я. О. Іщенко // Український історичний журнал. – 2002. – №3. – С. 61-73.

125. Іщенко Я. О. Геральдика сучасної Рівненщини. Рец.: Гречило А., Терлецький Ю. Герби та прапори міст і сіл Рівненської області. – Київ – Львів – Рівне. – 2002. – 72 с. / Я. О. Іщенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, 2003. – Вип. 10 (2). – С. 412-416.
126. Іщенко Я. Геральдична термінологія, основні приписи та наукові поняття / Я. Іщенко // Проблеми архівознавства і джерелознавства. Зб. наук, праць. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 128-198.
127. Іщенко Я. Зображення в міських гербах України предметів побуту: регіональний аспект / Іщенко Ярослава // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2001. – №5. – С. 152-162.
128. Іщенко Я. Зображення культових споруд в історичних гербах міст України: аналіз зображень та їх символіка / Я. О. Іщенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: У 2-х част. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Число 10. – Част. 1. – С. 162-169.
129. Іщенко Я. Оборонні споруди в геральдичній спадщині міст України // Український історичний збірник 2002. - К. : Ін-т історії України НАН України, 2002. - Вип. 5. – С. 131-145.
130. Іщенко Я. Проблеми міської геральдики: перспективи створення муніципальних знаків // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття. Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир; Бердичів, 2001. – Т. 22. – С. 392-396.
131. Іщенко Я. Рослинний світ в міській геральдиці України / Я. Іщенко // Спеціальні історичні дисципліни. – К.: Інститут історії України, 1998. – №2. – С. 384-397.
132. Іщенко Я. Сучасна тенденція створення муніципальних гербів: геральдика населених пунктів Броварського району Київщини. Рецензія на кн. Символіка Броварщини. – Вид-во ІПРЕЗ, 2001. / Я. Іщенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики, 2004. – Вип. 11 (2). – С. 306 – 315.

133. Іщенко Я. Становлення міської геральдики в Україні та перспективи її розвитку: ретроспективний огляд і сучасні тенденції поступу / Я. Іщенко // Спеціальні історичні дисципліни. Ч. 8-9. У 2-х част. – К., 2002. – Част.1. – С. 38-50.
134. Іщенко Я. О. Сучасний стан муніципальної геральдики в Україні: перші здобутки та невирішені проблеми / Я. О. Іщенко // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С. 125-136.
135. Іщенко Я. Тваринний світ в геральдичній спадщині міст України / Я. Іщенко // Історико-географічні дослідження в Україні. К.: Інститут історії України, 1998. – №4. – С. 80-95.
136. Іщенко Я. Термінологічний словник з геральдики як фаховий інструмент геральдистів / Я. Іщенко // БВ. – 1998. – №2. – С. 42-43.
137. Іщенко Я. Товариство "Геральдична палата" / Я. Іщенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 2002. – №9. – С.71-76.
138. Іщенко Я. Фах авторів міських гербів України 60-80- х рр. ХХ ст. / Я. Іщенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. – №11. – С. 133-146.
139. Калакура Я. С. Архівознавчий осередок Шевченкового університету / Я. С. Калакура // Архіви України. – 2008. – № 1–2. – С. 158–169.
140. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій. – К.: Генеза, 2012. – 512 с.
141. Калакура Я. С., Щербак М. Г. Центр архівістики та джерелознавства в Київському університеті / Я. С. Калакура, М. Г. Щербак // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 338-345.
142. Калмакан І. К., Ємельянов М. В. До питання про розвиток міських гербів / І.К. Калмакан, М.В. Ємельянов // Старожитності Причорномор'я. – Одеса, 1995. – Вип. 2. – С. 86-90.
143. Калмакан І. К., Ємельянов М. В. Основи геральдики: навч. посібник для студ. гуманітарних фак. вищ. навч. закладів / І. К. Калмакан,

- М. В. Ємельянов; Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. Історичний факультет. Одеса: [б. в.], 1996. - 159 с.
144. Київщина. Переяслав-Хмельницький район / ред. М. Харченко [та ін.]. – К.: ІНТЕРЛІНК, 2003. – 29 с.
145. Клейноди України. З історії державної і національної символіки: комплект з кольорових художніх листівок / упор. Ю.Д. Прилюк; худ. О.П. Білецький. – К.: Абрис, 1991. – 33 с.
146. Клименко О., Хаврівський Б. Міська геральдика Тернопільщини. – Тернопіль: Воля, 2003.– 500 с.
147. Кохан О. Герб і прапор Тетіївського району / О. Кохан // Знак. – 2003. – Ч. 31. – С. 1.
148. Кохан О. Мова геральдики / О. Кохан // Символіка Броварщини. – Бровари.: ІПРЕЗ, 2001. – С. 3-4.
149. Кривенко В. Герб і прапор Кіровограда / В. Кривенко // Знак. – 1998. – № 17. – С. 5.
150. Кривенко В., Шляховий К. Символіка Кіровоградщини. Альбом. – Кіровоград: ПВЦ «Мавік», 2008. – 106 с.
151. Кучерук О. Микола Битинський: геральдист, художник, поет / О. Кучерук // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Історичні науки. – 2007. – Вип. 9. – С. 237-251.
152. Легун Ю., Савчук Ю. Процес герботворення на сучасному етапі (діяльність Вінницької обласної геральдичної комісії) / Ю. Легун, Ю. Савчук // Друга геральдична конференція (Львів, 19-21 листопада 1992 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1992. – С. 37-39.
153. Литвиненко Ю. М. Структура геральдичної символіки / Ю. М. Литвиненко // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО Київського національного лінгвістичного університету. Філологія, педагогіка, психологія. – 2010. - Вип. 21. – С. 117 -125.

154. Люта Т. Юридичні норми затвердження державних, родових, особових гербів українського суспільства / Тетяна Люта // Друга наукова геральдична конференція (Львів, 19-21 листопада 1992 року). Збірник тез повідомлень та доповідей (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. Вип. 10). – Львів, 1992. – С. 40-42.
155. Мазепа О. “Замітки до української геральдичної термінології” / О. Мазепа // Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. – Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2013. – Вип. 21. – С. 167-171.
156. Мазепа О. Українські геральдичні та генеалогічні інституції DR-періоду / О. Мазепа // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія: Історичні науки. – 2015. – Вип. 23. – С. 103-108.
157. Малаха Є. Проблеми донецької геральдики / Є. Малаха // Знак. – 1997. – Ч. 14. – С. 6.
158. Максименко Є. В. Міська та територіальна геральдика Донеччини / Є. В. Максименко // Вісник студентського наукового товариства / Гол. ред. С. В. Беспалов. – Том 2. – Донецьк, 2009. – С. 45-50.
159. Максименко Є. В. Релігійна символіка в муніципальних гербах Донбасу / Є. В. Максименко // Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю: «Історико-філософські читання молодих учених» (12 квітня 2012 р., Суми) / Під ред. Н. М. Зленко. – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка. 2012. – С. 166-170.
160. Максименко Є. В. Символіка сучасних міських гербів Донбасу та особливості практики їх створення / Є. В. Максименко, А. В. Гедьо // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Ред. кол.: Г. В. Боряк (відп. ред.), В. В. Томозов (заст. відп. ред.), І. Н. Войцехівська, М. Ф. Дмитрієнко, Г. В. Папакін, І. К. Хромова (відп. секр.). – Число 22-23. – К.: Інститут історії України, 2013. – С. 237-249.

161. Мариконь Б. Геральдика Закарпаття: герби і печатки міст, сіл та селищ / Богдан Мариконь, Володимир Ньорба. Ужгород: Краєвиди Карпат, 2010. – 96 с.
162. Маркевич О. В. Значення печаток міст для дослідження міської геральдики // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип. 4. – С. 246-254.
163. Марчук А. Символіка Макарівщини. – К.: [б. в.], 2008. – 16 с.
164. Матусовський Г. Питання правового регулювання у галузі застосування офіційної символіки / Г. Матусовський // П'ята наукова геральдична конференція (Львів, 10-11 листопада 1995 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С. 43 – 45.
165. Матусовський Г. Реклама і символіка / Г. Матусовський // Шоста наукова геральдична конференція (Львів, 27-29 березня 1997 року). Матеріали. – Львів, 1997. – С. 49-51.
166. Медведєв М. Наукова термінологія як ключчя до спільності геральдичної традиції / М. Медведєв // Знак. – 1996. – Ч. 11. – С. 14.
167. Міськов І.О. Дракони (змій, змія) як символ: Схід-Захід / І. О. Міськов // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер.: Історія. – 2012. – Вип. 28. – С. 155-172.
168. Мойсеєнко В. С. Хрест із півмісяцем – вічні символи: ілюстрована історія символів України / В. С. Мойсеєнко. – К.: Оранта: Майстерня книги, 2006. – 128 с. : іл.
169. Напиткін В. Геральдика Хмельниччини. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 48 с.
170. Наріжний К.Г. Живий світ геральдики: тварини і рослини в державній символіці / К. Г. Наріжний. – К.: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 1997. – 184 с.
171. Національна символіка незалежної України: Методичні рекомендації для викладачів і студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних

- закладів / М.І. Бушин, І.Ю. Мащенко, В.Ф. Юзвенко – Черкаси: ЧІТІ, 2001. – 48 с.
172. Нерубенко В. Історія символів Керчі / В. Нерубенко // Знак. – Ч. 12, 1996. – С. 10-12.
173. Новая геральдика Путивля // Путивльські відомості. – 2003. – 12 лип. – С. 1.
174. Оглобін О. Герб міста Києва / О. Оглоблін // Наука і суспільство. – 1994. – №7-8. – С. 49-51.
175. Огнева О., Романюк О. Іконографічні аспекти герба міста Луцька / О. Огнева, О. Романюк // Минуле і сучасне Волині. Літописні міста і середньовічна культура. Матеріали VIII Волинської обласної історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 34-35.
176. Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV-XVIII ст. / Олег Анатолійович Однороженко, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Харківська філія. – Харків: [Б.в.], 2008. – 178 с.
177. Однороженко О. А. Козацька територіальна геральдика кінця XVI – XVIII ст. – Харків, 2009. – 416 с.
178. Однороженко О. А. Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV – XVI ст. – Харків: Просвіта, 2008. – 155 с.
179. Однороженко О. А. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVI ст. – Харків: Харк. обл. об-ня Всеукр. т-ва «Просвіта», 2009. – 311 с.
180. Однороженко О. А. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI—XVIII ст.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2003. – 220 с.
181. Однороженко О. У справі герба міста Києва / О. А. Однороженко // Знак. – 1994. – Ч.5. – С. 13.

182. Омельченко М. Герб Артемівська / М. Омельченко // Знак. – 1996. - Ч. 12. – С. 12-13.
183. Омельченко М. Герб города / М. Омельченко // «Совет». – 1996. - №12 (231). – С. 4.
184. Омельченко М. Герб і прапор міста Слов`янська / М. Омельченко // Знак. – 1997. – Ч. 14. – С. 7.
185. Панченко В. Геральдика Золотоніського краю / В. Панченко // Науковий світ. – 2002. – № 11. – С. 28-29.
186. Панченко В. Геральдика містечок Володимирщини / В. Панченко // Науковий світ. – 2011. – № 8. – С. 14-15.
187. Панченко В. Герби міст Ужанської землі / В. Панченко // Науковий світ. – 2003. – № 12. – С. 22-23.
188. Панченко В. Геральдика повітових селищ Закарпаття / В. Панченко // Науковий світ. – 2008. – № 9. – С. 20-21.
189. Панченко В. Геральдика старої Донеччини / В. Панченко // Науковий світ. – 2004. – № 3. – С. 10-11.
190. Панченко В. Геральдика Східної Волині / В. Панченко // Науковий світ. – 2003. – № 6. – С. 22-23.
191. Панченко В. Геральдика Херсона та Миколаєва / В. Панченко. – Науковий світ. – 2004. – №10. – С. 22-23.
192. Панченко В. Герб Києва // Київ. старовина. – 1994. – № 3. – С. 94–101: іл.;
193. Панченко В. Гербівник міст України. – Київ - Нью-Йорк: Видавництво «М. П. Коць», 1996. – 168 с.
194. Панченко В. Міська геральдика Березької землі / В. Панченко // Науковий світ. – 2006. – № 12. – С. 24-25.
195. Панченко В. Міська геральдика Дубнівщини / В. Панченко // Науковий світ. – 2007. – № 8. – С. 22-23.

196. Панченко В. Міська геральдика Острожчини / В. Панченко // Науковий світ. – 2011. – № 6. – С. 17-18.
197. Панченко В. Міська геральдика Полтави / В. Панченко // Науковий світ. – 2006. – №10. – С. 26-27.
198. Панченко В. Міська геральдика Поросся / В. Панченко // Науковий світ. – 2004. – № 1. – С. 20-21.
199. Панченко В. Міська геральдика Слобожанщини середини XVIII століття / В. Панченко // Українознавство. – 2015. – № 2. – С. 90-101.
200. Панченко В. Міська геральдика Чернігова / В. Панченко // Науковий світ. – 2004. – № 7. – С. 20-21.
201. Панченко В. Міська геральдика Чернігівського Полісся / В. Панченко // Науковий світ. – 2008. – № 7. – С. 22–24.
202. Панченко В. Міські герби Луганщини / В. Панченко // Науковий світ. – 2004. – № 4. – С. 18-19.
203. Панченко В. Міські та містечкові герби України. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2000. – 204 с.
204. Панченко В. О. Птахи в геральдиці міст України // Беркут: український орнітологічний журнал. – 1996. № 5(1). – С. 88-90.
205. Філіппов О. Під плащем Святого Мартіна (Історія герба міста Мукачєво, 1376-1943 рр.). / Олексій Філіппов.– Ужгород: Поліграфцентр "Ліра", 2012.– 66 с. : іл.
206. Петренко В. Освячено герб Охтирки // Сумщина. – 1991. – 19 жовт. – С. 3.
207. Подгурська С. Світ символів у мистецтві українського бароко / С. Подгурська // Українська академія мистецтва: дослідницькі та науково-методичні праці, 2012. – Вип. 19. – С. 294-303.
208. Потап О. Герб і прапор Дніпропетровського району / О. Потап // Знак. – 2004. – Ч.33. – С. 6.

209. Потап О., Хохлович Л. До питання про системність в українській міській та територіальній геральдиці / О. Потап, Л. Хохлович // П'ята наукова геральдична конференція. (Львів, 10-11 листопада 1995 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С. 53-55.
210. Похлебкин В. В. Словарь международной символики и эмблематики. – 3-е изд. – М.: Междунар. отношения, 2001. – 560 с.
211. Прапор та герб міста Суми // Суми і сумчани. – 2004. – 12 лют. – С. 1.
212. Рудюк А. В. Архангел Михаїл – захисник Києва (до 20-ї річниці затвердження герба міста) / А. В. Рудюк // Дні науки історичного факультету: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), доц. А. О. Руккас (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – К.: Логос, 2015. – С. 106-110.
213. Рудюк А. В. Вітчизняні писемні джерела про козацьку символіку: інформаційний потенціал / А. В. Рудюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 122 – 127.
214. Рудюк А. В. Геральдична тематика на шпальтах часопису «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» / А. В. Рудюк // Шістнадцяті джерелознавчі читання. “Архівна наука і освіта в незалежній Україні”: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (24 листопада 2015 р. КНУ). – К., 2015. – С. 51 – 53.
215. Рудюк А. В. Геральдичне законодавство в Україні / А. В. Рудюк // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»: Харк. нац. пед. Ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: Колегіум, 2015. – Вип. 52. – С. 31 – 37.
216. Рудюк А. В. Герб і логотип міста: особливості співвідношення / А. В. Рудюк // Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М. Грушевського): матеріали IX Міжнародної наукової конференції

- студентів, аспірантів та молодих учених. / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), І. Г. Адамська (заст. голови), О.Р. Магдич (відпов. редактор) – К., 2016. – С. 454-456.
217. Рудюк А. В. Інтернет-ресурси геральдичної тематики: міська символіка України / А. В. Рудюк // «Перспективи розвитку сучасної науки» (м. Харків, 04-05 грудня 2015 р.). — Херсон: Видавничий дім "Гельветика", 2015. – С. 95 – 98.
218. Рудюк А. Логотипи українських міст: практика використання / А. В. Рудюк // Сімнадцяті джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 16 листопада 2016 р.). – К., 2016. – С. 58-60.
219. Рудюк А. В. Огляд періодичних видань з історії міської геральдики України / А. В. Рудюк // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 р. – Київ: Інститут історії НАН України, 2015. – С. 69 – 71.
220. Рудюк А. В. Основні знакові системи в міській геральдиці України / А. В. Рудюк // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 28-29 жовтня 2016 року). – У 3-х частинах. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. – Ч. 2. – С. 77-79.
221. Рудюк А. В. Патронажні символи в міській геральдиці України / А. В. Рудюк // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки / Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2015. – Вип. 8(297). – С. 57-64.
222. Рудюк А. В. Символ Архангела Михаїла в міській геральдиці України / А. В. Рудюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип.116 (1). – С. 91-94.

223. Рудюк А. В. Символіка територіальної та муніципальної геральдики: історіографія // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, 2017. – № 6 (311). – С. 40-51.
224. Рудюк А. В. Теоретичні проблеми територіальної та муніципальної геральдики на сторінках Вісника Українського геральдичного товариства «Знак» / А. В. Рудюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2016. – Вип. 45. – С. 295-298.
225. Румянцева В. Архітектурні мотиви / В. Румянцева // Наука і суспільство. – 1988. – №8. – С. 42-43.
226. Румянцева В. Атрибути козацької символіки: Герби міст / В. Румянцева // Наука і суспільство. – 1988. – №6. – С. 40-41.
227. Румянцева В. Візитки сучасності: Герби міст // Наука і суспільство. – 1988. – №12. – С. 44-45.
228. Румянцева В. Загадки гласних символів / В. Румянцева // Наука і суспільство. – 1988. № 7. – С. 47-48.
229. Румянцева В. З родоводу гербів / В. Румянцева // Наука і суспільство. – 1988. – №1. – С. 58-61.
230. Румянцева В. Домна, золоті терези, кінь: герби міст / В. Румянцева // Наука і суспільство. – 1988. – №11. – С. 44-45.
231. Румянцева В. В. Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К.: Наукова думка. – 1986. – 127 с.
232. Румянцева В. І минуле, й сьогодні: Герби міст / В. Румянцева // Наука і суспільство. – 1988. – №4. – С. 40-41.
233. Румянцева В. Історія, флора, фауна / В. Румянцева // Наука і суспільство. – 1988. №10. – С. 42-43.
234. Румянцева В. Київ: Герби міст / В. Румянцева // Наука і суспільство. – 1988. – №3. – С. 43-44.
235. Румянцева В. Львів: Герби міст України / В. Румянцева // Наука і суспільство. – 1988. – №3. – С. 40-41.

236. Румянцева В. Увінчено ратний подвиг: Герби міст / В. Румянцева // Наука і суспільство. – 1988. – №9. – С. 38-39.
237. Румянцева В. Чернігів: Герби міст / В. Румянцева // Наука і суспільство. – 1988. – №5. – С. 34-35.
238. Савчук Ю. К. Герби міста Вінниці: традиція і сучасність / Ю. К. Савчук // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 175-186.
239. Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля / Юрій Костянтинівич Савчук, Г. Мельник, Л. Шпильова. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1995. – 143 с.
240. Сас П. М. Герб Війська Запорозького: із минулого у сучасне / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2010. – 204 с.
241. Сварник І. Геральдика українських міст / І. Сварник // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): тези міжнар. наук.-практ. конф., (м. Рівне, 7-9 квіт. 1993 р.). – Рівне: [б. в.], 1993. – С. 59-61.
242. Севрюк С. Геральдична проблематика в працях Володимира Замлинського / С. Севрюк // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методології. Збірник наукових праць. – Число 11. - У 2-х част. - Част 1. – К. 2004. – С. 165 -174.
243. Севрюк С. В. Історіографія життя та творчості професора Володимира Замлинського (1930-1993) / С. В. Севрюк. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (Київ), Українська Академія Наук (Київ). – К., 2004 – С. 158-168.
244. Сергійчук В. Золотий лев: Національна символіка України / В. Сергійчук // Наука і суспільство. – 1990. – №7. – С. 42-43.
245. Сергійчук В. Козак з самопалом: Національна символіка України / В. Сергійчук // Наука і суспільство. – 1990. – №8. – С. 46-48.

246. Сергійчук В. Національна символіка України. К.: «Веселка», 1992. – 192 с.
247. Символи Глухова // Глухівщина. – 1999. – 24 берез. – С. 1.
248. Символіка Броварщини: Історія. Герби. Прапори. Бровари: ШПРЕЗ, 2001. – 32 с. : іл.
249. Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій (звірослов): Національний характер, суспільна мораль і духовність давніх українців у тваринних архетипах, міфах, символах, емблемах / Оксана Сліпушко. – К.: Дніпро, 2001. – 140 с.
250. Спеціальні історичні дисципліни // Джерелознавство історії України. – К., 1998. – С. 69-70.
251. Специальные исторические дисциплины / за ред. В. А. Замлинского. – К., Министерство образования Украины, 1992. – 328 с.
252. Спеціальні історичні дисципліни. Довідник: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Редкол.: В. А. Смолій (гол. ред.); І. Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В. В. Томозов, М. Ф. Дмитрієнко та ін. – К.: Либідь, 2008. – 520 с.
253. Спеціальні історичні дисципліни: зведений бібліографічний довідник-показчик: атрибутика, емблематика, медальєріка, символіка, фалеристика / ред. М. Ф. Дмитрієнко [та ін]; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К.: [б. и.], 1997. – Ч. 1 / упоряд. Л. Маркітан. [Б. м.]: [б. в.], 1997. - 110 с.
254. Спеціальні історичні дисципліни: Навч. посібник / В. О. Замлинський, М. Ф. Дмитрієнко, Т. А. Балабушевич та ін.: за ред. В. О. Замлинського, М. Ф. Дмитрієнко. – К., 1992. – 324 с.
255. Спеціальні історичні дисципліни: навч. посіб. для студ. істор. спеціальностей / Максим Яременко. – К.: Аграр Медіа Груп, 2010. – 197 с.
256. Стародубцев М., Демський М., Якимович Б. Проблеми геральдичної термінології / М. Стародубцев, М. Демський, Б. Якимович // Знак. – 1994. – Ч. 7. – С. 4.

257. Стародубцев М. Геральдичні кольори та метали / М. Стародубцев // Знак. – 1994. – Ч.3. – С. 4.
258. Стародубцев М. Основні правила геральдики / М. Стародубцев // Знак. – 1994. – Ч. 6. – С. 3.
259. Стародубцев М. Розміри та пропорції щита та фігур / М. Стародубцев // Знак. – 1993. – Ч. 1. – С. 3.
260. Стародубцев Н. Геральдика и знаковые растения / Николай Стародубцев // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. Наук. праць – 2005. – Ч. 12. – С. 272 -286.
261. Стецюк П. До питання про необхідність створення Української Геральдичної служби / П. Стецюк // Друга геральдична конференція (Львів, 19-21 листопада 1992 р.). Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1992. – С. 72-73.
262. Стецюк П. Міський герб – як важливий елемент механізму функціонування системи самоврядування сучасного міста (правові аспекти проблеми) / П. Стецюк // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): тези міжнар. наук.-практ. конф., (м. Рівне, 7-9 квіт. 1993 р.). – Рівне: [б. в.], 1993. – С. 61-64.
263. Стецюк П. Про необхідність створення Української Геральдичної служби / П. Стецюк // Вісник УГТ «Знак», 1993. – Ч.1. – С. 1-2.
264. Стрельський В. І. Геральдика // Радянська енциклопедія історії України. – 1969. – Т. 1. – С. 412.
265. Стрельський В. І. Герб // Радянська енциклопедія історії України. – 1969. – Т. 1. – С. 413.
266. Стрельський В. І. Герб державний // Радянська енциклопедія історії України. – 1969. – Т. 1. – С. 413-414.
267. Стрельський В. І. Генеалогія // Радянська енциклопедія історії України. – 1969. – Т. 1. – С. 408.

268. Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни // Радянська енциклопедія історії України. – 1970. – Т. 2. – С. 72.
269. Стрельський В. І. Сфрагістика // Радянська енциклопедія історії України. – 1972. – Т. 4. – С. 241.
270. Стрельский В. И. Геральдика и сфрагистика в научной работе историков // Вопросы архивоведения. – 1963. – №2. – С. 31.
271. Стрельський В., Юр`єв Ф., Довгань Б. Символ міста-героя: Проект герба м. Києва підготовлений для затвердження міськрадою // Вечірній Київ. – 1969. – 29 бер.
272. Суми. Вулицями старого міста: Історико-архітектурний альбом. – Суми: РВО “АС-Медіа”, 2003. – С. 6.
273. Сучасні символи та атрибути державності України: довідник: [у 4 т.]. – К.: Укр. Вид. консорціум і Укр. Акад.. геральдики, товарного знаку і логотипу. – Т. 1. Символи державного суверенітету та атрибути державності України / [авт. та упоряд. Болгов В. В.]. – 2008. – 175 с.
274. Терлецький Ю. Герби міста Острога / Ю. Терлецький // Знак. – Ч. 10, 1995. – С. 3.
275. Терлецький Ю. Герб і прапор селища Клевань / Ю. Терлецький // Знак. – Ч. 13, 1997. – С. 10.
276. Тетеріна О. Герб завис / О. Тетеріна // «Україна молода». – 2002. – 6 лют. - №24. – С. 4.
277. Томозов В. В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XX ст.) – Київ: Видавн. дім «Стилос», 2006. – 282 с.
278. Трубчанинов С. В. Територіальна і міська геральдика Поділля: історія та сучасний стан / С. В. Трубчанинов // Освіта, наука і культура на Поділлі: Збірник наукових праць / Камянець-Подільський нац. унів. Ім. І. Огієнка. – Камянець-Подільський: Оіюм. – 2011. – Т. 18. – С. 424-440.

279. Україна: герби та прапори / авт. проекту та упор.: В. Г. Кисляк, О. А. Нескоромний. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 456 с.
280. Українська ідея: історія розвитку // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 621-622.
281. Українська сфрагістика: Анотований бібліографічний покажчик / Укладач В. О. Гавриленко. – К., 1991. – 83 с.
282. У Шостки – свій герб // Сумщина. – 1996. – 12 лип. – С. 2.
283. Федунків З. Герби Івано-Франківська (Станиславова) / Зеновій Федунків. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. – 80 с.
284. Філіппов О. Антигеральдика Закарпаття / Олексій Філіппов // Збірник публікацій по геральдиці 1994-2010 років / Олексій Філіппов. – Ужгород: Ліра, 2012. – С. 24-28.
285. Філіппов О., Однороженко О., Сварник І. Проблеми геральдичної термінології / О. Філіппов, О. Однороженко, І. Сварник // Знак. – 1995. – Ч. 9. – С. 4.
286. Хамежук І. Герб і прапор Локачинського району / І. Хамежук // Знак. – 2003. – Ч. 31. – С. 8.
287. Хамежук І. Герб і прапор селища Локачі / І. Хамежук // Знак. – 2003. – Ч. 29. – С. 7.
288. Харківська символіка / упор. С. І. Дуденко. – Харків: Золоті сторінки, 2011. – 64 с.
289. Хорунжа Г. В. Класифікація орнаментальних мотивів та композиційні принципи декорування в архітектурі Східної Галичини кін. XVI – пер. пол. XVIII ст. // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв – Bulletin of Kharkiv state academy of design and arts: збірка наук. пр. – Харків: Вид-во ХДАДМ, 2015. – Вип. 2. – С. 67-72.
290. Хто є хто на Сумщині. Видатні земляки: Довідково-біографічне видання. Вип. 1 / Автор-упорядник В. В. Болгов. – К., 2005. – С. 8.

291. Цітов А. Деякі проблеми відновлення геральдичних традицій у поспоконуністичному суспільстві / А. Цітов // Третья наукова геральдична конференція (Львів, 4-5 листопада 1993 року). Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1993. – С. 106-107.
292. Цітов А. Геральдыка Беларусі (Ад пачаткаў – да канца XX стагоддзя). - Мінск: Мінская фабрыка каляровага друку, 2010. – 139 с.
293. Цітоў А. Геральдыка Беларусі. Мінск: Мінская фабрыка каляровага друку, 2007. – 128 с.
294. Цітоў А. Наш сімвал – Пагоня. Мінск: Полум`я, 1993. – 40 с.
295. Цітоў А. Сфагістыка и геральдыка Беларусі. Мінск: РІВШ БДУ, 1999. – 176 с.
296. Шален В. Українська символіка. – Канада: Укр. Відродження, 1990. – 35 с.
297. Янушкевич І. Герб і прапор села Турятка // Знак. 2011. – Ч. 55. – С. 7.

Дисертації та автореферати дисертацій

298. Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Гречило Андрій Богданович; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 1996. – 172 с.
299. Гречило А. Б. Українська міська геральдика: тенденції розвитку: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Гречило Андрій Богданович; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 1996. – 24 с.
300. Гречило А. Б. Українська територіальна геральдика: [монографія] / Андрій Гречило; НАН України, Ін-т укр. археографія та джерелознав. ім. М. С. Грушевського, Львів. від-ня, Укр. геральд. т-во. Л.: Ін-т укр. археографії ім. М. С. Грушевського НАН України, Укр. геральд. т-во, 2010. – 280 с.
301. Гречило А. Б. Українська територіальна геральдика: автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Андрій Богданович Гречило. – Київ: [б.в.], 2011. – 31 с.
302. Зварич І. Т. Регіональні особливості розвитку етнополітичних процесів в Україні: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.05 / Зварич Ігор Теодорович; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. К., 2009. – 34 с.
303. Іщенко Я. О. Символіка та емблематика міських гербів України 60-80-х років ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Іщенко Ярослава Олегівна; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К., 2006. – 19 с.
304. Іщенко Я. О. Символіка та емблематика міських гербів України 1960-1980-х років ХХ ст.: історико-джерелознавче дослідження: дис... канд. іст.

наук: 07.00.06 / Іщенко Ярослава Олегівна; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К., 2006. – 458 арк.: рис. , табл. арк. 173-213.

305. Мазепа О. М. Дослідження з української геральдики та генеалогії в діаспорі (1945 - середина 1970-х рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Олександр Миколайович Мазепа. – Київ, 2014. – 20 с.

306. Максименко Є. В. Міська геральдика Донбасу XVIII - початку XXI ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Є.В. Максименко; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2014. – 200 с.

307. Однороженко О. А. Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Однороженко Олег Анатолійович; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 2003. – 19 с.

308. Однороженко О. А. Державна і земельна геральдика і сфрагістика Війська Запорізького: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Однороженко Олег Анатолійович; Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. Х., 2003. – 233 арк. + дод. арк. 234-476. арк. 203-233.

309. Однороженко О. А. Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну (XIV-XVIII ст.): автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Однороженко Олег Анатолійович; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 2009. – 36 с.

310. Однороженко О. А. Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну (XIV-XVIII ст.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / Однороженко Олег Анатолійович; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 2009. – 545 арк. Бібліогр.: арк. 495-545.

311. Панченко В. О. Міська та містечкова геральдика Лівобережної України доби Гетьманщини: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Панченко Володимир Олександрович; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. К., 1999. – 16 с.

312. Панченко В. О. Міська та містечкова геральдика Лівобережної України доби Гетьманщини: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Панченко Володимир Олександрович; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 1999. – 204 л.+ іл. л.181-197.
313. Румянцева В. В. Территориальные эмблемы и гербы городов Левобережной Украины: Досоветский период: автореф. дис... канд. ист. наук: 07.00.09 / Институт истории АН УССР. – К.,1983. – 22 с.
314. Савчук Ю. К. Міська геральдика Поділля: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Савчук Юрій Костянтинівич; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. К., 1996. – 24 с.
315. Севрюк С. В. Володимир Олександрович Замлинський - історик, джерелознавець, педагог (1930-1993 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Сергій Віталійович Севрюк. – Луганськ: [б.в.], 2011. – 20 с.
316. Ситий І. М. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII-XVIII ст.). За архівними матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В. В.Тарновського: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Ситий Ігор Михайлович; Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2002. – 264 с.
317. Томозов В. В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII - початок XXI ст.) : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Валерій В`ячеславович Томозов . – Київ : Б.в., 2005 . – 20 с.
318. Томозов В. В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVII - початок XXI ст.): дис... канд. іст. наук № 07.00.06 / В.В. Томозов, 2005. - 243 с.
319. Чмир М. В. Символіка збройних сил України 1917-1920 рр.: автореф. дис... канд.іст.наук: 07.00.06 / Микола Васильович Чмир. – Київ: [б.в.], 2006. – 17 с.

Електронні ресурси

320. Білогірська районна рада Хмельницької області офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// bil-rada.org.ua /](http://bil-rada.org.ua/)
321. Богуславська міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// boguslavmrada.com.ua](http://boguslavmrada.com.ua)
322. Верменич Я. В. Історико-географічний регіон // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2005. – 672 С. : іл. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.history.org.ua / ?termin=Istoryko_geograf_region](http://www.history.org.ua/?termin=Istoryko_geograf_region)
323. Геральдика сьогодні: Научно-просветительский ресурс о современном российском герботворчестве [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https:// soviet.geraldika.ru / article / 3296](https://soviet.geraldika.ru/article/3296)
324. Геральдична палата [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// geraldika.com.ua / uslugi /](http://geraldika.com.ua/uslugi/)
325. Герб, прапор, свідоцтва про реєстрацію / Про місто / Татарбунарська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// tatarbunary.od.ua / index.php / pro-misto / miska-simvolika / 21-simvolika](http://tatarbunary.od.ua/index.php/pro-misto/miska-simvolika/21-simvolika)
326. Денисов Володимир Данилович / Члени УГТ // УГТ: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// uht.org.ua / ua / members / denysov /](http://uht.org.ua/ua/members/denysov/)
327. Герб і прапор / Хмельницька міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www.khmelnysky.com / index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=5&Itemid=536](http://www.khmelnysky.com/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=5&Itemid=536)
328. Герб області / Чернігівська обласна рада: офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https:// chor.gov.ua / nash-kray / item / 60-gerb-oblasti](https://chor.gov.ua/nash-kray/item/60-gerb-oblasti)

329. Герб та прапор Херсонської області затверджені рішенням XX сесії депутатів XXIII скликання обласної ради від 25 жовтня 2001 року № 440 "Про герб та прапор Херсонської області" / Символіка Херсонської області / Управління культури херсонської обласної державної адміністрації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uct.artkavun.kherson.ua/simvol.htm>
330. Дмитрієнко Марія Федорівна // Інститут історії України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=HIST&P21DBN=HIST&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=hist_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=HIS=&S21STR=147
331. Житомирська районна державна адміністрація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.zhytomyr-da.gov.ua/Rozdil_2/Narakteristika_rayonu
332. Жовківська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zhovkva-rada.gov.ua/pro-misto/istorija-ta-simvolika-mista.html>
333. Історія міста Лохвиця / Лохвицька міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lmr.gov.ua/index/istorija_mista_lokhvicja/0-129
334. Католицька енциклопедія (Catholic Encyclopedia) / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.newadvent.org/cathen/04012c.htm>
335. Київська міська державна адміністрація: офіційний інтернет портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kievcity.gov.ua/>
336. Козельщинська селищна рада, Полтавська область [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kozeshyna.rada.org.ua/>
337. Козятинська міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://komr.gov.ua/>
338. Коломийська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://колрайрада.укр>

339. Конституційний суд Республіки Білорусь: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kc.gov.by/be/main.aspx?guid=27583>
340. Коростишівська державна адміністрація: офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korostyshiv-rda.org.ua/content/view/38/52/>
341. Косівська районна рада Рішення про герб і прапор Косівського району № 93-4 / 2011 від 08 квітня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kosivrada.if.ua/574/>
342. Красилівська міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krasyliv.org.ua/krasyliv.html>
343. Кривенко В. «Честь і слава Кіровоградщини» // Віче, №1, січень, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://veche.kiev.ua/archive/2009/1/>
344. Кузнецовськ: офіційний сайт міської ради та виконавчого комітету. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kuznetsovsk-rada.gov.ua/vizitka.aspx?id=logotipmista>
345. Лозинський Р. М. Сучасні межі Львівської міської агломерації / Р. М. Лозинський, І. М. Костюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. – 2011. – №2. – С. 55-60. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPUg_2011_2_11
346. Луцька міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lutskrada.gov.ua/symbols-city>
347. Львівська міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://city-adm.lviv.ua/>
348. Мілтон Глейзер: персональний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.miltonglaser.com/>

349. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://mswia.gov.pl/pl/administracja/komisja-heraldyczna/13937,Co-warto-wiedziec-o-tworzeniu-symboli-jednostek-samorzadu-terytorialnego-w-Polsce.html>
350. Міністерство юстиції України: Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://usr.minjust.gov.ua>
351. Місто Снігурівка Миколаївської області: офіційний сайт міста [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://snigiryevka-rada.gov.ua/?cat=318>
352. м. Чоп // Закарпатська обласна рада: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpattya.gov.ua/zakarpattya/symbolika-krayu/m-chop/>
353. Наукове товариство імені Т. Шевченка: онлайн-журнал Товариства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ntsh.org/commission>.
354. Національна спілка краєзнавців України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nsku.org.ua/>
355. Новомиргородська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada-novomirgorod.gov.ua/>
356. Овідіопільська селищна рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ovidiopolselrada.odessa.gov.ua/?p=443>
357. Олевська міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://olevskrada.gov.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=34&Itemid=56
358. Острозька міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ostroh.rv.ua/our_city/character
359. Официальный интернет-портал правовой информации: Государственная система правовой информации [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravo.gov.ru/>

360. Перечинська міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.perechyn.com.ua/>
361. Покиденко Л. А. Історична довідка до 70-річчя утворення Сумської області / Державний архів Сумської області: офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [ttp://daso.sumy.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=136](http://daso.sumy.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=136)
362. Положення про герб області / Вінницька обласна рада: офіційний інформаційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vinrada.gov.ua/simvolika.htm>
363. Положення «Про герб смт Якимівка» від 25.12.2003 р. / Якимівська селищна рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://akimovkaps.at.ua/publ/normativnye_akty/resheniya_poselkovogo_soveta/simvolika_smt_jakimivka/15-1-0-28
364. Проект рішення Про затвердження символіки територіальної громади селища Високопілля / Високопільська селищна рада Високопільського району Херсонської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kronau.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1869:2015-07-19-04-42-23&catid=45:2012-03-10-03-53-35&Itemid=49
365. Рівненська міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city-adm.rv.ua/RivnePortal/ukr/ger.aspx>
366. Символи: герб міста / Черкаси: офіційний портал міської ради, міського голови, виконавчого комітету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.cherkassy.ua/ua/text.php?s=7&s1=258&s2=307>
367. Символіка Закарпатської області / Закарпатська обласна рада: офіційний веб-сайт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpattya.gov.ua/zakarpattya/symvolika-krayu/zakarpatska-oblast/>
368. Символіка міста Волочиськ / Волочиська міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.volochisk.info/misto_gerb_m.php

369. Символіка міста / Генічеська районна державна адміністрація Херсонської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://genichesk-rda.gov.ua/?page_id=1995
370. Символіка міста / Голопристанська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://golapristan-mrada.gov.ua/rada-symbols.htm>
371. Символіка / Орхівська районна рада Запорізької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orrada.gov.ua/symbolics/>
372. Символіка Полтавської області / Полтавська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.oblrada.pl.ua/index.php/nashkray/simvol>
373. Символіка / Харківська обласна державна адміністрація [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.kharkivoda.gov.ua/en/article/view/id/6/>
374. Символіка // Чернівецька обласна рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://oblrada.cv.ua/passport/>
375. Содержание и описание герба и флага города Болграда Одесской области / Болградский городской совет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bolgradsovet.com.ua/categories/simvolika_bolgrada
376. Територіальні громади Чернівецької області // Чернівецька обласна рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gromady.cv.ua/km/passport>
377. Тернопільська міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.te.ua/>
378. Ужгородська міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rada-uzhgorod.gov.ua/>
379. Ужгородський район // Закарпатська обласна рада: офіційний веб-сайт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpat-rada.gov.ua/zakarpattya/symvolika-krayu/uzhhorodskyj-rajon/>

380. Українська геральдика / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://heraldry.com.ua>
381. Українське геральдичне товариство: офіційний сайт / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uht.org.ua>
382. Херсон: офіційний сайт міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city.kherson.ua/>
383. Хмельницька обласна рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://km-oblrada.gov.ua/khmelnytsky-region/>
384. Хорошівська районна державна адміністрація: офіційний веб-портал [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://rada-vv.gov.ua/page/view/17>
385. Хотинська міська рада: офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khotynmr.gov.ua/>
386. Хустський район / Закарпатська обласна рада: офіційний веб-сайт: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakarpat-rada.gov.ua/zakarattyia/symbolika-krayu/hustskyj-rajon/>
387. Чернівецька міська рада [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://city.cv.ua/portal/>

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дослідження

1. Рудюк А. В. Геральдичне законодавство в Україні / А. В. Рудюк // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»: Харк. нац. пед. Ун-т ім. Г. С. Сковороди. – Харків: Колегіум, 2015. – Вип. 52. – С. 31 – 37.
2. Рудюк А. В. Вітчизняні писемні джерела про козацьку символіку: інформаційний потенціал / А. В. Рудюк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. – Ч. 3. – С. 122 – 127.
3. Рудюк А. В. Патронажні символи в міській геральдиці України / А. В. Рудюк // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Історичні науки / Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2015. – Вип. 8(297). – С. 57-64.
4. Рудюк А. В. Теоретичні проблеми територіальної та муніципальної геральдики на сторінках Вісника Українського геральдичного товариства «Знак» / А. В. Рудюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2016. – Вип. 45. – С. 295-298.
5. Рудюк А. В. Символіка територіальної та муніципальної геральдики: історіографія / А. В. Рудюк // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, 2017. – № 6 (311). С. 40-51.
6. Рудюк А. В. Символ Архангела Михаїла в міській геральдиці України / А. В. Рудюк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Вип.116 (1). – С. 91-94.

7. Рудюк А. В. Інтернет-ресурси геральдичної тематики: міська символіка України / А. В. Рудюк // «Перспективи розвитку сучасної науки» (м. Харків, 04-05 грудня 2015 р.). — Херсон: Видавничий дім "Гельветика" 2015. — С. 95 – 98.
8. Рудюк А. Огляд періодичних видань з історії міської геральдики України / А. В. Рудюк // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, 28 жовтня 2015 р. — Київ: Інститут історії НАН України, 2015. — С. 69 – 71.
9. Рудюк А. Геральдична тематика на шпальтах часопису «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» / А. В. Рудюк // Шістнадцяті джерелознавчі читання. “Архівна наука і освіта в незалежній Україні”: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (24 листопада 2015 р. КНУ). — К., 2015. — С. 51 – 53.
10. Рудюк А. В. Основні знакові системи в міській геральдиці України / А. В. Рудюк // Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 28-29 жовтня 2016 року). — У 3-х частинах. — Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. — Ч. 2. — С. 77-79.
11. Рудюк А. В. Герб і логотип міста: особливості співвідношення / А. В. Рудюк // Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М. Грушевського): матеріали IX Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених / Редкол.: проф. І. К. Патриляк (голова), І. Г. Адамська (заст. голови), О. Р. Магдич (відпов. редактор) — К., 2016. — С. 454-456.
12. Рудюк А. В. Архангел Михаїл – захисник Києва (до 20-ї річниці затвердження герба міста) / А. В. Рудюк // Дні науки історичного факультету: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» / Редкол.: проф. І. К.

Патриляк (голова), доц. А. О. Руккас (заст. голови), О. Р. Магдич (відп. редактор). – К.: Логос, 2015. – С. 106-110.

13. Рудюк А. В. Логотипи українських міст: практика використання / А. В. Рудюк // Сімнадцять джерелознавчі читання, присвячені 150-річчю з дня народження Михайла Грушевського: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 16 листопада 2016 р.). – К., 2016. – С. 58-60.

Короткий словник використаних термінів та понять

Адміністративно-територіальна одиниця - область, район, місто, район у місті, селище, село.

Атрибут – невідемна, сутнісна властивість предмета чи об'єкта, без якої він не може існувати. Використовується як поняття тотожне терміну «державна символіка».

Блазон - усний або письмовий опис складових елементів герба.

Вексилологія – спеціальна історична дисципліна, що займається вивченням й тлумаченням прапорів різних видів: вимпелів, стягів, хоругв, штандартів та інших.

Генеалогія історична – спеціальна історична дисципліна, що вивчає походження родів та окремих осіб, родинні зв'язки, історію сімей різного соціального походження.

Геральдика (гербознавство) – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає генезис гербової традиції, явища і події, пов'язані із застосуванням та функціонуванням гербів, а також супутні документи, що стосуються причин та обставин виникнення, еволюції соціальної ролі та правового статусу гербів.

Геральдична корона – позащитовий елемент, що вказує на положення гербовласника, його статус в суспільній ієрархії, його титул. В територіальній та міській геральдиці корона вказує на статус адміністративно-територіальної одиниці.

Геральдична система – 1) сукупність нормативних, теоретичних та методологічних норм і правил на основі яких створюються геральдичні зображення; 2) сукупність гербових зображень всіх рівнів, які мають чітку структуру та призначення: державні, територіальні, муніципальні, церковні,

корпоративні, родові та приватні гербові зображення; 3) комплексне поняття, що включає всі аспекти геральдичної справи на певній території (держави, країни, адміністративно-територіального утворення).

Геральдичне законодавство – система правових норм та приписів усіх рівнів, які регулюють питання створення та використання символіки, в тому числі геральдичних зображень.

Геральдичні фігури – фігури на гербовому щиті, утворені геометричними побудовами, вони мають чітко встановлені розміри та розміщення на гербі. Умовно поділяються на першорядні (почесні), другорядні та хрести.

Герб (пол. *herb* від нім. *Erbe* — спадщина) – стійкий усталений символ, складений відповідно до вимог геральдики, що належить державі, території, муніципальній одиниці, дворянському роду або окремій особі тощо.

Гербовий щит – основна частина герба, на якій розміщуються знаки та символи, які несуть найголовніше символічне навантаження.

Гербовник – офіційні збірники гербів. Найбільш поширені є міські, корпоративні, родові та особисті гербовники.

Девіз – позащитова гербова фігура у формі виразного вислову, афоризму, або сентенції, який має пряме або алегоричне значення для гербовласника.

Емалі (фініфті) – геральдичні кольори, які наносяться на герб. У Геральдиці використовують п'ять кольорів: чорний, синій, червоний, зелений, пурпур.

Емблема (латин. *emblema*, від грец. *emblema* — вставка, рельєфне оздоблення) — знак, що умовно або символічно відбивають певну ідею, поняття, слугують матеріальним зображенням якогось символу. Емблема є наочним образом, вираженням зображальним засобом.

Емблематика – спеціальна історична дисципліна, що вивчає емблеми, їх генезу, особливості та правила створення.

Історико-географічний регіон - сукупність територій або певний географічний ареал, що характеризується спільністю природних умов, фізико- та економіко географічного положення, господарської діяльності, історії і культури народів, близькістю рівня соціально-економічного розвитку.

Історичний герб – гербовий символ, який має давню історію вжитку та функціонування.

Історичне місто – вживається в сучасному праві, що пов'язане з охороною історико-культурної спадщини для означення міст, які: а) уособлюють цінності, притаманні традиційним міським цивілізаціям; б) зберегли впродовж віків неповторне обличчя, традиційну планувальну структуру, відповідне культурне, історичне та архітектурне середовище.

Картуши – декоративна деталь оформлення геральдичного щита у вигляді розгорнутого або напіврозгорнутого рулонного аркуша паперу, звитка, на який накладається текст, малюнок або емблема.

Логотип - графічний або текстовий символ, який представляє конкретний суб'єкт або об'єкт, наприклад — населений пункт, територію, компанію, організацію, приватну особу або продукт. Це новітнє поняття, яке прийшло в суспільну сферу із маркетингу, воно може бути віднесено до сфери емблематики та символіки.

Муніципальна геральдика – геральдика міст, селищ, сіл.

Негеральдичні фігури – негеометричні фігури на гербовому щиті, можуть мати довільну форму.

Образ – іконографічне зображення, що має сталі ознаки нанесення та використання символу.

Патронажна символіка – зображення та символи святих-покровителів нанесених на герб.

Позащитові елементи герба – символи та зображенні нанесені поза гербовим щитом, які несуть додаткові символічні зображення та вказують на

власника герба, або на його статус. Використовуються наступні поза щитові елементи: корона, шолом, клейнод, намет, щитотримачі, девіз, постамент, орден.

«Промовисті» (гласні) герби - це гербові зображення, які розкривають назву населеного пункту через певну алегорію.

Символ – це умовний знак, в основі якого лежить найпростіші стародавні зображення, геометричні фігури. Символ є абстрактною формою відображення та фіксації наукових чи релігійних знань людини за допомогою стилізованого зображення.

Символіка – 1) система зовнішніх атрибутів держави, території, міста; 2) спеціальна історична дисципліна, що вивчає історію створення, розвитку, функціонування та використання символів.

Сигли – початкові літери назви міста, які наносяться на герб.

Сфрагістика (від грец. σφράγις — печатка, лат. sigillum — печатка) — спец. (допоміжна) істор. дисципліна, яка займається вивченням типів, форм, зображень, написів, способів прикріплення, матеріалу виготовлення, правового значення печаток, а також циліндрів стародавнього світу, гем (інталій), скарабеїв та ін.

Територіальна геральдика – це геральдика історичних територій та адміністративно-територіальних утворень (князівств, земель, воєводств, а в сучасних умовах – геральдика областей, районів, районів у містах).

Територіальна громада - жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Тинктури – типи покриття гербових полів, фігур та інших елементів герба. Тинктури поділяються на емалі (фініфті), метали (срібло і золото) і хутра (білка, горностай).

Шляхетська символіка – символи та знаки в територіальній та міській геральдиці, що були запозичені з родової та особистої геральдики.

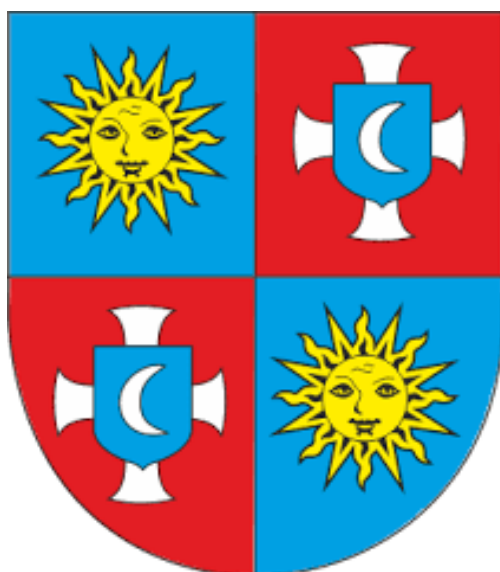
Щитотримачі – це елемент герба, що представляє собою фігуру (людей, звірів, святих, ангелів, рослин або вигаданих істот), що розташовується з однією з сторін геральдичного щита, або за ним.

Додаток В

Герби областей, обласних центрів, логотипи обласних центрів

Герб Автономної Республіки Крим	
	Затверджений 24 вересня 1992 р. на IX сесії Верховної Ради Республіки Крим.
	Автори проекту: Г. Єфетов, В. Ягупов
Герб м. Сімферополь	
	Затверджений рішенням міської ради № 138 від 14 грудня 2006 р.
	Автори герба: Г. Єфетов, О. Степанова, О. Маскевич

Герб Вінницької області

Затверджений рішенням
обласної ради X сесії II
(XXII) скликання від 18
липня 1997 р.

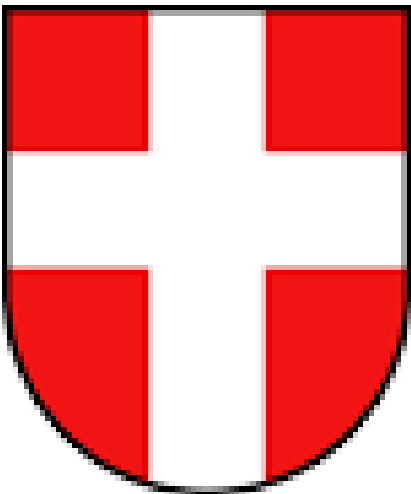

Автори проекту: Ю. Савчук,
Ю. Легун;
художник – Г. Мельник

Герб м. Вінниця

Затверджений рішенням XI
сесії міської ради XXI
скликання від 16 травня
1993 р.

Автори проекту: Ю. Савчук,
Ю. Легун;
художник – Г. Мельник

Герб Волинської області	
	Затверджений рішенням XII сесії обласної ради II (XXII) скликання від 4 листопада 1997 р.
	Автори проекту: Г. Бондаренко, О. Огнева, П. Рудецький, А. Силюк.
Герб м. Луцька	
	Затверджений рішенням сесії міської ради від 23 серпня 2007 р.
	Автор проекту – В. Федосюк
Логотип м. Луцька	
	Затверджений рішенням міської ради від 25 квітня 2012 № 23/31
	Автори проекту: В. Кудряк, Ю. Крукевич, Т. Меттісон

Герб Дніпропетровської області	
	<p>Затверджений рішенням обласної ради від 19 березня 2002 р. № 518-22/XXIII</p>
	<p>Автор проекту – О. Потап; доопрацьований варіант – ТзОВ «Геральдична палата Олекса Руденко і компаньйони»</p>
Герб м. Дніпро	
	<p>Затверджений рішенням міської ради XXIII скликання від 06 вересня 2001 № 2/22</p>
	<p>Автор проекту – С. Полюшкін</p>
Логотип м. Дніпро	
	<p>Затверджений рішенням 45 сесії міської ради 42/45 від 23 грудня 2013 р.</p>
	<p>Автор проекту – Креативне агентство «КенГУРУ-медіа»</p>

Герб Донецької області

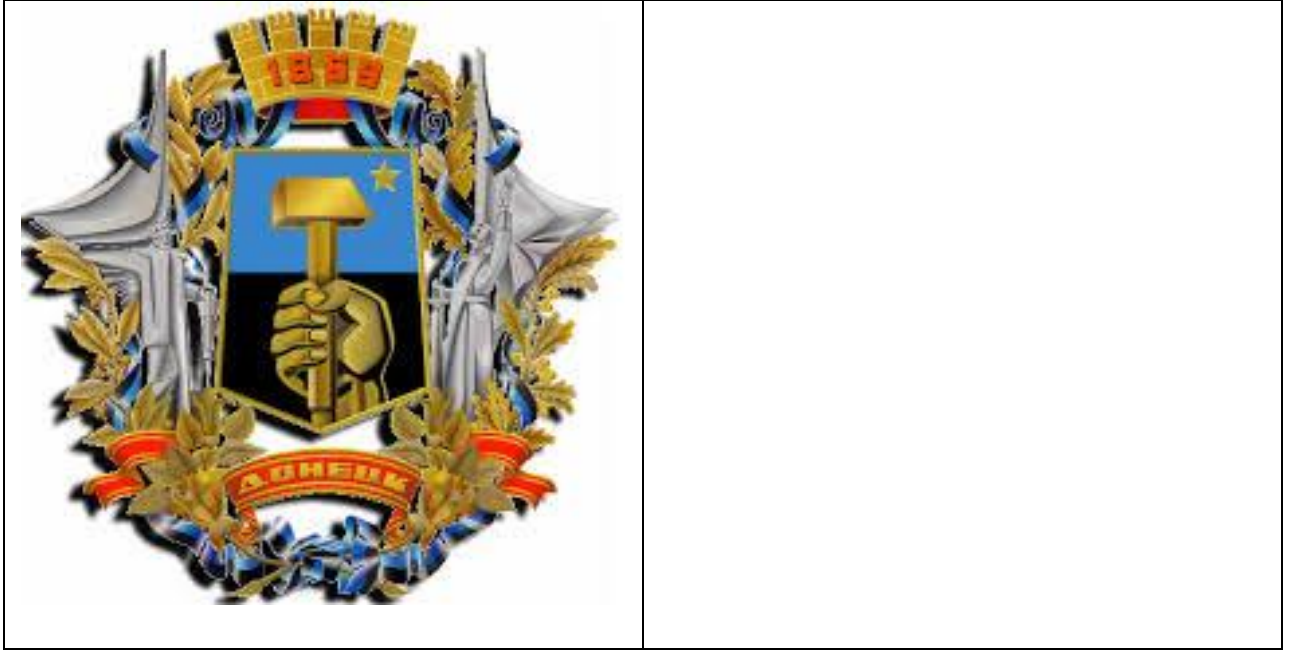
Затверджений рішенням VII сесії обласної ради III (XXIII) скликання від 17 серпня 1999 р. № 23/7-189

Автор проекту – Рекламне агентство «Кардинал» (директор К. Воробйов)

Герб м. Донецьк

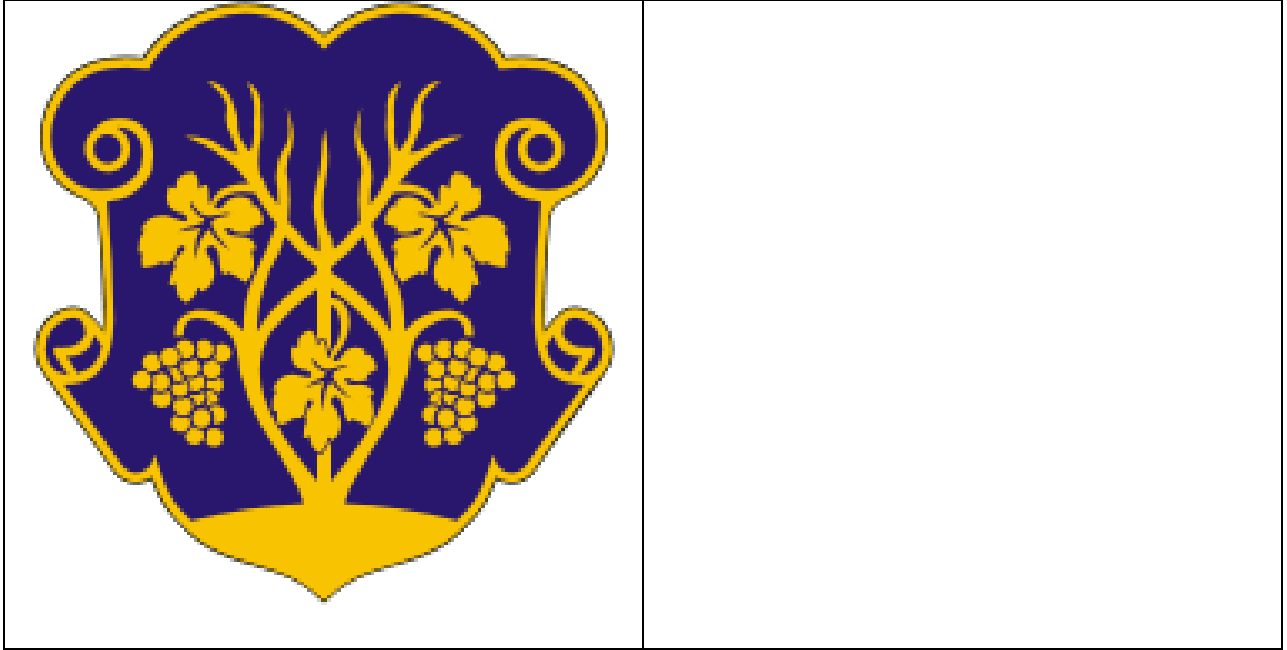
Затверджений рішенням сесії міської ради від 5 липня 1995 р. № 6/10

За основу взято проект герба 1968 р. Автори – Л. Бринь, Г. Етгінг

Герб Житомирської області	
	<p>Затверджений рішенням VI сесії обласної ради від 31 січня 2003 р. № 176</p>
	<p>Автор проекту – ТзОВ «Геральдична палата Олекса Руденко і компаньйони» (О. Руденко)</p>
Герб м. Житомира	
	<p>Затверджений рішенням XI сесії міської ради XXI скликання від 11 жовтня 1991 р.</p>
	<p>Автор проекту – Ю. Бірюков</p>
Логотип м. Житомира	
	<p>Затверджений рішенням міської ради VI скликання від 26 червня 2015 р.</p>

	<p>Автор проекту - рекламна агенція «Doris Advertising»</p>
<p>Герб Закарпатської області</p>	
	<p>Затверджений 18 грудня 1990 р. сесією обласної ради</p> <p>За основу взятий герб Підкарпатської Русі</p>
<p>Герб м. Ужгород</p>	
	<p>Затверджений рішенням Ужгородської міської ради від 14 червня 1990 р.</p>

Герб Запорізької області	
	Затверджений рішенням обласної ради від 27 липня 2001 р. № 13
	Автор проекту – В. Пилипенко
Герб м. Запоріжжя	
	Затверджений рішенням VI сесії міської ради XXIV скликання № 40 від 31 січня 2009 р.
	Автор проекту – Інститут історії України НАН України (М. Дмитрієнко)
Логотип м. Запоріжжя	
	Затверджено рішенням міської ради від 26 листопада 2014 р.

	<p>Автор проекту – Рекламне агентство «Квадрат» (М. Федоров, А. Матвєєв)</p>
<p>Герб Івано-Франківської області</p>	
	<p>Затверджений рішенням обласної ради 26 липня 2001 р.</p>
	<p>Автор проекту: А. Гречило</p>
<p>Герб м. Івано-Франківськ</p>	
	<p>Затверджений міською радою 17 лютого 1995 року.</p>
	<p>Автор проекту: І. Марчук</p>
<p>Логотип м. Івано-Франківськ</p>	

	<p>Затверджений рішенням міської ради 11 березня 2014 р.</p>
	<p>Автори проекту: Й. Роканов, М. Падістер</p>

Герб Київської області	
	<p>Затверджений рішенням Київської обласної ради від 2 лютого 1999 р. N 71-06-XXIII</p>
Герб м. Києва	
	<p>Затверджений рішенням I сесії міської ради XXII скликання від 18 квітня 1995 р. № 57.</p>
<p>Автори проекту: Ю. Соломінський, Г. Куровський</p>	Логотип м. Києва
	<p>Затверджений 22 грудня 2012 р.</p>

Автор проекту: А. Федоров
та дизайнерське бюро Karandash
Graphic Design Bureau

Герб Кіровоградської області

Затверджено рішенням обласної ради
від 29 липня 1998 р. № 24.

Автори проекту – В. Кривенко і
Г. Шляховий.

Герб м. Кропивницький

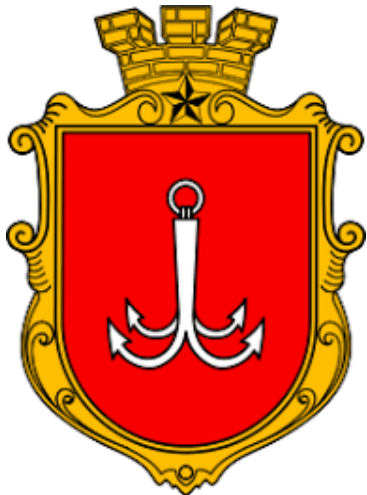
Затверджений рішенням
Кіровоградської міської ради від 28
лютого 1996 р.

Автор проекту: В. Кривенко

Герб Луганської області	
 <p>The coat of arms of Luhansk Oblast features a shield divided into four quadrants: top-left green with a golden horse, top-right red, bottom-left red, and bottom-right green with a golden bear. A smaller shield in the center contains a red flame above a black furnace with two hammers. The shield is flanked by golden wheat stalks and a blue and yellow ribbon. Below the shield is a golden sunburst and a blue ribbon with the text 'ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ'.</p>	<p>Затверджений рішенням обласної ради від 15 травня 1998 р. № 2/6</p>
	<p>Автор проекту: А. Закорецький</p>
Герб м. Луганськ	
 <p>The coat of arms of the city of Luhansk features a shield with a blue top section containing a golden sunburst, a yellow middle section with a red flame above a black furnace with two hammers, and a black bottom section with a red flame. The shield is flanked by two grey pickaxe heads and a red ribbon. Above the shield is a grey stone wall with three towers.</p>	<p>Затверджений рішенням VII сесії міської ради від 18 лютого 1992 р. № 8/6</p>
	<p>Затверджений видозмінений варіант герба 1903 р.</p>

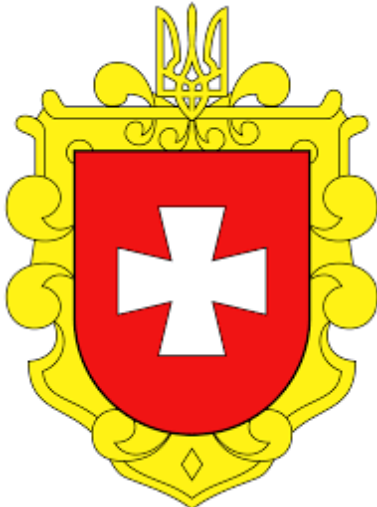

Герб Львівської області	
	<p>Затверджений рішенням обласної ради III скликання від 27 лютого 2001 р. № 434.</p>
	<p>За основу був взятий історичний герб Галичини</p>
Герб м. Львова	
	<p>Затверджений рішенням II сесії міської ради XXI скликання від 5 липня 1990 р.</p>
	<p>Автори проекту: А. Гречило, В. Турецький, І. Турецький та І. Сварник.</p>
Логотип м. Львова	
	<p>Затверджений рішенням міської ради від 9 березня 2007 р. № 105</p>

	<p>Автор проекту: Ю. Крукевич</p>
<p>Герб Миколаївської області</p>	
	<p>Затверджений рішенням обласної ради № 5 від 37 липня 2001 р.</p>
	<p>Автори проекту: І. Булавицький, Я. Булавицький</p>
<p>Герб м. Миколаїв</p>	
	<p>Затверджений рішенням міської ради від 26 вересня 1997 р. № 14/2</p>
	<p>За основу був прийнятий герб 1883 р., з якого прибрали герб Херсонської губернії.</p>

Герб Одеської області	
	<p>Затверджений рішенням обласної ради № 418-XXIII від 21 лютого 2002 р.</p>
	<p>Автори проекту: П. Бондаренко, М. Мурманов; Художники: Г. Фаєр, Л. Брук</p>
Герб м. Одеса	
	<p>Затверджений рішенням міської ради № 707-VI від 29 квітня 2011 р.</p>
	<p>Автори проекту: П. Бондаренко, Ю. Вязовский, М. Емельянов, И. Калмакан, В. Савченко, художник Г. Фаєр</p>
Логотип м. Одеса	
	<p>Затверджений розпорядженням Одеського міського голови № 807-01р від 15 серпня 2012 р.</p>

	<p>Автор проекту: дизайнерська студія Артемія Лебедева</p>
<p>Герб Полтавської області</p>	
	<p>Затверджений 30 січня 1998 р. XIII сесією обласної ради 22 скликання</p> <p>Автор проекту: Є. Ширай</p>
<p>Герб м. Полтава</p>	
	<p>Затверджений 3 березня 1993 р.</p>

 <p>The coat of arms of Poltava is a red shield with a gold border. At the top, the word "ПОЛТАВА" is written in gold Cyrillic letters. The shield features a central gold arrow pointing downwards, with a gold quiver on its shaft. Four gold six-pointed stars are arranged in a square pattern around the arrow. A gold ribbon with a scrollwork design is positioned below the arrow.</p>	<p>За основу взято герб Полтави початку 1700-х рр.</p>
---	--

Герб Рівненської області	
	<p>Затверджений рішенням обласної ради від 9 серпня 2005 р. №626</p>
	<p>Автори проекту: Ю. Терлецький, О. Литвин</p>
Герб м. Рівне	
	<p>Затверджений рішенням міської ради № 58 від 21 грудня 1990 р.</p>
Логотип м. Рівне	
	<p>Затверджений рішенням міської ради №422 від 31 березня 2016 р.</p>

	<p>Автори проекту: А. Цьось, А. Хмара</p>
<p>Герб Сумської області</p>	
	<p>Затверджений рішенням XV сесії обласної ради від 12 липня 2000 р.</p>
	<p>Автор проекту: Ю. Шелковніков.</p>
<p>Герб м. Суми</p>	
	<p>Затверджений IV сесією міської ради 15 лютого 1991 р.</p>
	<p>За основу прийнятий проект 1781 р.</p>
<p>Логотип м. Суми</p>	

	<p>Затверджений рішенням міської ради 30 листопада 2016 р.</p>
	<p>Автор проекту: В. Михайлов</p>
<p>Герб Тернопільської області</p>	
	<p>Затверджено рішенням XVIII сесії обласної ради III скликання від 21 грудня 2001 р. № 217 з доповненнями, внесеними її рішенням від 18 листопада 2003 р. № 203.</p>
	<p>Автор проекту Д. Чепіль</p>
<p>Герб м. Тернопіль</p>	
	<p>Затверджений ухвалами XIV сесії Тернопільської міської ради народних депутатів від 28 липня 1992 р.</p>

За основу взятий історичний герб
м. Тернопіль

Герб Харківської області

Затверджений рішенням VI сесії
XXIII скликання від 11 травня 1999 р.

Автор проекту: С. Шапошников

Герб м. Харків

Затверджено рішенням IX сесії
міської ради XXII скликання від 14
вересня 1995 р.

За основу прийнятий проект 1775 р.
оброблений С. Діденко

Герб Херсонської області	
	<p>Затверджений рішенням обласної ради III скликання від 25 жовтня 2001 р. № 440</p>
	<p>Автори проекту: С. Сазонов, Ю. Щербелєв</p>
Герб м. Херсон	
	<p>Затверджений рішенням міської ради від 30 травня 2005 р.т № 857.</p>
	<p>Автор проекту: С. Чорний</p>

Герб Хмельницької області	
	<p>Затверджений 21 березня 2002 р. XXII-ю сесією обласної ради.</p>
	<p>Автор проекту: М. Мاستикаш</p>
Герб м. Хмельницький	
	<p>Затверджений рішенням міської ради народних депутатів XXI скликання від 27 вересня 1990 р. №8</p>
	<p>Автор - В. Ільїнський</p>

Герб Черкаської області	
	<p>Затверджений рішенням обласної ради III скликання від 4 липня 2000 р. №16-22</p>
	<p>Автори проекту: О. Теліженко, М. Теліженко</p>
Герб м. Черкаси	
	<p>Затверджений рішенням XIX сесії міської ради від 11 січня 1995 р. № 4-22</p>
	<p>Автори герба — М. Теліженко, А. Петренко, О. Костогрив.</p>

Герб Чернівецької області	
	Затверджений рішенням II сесії обласної ради XXII скликання від 16 грудня 1994 р.
	Автор проекту – О. Криворучко
Герб м. Чернівці	
	Затверджений 17 липня 1992 р.
	Автор проекту – О. Криворучко
Логотип м. Чернівці	
	Затверджений у жовтні 2008 р. до 600-річного ювілею міста
	Автор проекту: ТОВ «Телерадіокомпанія А.С.С.»

Герб Чернігівської області

Затверджений рішенням XII-ї сесії обласної ради від 11 липня 2000 р.

Автори проекту — І. Ситий,
А. Гречило, В. Павленко.

Герб м. Чернігів

Затверджений рішенням виконавчого комітету Чернігівської міської ради народних депутатів від 1 грудня 1992 р. №332

Автор проекту - А. Лемешко

